

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

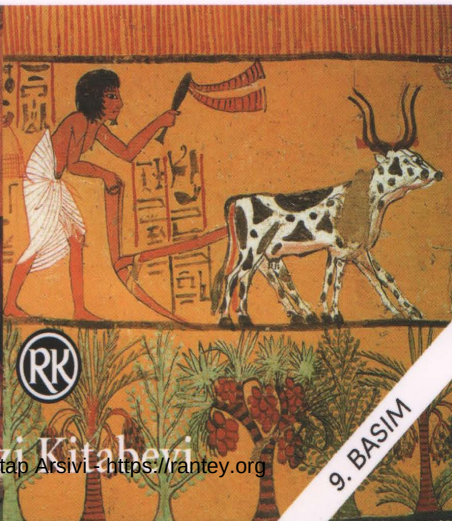
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DR. MAHFİ EĞİLMEZ

Tarihsel
Süreç İçinde

DÜNYA EKONOMİSİ

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://irantey.org>

9. BASIM

Dünya ekonomisinin sıra dışı tarihi...

- Nasıl oldu da insan tüketicilikten üreticiliğe geçti?
- Saban ve tekerleğin icadı ekonomileri nasıl etkiledi?
- Feodalitede üretim nasıl yapıldı, nasıl paylaşıldı?
 - Bütçe hakkı nasıl doğdu?
- Sanayi devrimi yaşamı nasıl etkiledi?
 - Çinliler niçin dünyaya kapandı?
 - İlk ticaret savaşı nasıl başladı?
 - İslam uygarlığı nasıl yükseldi?
 - Amerika'ya ilk kim gitti?
- Sosyalist meydan okuma nasıl başladı, nasıl gelişti, nasıl sonlandı?
 - Sanayi 4.0 nedir?

Mahfi Eğilmez'in, sade bir anlatımla kaleme aldığı ekonomi tarihi, birçok açıdan dünyaya bakış açınızı değiştirecek.

Tarihsel Süreç İçinde
DÜNYA EKONOMİSİ

MAHFI EĞİLMEZ İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat ve Maliye Bölümü'nü bitirdi. Gazi Üniversitesi'nde kamu maliyesi alanında doktora yaptı. Maliye müfettiş muavini olarak başladığı kamu kesiminden, Hazine müsteşarıyken istifa ederek ayrıldı. Özel sektörde finans kuru-

luşlarında üst düzey yönetici olarak görev yaptı. İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Kadir Has Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak ders verdi. *Yeni Yüzyıl* ve *Radikal* gazetelerinde köşe yazıları yazdı. CNBCe ve NTV televizyonlarında program yaptı. Altınbaş Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapıyor, www.mahfiegilmez.com blogunda 'Kendime Yazılar' adıyla yazılar yayınlıyor ve Hitit tarihi üzerine çalışmalarını sürdürüyor.

Mahfi Eğilmez'in ayrıca yayınlanmış 20 kitabı var.

DR. MAHFİ EĞİLMEZ

Tarihsel Süreç İçinde
DÜNYA EKONOMİSİ

Remzi Kitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

DÜNYA EKONOMİSİ / Mahfi Eğilmez

© Remzi Kitabevi, 2018

Yayına hazırlayan: Nesrin Arslan

Kapak: Ömer Erduran

ISBN 978-975-14-1876-0

BİRİNCİ BASIM: Kasım 2018

DOKUZUNCU BASIM: Şubat 2020

Kitabın her basımı 5000 adet yapılmıştır.

Remzi Kitabevi A.Ş., Akmerkez E3-14, 34337 Etiler-İstanbul

Sertifika no: 10705

Tel (212) 282 2080 Faks (212) 282 2090

www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Baskı: Seçil Ofset, 100. Yıl Mah. Matbaacılar Sitesi

4. Cad. No: 77 Bağcılar-İstanbul

Sertifika no: 44903 / Tel (212) 629 0615

Cilt: Çifçi Mücellit, 100. Yıl Mah., Matbaacılar Sitesi

5. Cad. No: 24-25 Bağcılar-İstanbul

Tel (212) 629 4783

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İçindekiler

Şunuş	13
-------------	----

Giriş

Dünya Ekonomisi Tarihini İncelemek	15
Evren, Dünya ve Yaşam.....	16
İnsan ve Evrimi	18
Biyolojik Evrim, Sosyal Evrim	19

1. BÖLÜM

Ekonomi Tarihi Tüketimle Başlar

Tarih Öncesi Çağlar.....	21
Paleolitik Çağda İnsan	22
İşbirliğinin Doğuşu	23
Değiştokuştan Ticarete	24
Mezolitik Çağda Yerleşimler.....	25
Artı Zamanın Ortaya Çıkışı.....	25
Paleolitik ve Mezolitik Çağın Ekonomisi.....	26

2. BÖLÜM

Neolitik Devrim ve Üretime Geçiş

Neolitik Çağ ve Toprağa Yerleşme.....	29
Neolitik Devrim Nasıl Ortaya Çıktı?.....	30
İnsanın Doğasına Yabancılaşması	31
Kentlerin Doğuşu	32
Sabanın Bulunuşu.....	33
Tekerleğin Bulunuşu	34
Tapınak Bankaları ve Faizin Doğuşu.....	35
Yazının İcadı	35
Neolitik Dönemin Önceki Dönemlerden Farkı	37

Neolitik Çağ Ekonomisi.....	38
Bronz Çağı.....	39
Demir Çağı.....	40

3. BÖLÜM

Antik Dünyada Ekonomik Örgütlenme

Gelenek Yöntemi	43
Üretim Kesimlerinin Ağırlığı.....	44
Mali Yapı ve Vergiler	45
Tapınak Maliyesi ve Ordu	46
Ticaretin Gelişimi.....	47
4000 Yıl Önce Anadolu'da Faiz	49
Para Benzeri Hesap Ölçüsünün Ortaya Çıkışı	50
3300 Yıl Önce Fiyatlar.....	51
Antik Dünyada Zenginlik ve Refahın Kaynağı	53
Hititlerde Para Politikası	53

4. BÖLÜM

Yunan, Roma ve İslam Ekonomisi

Antik Yunan'da Kent Devletleri.....	55
Antik Yunan Ekonomisi ve Zanaattan Atölye Sanayisine Geçiş.....	55
Para Benzerinden Paraya Geçiş	57
Aristoteles'in Ekonomik Görüşleri	58
Roma İmparatorluğu'nun Ekonomisi: Savaş ve Haraç	59
Cicero ve Seneca'nın Ekonomik Görüşleri.....	61
Bizans Ekonomisi: Tarım ve Ticarete Geri Dönüş	62
Kâğıt Paranın Tarih Sahnesine Çıkışı.....	63
İslam'ın Yükselişi	63
Bin Yıllık Tarihin Ekonomik Özeti.....	64

5. BÖLÜM

Tarımsal Artıdan Sermaye Birikimine

Ortaçağa Giriş	66
Feodalite	67
Feodalitede Tarım Teknolojisinin İlerlemesi	68
Gelenekten Piyasa Ekonomisine.....	70
Fuarlar.....	71

Kâğıt Paranın Avrupa'da Kullanılmaya Başlanması	72
Verginin Yasaya Bağlanması	73
Danışmanlık Kurumu Nasıl Ortaya Çıktı?	74
İngiltere ve Avrupa'da Çevirme Hareketi	75
Finans Sisteminin Gelişmeye Başlaması	75
Feodalitenin Sonu	76
Aquinaslı Thomas ve İbn-i Haldun'un Ekonomi Görüşleri	78
Feodal Ekonominin Özeti	79

6. BÖLÜM

Keşifler ve Ticaretin Yayılması

Amerika'yı Kim Keşfetti?	80
Coğrafi Keşifler	81
Ticaretin Uluslararası Hale Gelmesi	82
Enflasyon Çağı	83
Menkul Kıymet Borsalarının Ortaya Çıkışı	83
Ticaret Kapitalizmi: Merkantilizm	84
Merkantilizmin Ekonomi Teorisi	84
Tarımın Geriye İtilmesine Tepki: Fیزیokrasi	86
Liberalizm	87
Emperyalizm	87

7. BÖLÜM

Doğu'nun Yükselişi

Çin'in Yükselişi	89
Çin'in Dış Dünyaya Kapanması ve Sonuçları	90
Japonya	91
Hindistan	91
Osmanlı İmparatorluğu	93
Feodalitenin Çöküşünden Sanayi Devrimine Kadar Geçen Sürenin Ekonomik Özeti	95

8. BÖLÜM

Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimini Hazırlayan Altyapı	97
Bütçe Hakkının Ortaya Çıkması	100
Modern Bankacılığın Doğuşu	101

İlk Merkez Bankaları ve Kâğıt Para Kullanımının Yaygınlaşması	101
First Lord of Treasury	102
Piyasa Ekonomisinin Gelişimi.....	103
Finans Sisteminin Katkısı	104
Piyasa Sisteminin Ekonomi Teorisi:	
Klasik Ekonomi Teorisi	104

9. BÖLÜM

Avrupa ve Kapitalizmin Yükselişi

Güney Avrupa'nın Düşüşü, Kuzey Avrupa'nın Yükselişi	107
Ulus Devletlerin Doğuşu	109
Sanayi Kapitalizmi	110
Kapitalizmin Eleştirisi ve Sosyalist Ekonomi Teorisi	112
Piyasa Sisteminin Ekonomi Teorisine Katkıları:	
Neoklasik Ekonomi Teorisi	113

10. BÖLÜM

Krizler Çağı

1873 Krizi: Uzun Depresyon	116
Altın Standardı Dönemi	116
Birinci Dünya Savaşı ve Ekonomik Etkileri.....	118
ABD'nin Yükselişi	119
Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu	120
1929 Krizi: Büyük Depresyon.....	120
Krizle Çözüm: Keynesyen Ekonomi Görüşü ya da Karma Ekonomi Teorisi	123

11. BÖLÜM

Sosyalizmin Meydan Okuması

Rus Devrimi ve Ötesi	125
Kumanda Sistemi ve Planlamanın Ekonomik Yaşama Girişi	127
Doğrusal Programlama.....	127
İkinci Dünya Savaşı'ndan Soğuk Savaş Kapitalist Ekonomiye Karşı Sosyalist Ekonomi.....	128
	129

12. BÖLÜM

Kapitalizmin Değişimi	131
Çalışma Koşullarının Düzeltilmesi ve İşçi Sendikalarının Kuruluşu	131
Sanayi 2.0.....	132
Bretton Woods Sisteminden Karşılıksız Paralar Sistemine.....	133
Çokuluslu Şirketler	135

13. BÖLÜM

Bölgesel Ekonomik Birlikler

Ulus Devletlerden Bölgesel Birliklere.....	136
Avrupa Birliği	136
Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)	138
Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA)	139
Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması (NAFTA)	139
Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN)	139

14. BÖLÜM

Petrol Ambargosundan Dijital Devrime

Petrolün Egemenliği ve Enflasyonun Yükselmesi	141
Sanayi 3.0.....	142
Dijital Devrim	143
Kapitalizmin Bütün Üretimi Kapsaması.....	144
Beklentilerin Ekonomide Başköşeye Geçmesi: Yeni Klasik Ekonomi	145
Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Kadar Ekonomik Dönüşüm	146

15. BÖLÜM

Kapitalizmin Küreselleşmesi

Sosyalist Meydan Okumanın Sonu	148
Küreselleşme	149
Sermaye Hareketlerinin Tümüyle Serbestleşmesi	150
Finans Piyasalarının Egemenliği	151
Neoliberalizm	153
2008 Küresel Krizi	154
Ticaretin Yeni Şekli: E-ticaret	157

Neoklasik Rasyonalizme Tepkiler:

Post Otistik Ekonomi Eleştirisi	158
Yeni Merkantilizm.....	159
Küreselleşmenin Getirdiği Ekonomik Gelişme	160

16. BÖLÜM

Doğu'nun İkinci Yükselişi

Doğu'nun İkinci Yükselişi Japonya'yla Başladı	162
Çin	163
Hindistan	165
İki Ekonominin Öyküsü: Güney ve Kuzey Kore	166
Doğunun İkinci Yükselişinin Sayısal Özeti	168

17. BÖLÜM

Türkiye'nin Dünya Ekonomisindeki Yeri

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisindeki Yeri	169
Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devralınan Ekonomi	171
Türkiye Ekonomisinin Küresel Sistemdeki Yeri	174

18. BÖLÜM

Geleceğe İlişkin Öngörüler

Nüfus Artışı, GSYH Artışı ve Refah Artışı	176
Kapitalizm Gelecekte de Kriz Yaratır mı?	178
Kur Savaşları ve Ticaret Savaşları	179
Çevre Sorunları	182
Prekarya	183
Psikolojinin Ekonomiye Katılması:	
Davranışsal Ekonomi Yaklaşımı	184
Sanayi 4.0	185
Geleceğin Dünyasına Gidiş	187
Geleceğin Dünyasına Giderken Türkiye	190
Notlar	192
Kaynakça	195
Meraklısı için: Nobel Ekonomi Ödülü Alan İktisatçılar	203

Tablolar

Tablo 1: Çağlar ve Özellikler	22
Tablo 2: Hititlerde Bazı Malların Fiyatları	52
Tablo 3: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1-1000 Arası)	64
Tablo 4: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1000-1500 Arası)	79
Tablo 5: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1500-1870 Arası)	93
Tablo 6: 1500-1700 Arasında Avrupa'nın Ekonomik Gelişimi (Değerler Satın Alma Gücü Paritesine Göredir) ...	109
Tablo 7: Sanayileşmiş Ülkelerin GSYH Gelişimleri (1850-2016)	111
Tablo 8: 1929 Yılındaki Büyük Depresyon'un Avrupa ve ABD'de Kişisel Gelirlere Etkisi	122
Tablo 9: Kişi Başına Gelir Karşılaştırması	130
Tablo 10: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1870-1990 Arası)	147
Tablo 11: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1990-2017 Arası)	160
Tablo 12: Güney ve Kuzey Kore Karşılaştırması	167
Tablo 13: Doğunun İkinci Yükselişinin Sayısal Görünümü (Kişi Başına Gelirler)	168
Tablo 14: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisindeki Yeri	169
Tablo 15: 1913 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Borç Yapısı	171
Tablo 16: Türkiye'nin GSYH ve Kişi Başına Geliri (Cari Fiyatlarla)	172
Tablo 17: Türkiye'nin Dünya Ekonomisindeki Yeri	174
Tablo 18: Sanayi Ürünü Satış Gelirlerinde Değişim (Milyar USD)	186

Tablo 19: Dünya Ekonomisinde Güç Dengesi Değişimleri	188
Tablo 20: Ülkelerin GSYH Büyüklük Sıralaması	189
Tablo 21: Türkiye Ekonomisindeki Yapısal Değişimin Son Yıllardaki Durumu (Üretim Kesimlerinin GSYH İçindeki Payları, %)	191

Sunuş

Bu kitap, dünya üzerindeki yaşamına tüketici olarak başlayan insanın geçirdiği kültürel evrimi ve o yolda yaşanan ekonomik gelişmeleri ele alıp açıklamayı amaçlayan bir ekonomik olaylar, devrimler ve teoriler tarihi kitabıdır.

Alışılmış ekonomi tarihi kitaplarından farklı olarak olaylar ve devrimlerle birlikte her paradigma değişiminden sonra ortaya çıkan ve dönemin ideolojisine dönüşen ekonomik düşünceleri de özetle ortaya koymayı amaçladım. Sanırım ekonomi tarihiyle ekonomik düşünceler tarihini bir arada ele alan başka bir deneme yok.

Bu kitabı yazmamın nedeni son 20-30 yılda üniversitelerde piyasa ekonomisi ağırlıklı bir ekonomi eğitimi verilmesinin, ekonomi biliminin temellerini oluşturan tüketimin, üretimin, değişim, değişim, paranın, ticaretin, kent ekonomisinin, pazarın, piyasanın tarihini ve ortaya çıkış nedenlerini kenara itmeye başlamış olmasıdır. Kanımca bunları atlayarak son birkaç yüzyılda ortaya çıkmış olan ekonomik düşüncelerin oluşturduğu tarihi incelemek ekonomi bilimini anlamak için yeterli değildir.

Kapitalizm tek başına kalmadan önce bütün bu kavramların çıkışı ve gelişimi ekonomi biliminde Marksist bir artı zaman ve artı değer yaklaşımı çerçevesinde ele alınırdı. Sovyet blokunun dağılmasıyla birlikte ekonomi bilimi son yüzyıldaki gelişmelerle kısıtlanmaya başladı. Oysa Marksist analizin birçok konuda çok doğru yaklaşımları ve eleştirileri vardır.

Konulara siyah ve beyaz gibi yaklaşım yapanların bu dediklerime şaşıracaklarının farkındayım. Çünkü günümüz anlayışı eskisi kadar eleştiriyi kaldıramadığı gibi taraf tutmayı özendiriyor.

Oysa benim ekonomiye yaklaşımım devlet müdahalesinden arındırılmış bir piyasa ekonomisi çerçevesinde biçimlenirken, yaşamın geri kalan sosyal bölümlerine yaklaşımım Marksist analizle iç içe geçmiş bir biçim taşıyor. Yani ne siyah ne de beyaz, daha çok gri bir ton taşıyor. Bu söylediklerim yalnızca Marks'ın değerlendirmeleriyle değil, Darwin, Freud ve Gordon Childe'in düşünceleri çerçevesinde oluşan yaklaşımla ilgili.

Artı zaman olmaksızın fiziksel üretim dışındaki üretimin yapılması mümkün değil. Bunları incelemeden son iki yüzyılı anlamak söz konusu olamaz. Ancak pek fazla anlamadan ezberlemek söz konusu olabilir. Bu kitabın amacı bu tür bir ezber eğitime karşı çıkmak ve düşünce özgürlüğüne dayalı bir analiz tekniği yerleştirebilmektir.

Önceki kitaplarımda olduğu gibi bu kitabın da yayına hazırlanmasında her türlü desteği veren Sayın Ömer Erduran'a, Sayın Öner Ciravoğlu'na ve Sayın Nesrin Arslan'a teşekkür borçluyum. Kitapta karşınıza çıkabilecek hata ve eksikliklerin sorumluluğu ise doğal olarak bana aittir.

Giriş

DÜNYA EKONOMİSİ TARİHİNİ İNCELEMELİK

Ekonominin pek çok tanımı vardır. Bu konuya tarihi açıdan bakacak olursak ekonomiyi biyolojik ve kültürel yaşamını sürdürebilmek amacıyla insanın doğal çevreye uyum sağlama çabası üzerine yapılan incelemeler olarak tanımlamak en doğru yaklaşım olacaktır. Tanım böyle ortaya konulunca ister istemez insanın bu amaçla yaptığı, tüketimden üretime, tasarruftan borç alıp vermeye kadar bütün ekonomik faaliyetler işin içine giriyor. Karl Marks'a göre ekonomi, bütün öteki sosyal gelişmelerin temelini ve altyapısını oluşturur. Diğerleri de üstyapıyı oluşturur. Bu nedenle de ekonomi tarihi, ekonomik düşünceler tarihinden farklı bir dal oluyor. Ekonomi tarihi, ekonomik olayların ve gelişmelerin tarihi olduğu halde ekonomik düşünceler tarihi bu olay ve gelişmeleri insanların nasıl anlayıp yorumladığının tarihidir. Bu anlamda ekonomi tarihini bilmeden ekonomik düşünce tarihini yerli yerine oturtmak da kolay değil. Ekonomi tarihini bir yana bırakınca ekonomik düşünceler tarihi bu sıkıntıyı aşabilmek için genellikle milattan sonraki tarihlerde, hatta son 3-4 yüzyılda olan olayları ele alarak sunuluyor. Oysa örneğin Marksist kuramı anlayabilmek için artı zamanın, artı emeğin ve artı değerin ilk ortaya çıktığı binlerce yıl önceki gelişimleri anlayabilmek gerekli. Ya da fiziksel üretimle fiziksel olmayan üretim arasındaki farkı ve fiziksel olmayan üretimin nasıl yapıldığını anlamak için ekonomi tarihini incelemek gerekiyor.

Kimilerine göre ekonomi tarihi neolitik dönemin getirdiği ilk uygarlıklarla başlıyor. Bu yaklaşım, ekonomiyi devlet ağırlıklı ola-

rak yapılmasıyla ortaya çıkan bir optik kırılmanın sonucudur. Neolitik çağın getirdiği en belirgin farklardan birisi devlet örgütünün yavaş yavaş ortaya çıkmasıdır. Bir konuyu devletle birlikte incelemek çok daha kolay görünüyor. Çünkü devletin kayıtları ve arşivleri vardır. Ne var ki ekonomi tarihi, devlet örgütüyle değil insanın ortaya çıkışıyla başlıyor. İnsanın olduğu yerde ekonominin temel faaliyetlerinden birisi olan tüketim mutlaka oluyor ve bir süre sonra artı değer yaratılmaya başlanıyor. Artı değer sadece ekonomik faaliyetlerin değil, her türlü sosyal faaliyetin de dallanıp budaklanmasına yol açıyor. Hatta devlet örgütünü ortaya çıkaran da bu artı değerdir. O nedenle incelemeye devletle başlarsak işin başını atlamış oluruz. Sonrasında neolitik dönemin getirdiği yeniliklerle uygarlığın ilerlemesinin ekonomi tarihindeki pek çok gelişmeyi hızlandırdığı görülüyor. Ama ekonomi tarihine doğru bir başlangıç yapabilmek için biraz daha geriye, en azından paleolitik çağa kadar gitmek gerekir.

EVREN, DÜNYA VE YAŞAM

Hubble teleskopuyla yapılan gözlemler yıldızların dünyamızdan uzaklaştığını gösteriyor. Doğal olarak bu uzaklaşma öyle gözle görülür ve kolay hesaplanır bir iş değil. Bunun çok zaman alan, yavaş bir süreç olduğunu söylemek gerekir. Bu uzaklaşmanın bir tek açıklaması var: O da evrenin yavaş yavaş genişlemekte olmasıdır. Bu süreci tıpkı film gibi geriye sararsak o zaman bütün evrenin bir çekirdekten patlamayla oluştuğunu kabul etmemiz gerekiyor. Buna büyük patlama (*big bang*) kuramı deniliyor.

Evrenin oluşumu olarak tanımladığımız 'büyük patlama'nın yaklaşık 13,8 milyar yıl önce (200 milyon yıl eksik ya da fazla) olduğu hesaplanıyor. Büyük patlamadan 300 bin yıl sonra ilk atomlar oluşmaya başlamış. 600 milyon yıl sonra ilk galaksiler, 5 milyar yıl önce de güneş oluşmuş.

Dünyanın yaşıyla ilgili hesaplamalar oldukça uzun bir süre insanların kafasını meşgul etti. Çok yakın zamanlara kadar dünyanın yaşı ancak milyon yıllarla ifade edilen bir geçmişe dayandı-

rılıyordu. Şimdi dünyanın yaşı yaklaşık olarak 4,5 milyar yıl hesaplanıyor.

Evrenin oluşumuna yol açan büyük patlamadan, yani bundan 13,8 milyar yıl öncesinden bugüne kadar geçen zaman süresi iki başlık altında inceleniyor: Kozmik dönem ve dünya dönemi. Büyük patlamadan itibaren geçen ilk 6 – 700.000 yıl süresine kozmik dönem adı veriliyor. Bu dönemde uzayın genişlemesi, nükleer güç ve elektro manyetik güçlerin, atomların, galaksilerin, elementlerin, güneş sistemlerinin ve gezegenlerin ortaya çıkışı söz konusu oldu. Güneş bundan yaklaşık 5 milyar yıl önce oluştu. İlk 6 – 700.000 yılda ortaya çıkan oluşumların önemli bir bölümü günümüzde de devam ediyor. Öteki dönem dünya dönemi olarak adlandırılıyor. Dünya dönemi günümüzden 4,5 milyar yıl önce dünyanın oluşumuyla başlıyor ve dünya yok olana kadar devam edecek. Kozmik dönem bizim bu kitabımızda yapacağımız incelemenin tümüyle dışında kalıyor. İnsanın ortaya çıkmadığı bir dönemde ekonomi tarihi söz konusu olamaz.

Bundan 3,8 milyar yıl önce yeryüzünün üst tabakası oluşmaya başladı. İlk kıtaların oluşumu, karmaşık yapıda organik moleküller ve bakterilerin ortaya çıkması bu dönemde oldu. Ayrıca atmosferin oksijenle yapılanması da bu döneme rastlıyor. Bu döneme prekambriyen dönemi deniliyor. Yaklaşık 600 milyon yıl önce karaları kaplayan sığ denizler oluşmaya başladı. Bunu çok hücreli yaşamın ortaya çıkışı izledi. Trilobitleri deniz canlılarının çeşitlenmesi izledi. Denizlerde ve karalarda bitkiler oluşmaya başladı. Böcekler, deniz ve kara sürüngenleri görülmeye başladı. Bu döneme paleozoik dönem adı veriliyor. Bu dönemi izleyen ve yaklaşık 7 milyon yıl öncesine kadar sürdüğü sanılan mezozoik dönemde sürüngenlerin hızla geliştiği ve ilk dinazorların ardından ilkel kuşların ortaya çıktığı tahmin ediliyor. Sonra bilinmez bir şekilde yaklaşık 65 milyon yıl önce dinazorlar yok oldular. Ardından küçük memeliler çoğalmaya başladı. Küçük memelilerin ortaya çıkış tarihinin 200 milyon yıl kadar geri gittiği sanılıyor. Bu dönemin ardından gelen dünya döneminin son halkası *cenozoik* dönemdir. Cenozoik dönem başlıca iki alt döneme

ayrılıyor. İlk 7 milyon yıl öncesinden başlayıp 1 milyon yıl önce-sine kadar gelen *tertiary* dönemidir. Bu dönemde memeliler fa-milyasının genişleyip serpildiği, ilkel atların görülmeye başladığı, maymunların ortaya çıktığı sanılıyor. Dönemin sonlarına doğru daha iri memeliler ile insanın da içinde yer aldığı *hominidler* or-taya çıktı. Cenozoik dönemin son alt dönemi halen içinde bu-lunduğumuz *quaternay* dönemidir. Bu son dönem bizim bu ki-tapta ele alacağımız alt dönemleri de (bunlara çağ diyoruz) içine alıyor. Bu dönem günümüzden yaklaşık 1 milyon yıl geriye kadar giden paleolitik çağ ile başladı. Bu çağda *homo sapiensin* ortaya çıkışı, ilkel biçimde dillerin ortaya çıkışı, ateşin bulunuşu, *homo sapiensin* Afrika'dan yayılışı, taştan aletler yapılmaya başlaması, avcılık, mağaralarda yapılan resimler gibi gelişmeler yaşandı.

Günümüzden yaklaşık olarak 15 bin yıl önce bu kez mezolitik çağ başladı. Bu çağda kemiklerden yapılmış aletler kullanıldı. Ay-rıca köpeklerin bu çağda evcilleştirildiği ve ok ve yayın bu çağda kullanılmaya başladığı sanılıyor. Ardından gelen neolitik çağda ta-rım başladı. 10 bin yıl kadar önce başladığı tahmin edilen neolitik çağda ilk köyler, hayvanların yaygın biçimde ehlileştirilmesi, sula-ma, yazı, çanak çömlek yapımı, kent yerleşimleri görülüyor. Bronz çağıının başlaması M.Ö. 4500'lere tarihleniyor. Bu çağda bronzdan yapılma aletler ortaya çıkıyor. Mimarlık gelişmeye başlıyor ve ilk imparatorluklar filizleniyor. M.Ö. 1000'lerden başlayarak bu kez demir çağına giriliyor. Demirin yaygın olarak araç yapımında kul-lanılmasının yanı sıra bu çağda felsefe, matematik ve diğer bilim-ler gelişmeye başlıyor. Sonra modern çağlar başlıyor.

Yukarıda da değindiğimiz gibi bu kitabın başlangıcı paleoli-tik çağ olacak. Ondan sonraki çağlarda insanın gelişimine para-lel olarak ekonomi tarihinin nasıl bir evrim yaşadığını ele alma-ya çalışacağız.

İNSAN VE EVRİMİ

İnsan, *hominidler* diye adlandırılan bir primat grubunda yer alıyor. Primatlar 230'dan fazla türü temsil ediyor, bunların için-

de maymunlar da var. Yaklaşık 7 milyon yıl kadar önce hominidler diye adlandırılan bir grup primat öteki primatlardan ayrılmaya başladı. Hominidlerin özelliği öteki primatlara göre daha büyük beyinli olmalarıydı.

Eldeki fosiller ve bugünkü bilgilerimiz çerçevesinde bildiğimiz en eski hominid türü *Sahelanthropus Tchadensis*'in 6 ile 7 milyon yıl önce yaşadığı sanılıyor. Afrika'da Çad'da bulunan fosil üzerinden yapılan incelemelerden küçük bir kafası ve küçük bir beyni olduğu anlaşıyor.

2-2,5 milyon yıl kadar önce ilk *homo habilis* görülmeye başladı. Öteki hominidlerden en belirgin farkı birtakım ilkel şeyleri alet yerine kullanabilmesiydi. Fosil üzerinden yapılan inceleme ve değerlendirmelerde bunların yaklaşık 127 santimetre boyunda ve 45 kilo ağırlığında olduğu anlaşıyor. Aşağı yukarı 1,5 milyon yıl önce bunlar arasında iki ayakları üzerinde durmaya başlayan *homo erectus*lar ortaya çıktı.

500 bin yıl kadar önce bugünkü insanın gerçek ataları sayılan *homo sapiens* ve *homo sapiens neandertalensis*'in ortak atası görülmeye başladı. Bunlar artık iki ayak üzerinde rahatça duran, boyu daha uzun, beyni daha büyük türlerdi. Alet ve ilkel silahları yapıyor, ölülerini gömüyorlardı. Fosil incelemeleri bunların ortalama 168 santimetre boylarında olduğunu gösteriyor.

Aşağı yukarı 200 bin yıl önce insan bugünkü formu olan *homo sapiens* şeklinde görülmeye başlandı. Sonraki tarihlerde insanın Afrika'dan Ortadoğu'ya göç ettiği anlaşıyor. *Homo sapiens sapiens*'in önceki insan formlarına göre belirgin üstünlüğü düşünme ve düşündüğünü uygulayabilme yetisinin gelişmiş olmasıydı.

BİYOLOJİK EVRİM, SOSYAL EVRİM

Charles Darwin'den sonra evrim kuramı iki farklı alanda ege-men oldu. İlki Darwin'in öncülük ettiği biyolojik evrimdir. Biyolojik evrim; dünya üzerinde yaşamın nasıl ortaya çıktığı, nasıl geliştiği, insanın primatlardan nasıl ayrıldığı ve hangi aşamaları geçirerek bugünkü formatına ulaştığı konularını inceleyen daldır.

Yukarıda insan ve evrimi konusunu özetlerken biyolojik evrime değinmiş olduk. İkincisi sosyal evrimdir. Sosyal evrim önceleri insanın biyolojik evrimine paralel olarak yaşadığı sosyal değişimleri, daha sonraki aşamada ise herhangi bir biyolojik evrim söz konusu olmadan yaşadığı sosyal ve kültürel değişim ve dönüşümleri inceler. Hiç kuşkusuz bunlara bir de yaşamın çerçevesini oluşturan gelişmeleri ekleyerek fiziksel evrimden, yani evrenin ve dünyanın oluşum süreçlerinden söz edebiliriz.

İnsanın sosyal evrimini irdeleyen öncü sosyal bilimcilerin başında Karl Marks geliyor. Marks, Darwin'in evrim kuramını sosyoloji ve ekonomiye uyarladı. Artı zaman, artı değer gibi kavramları ortaya attı. Sigmund Freud benzer bir yaklaşımı psikanalize getirdi.¹ Evrim kuramını, Marks'ın katkılarından da yararlanarak antik tarih ve arkeolojiye uyarlayan ise Gordon V. Childe oldu. Childe, olayları kendi zamanının ekonomik ve sosyal koşulları içinde ele alıp inceleme yöntemini kullandı.

1. BÖLÜM

Ekonomi Tarihi Tüketimle Başlar

TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR

Tarih öncesi çağlar karanlık çağ, taş çağı ve maden çağı olarak üçe ayrılarak inceleniyor. M.Ö. 600.000'den öncesine ilişkin herhangi bir bilgi olmadığı için o çağ karanlık çağ olarak adlandırılıyor. İnsan ve yaptıkları hakkında ilkel düzeyde de olsa bir şeyler bildiğimiz taş çağı yüzbinlerce yıl sürmüş bir dönemi oluşturuyor.

Taş çağında ilerleme oldukça yavaş olmuştur. Bu dönemin ekonomi tarihi açısından dört önemli olgusu var: (1) Alet yapımı ve kullanımı. (2) Ateşin bulunuşu. (3) Yerleşik yaşama geçişle birlikte tarım ve hayvancılığın başlaması. (4) Yazının bulunuşu.

Maden çağında ilerleme daha hızlıdır. Bu çağın ekonomi tarihi açısından dört önemli olgusu söz konusu: (1) Kent devletlerinin kuruluşu. (2) Belirli ağırlıkta (standart) metallerin para olarak kullanılması. (3) Krallıklar arası ticaretin başlaması (bir anlamda uluslararası ticaret). (4) İmparatorlukların kuruluşu ve ticaretin yaygınlaşması.

İnsanın ortaya çıktığı andan itibaren tüketim tarihi de başlamış oluyor. Çünkü insanın üretime geçmesi uzun zaman alsa da tüketim işlevi en başından beri var olan bir faaliyettir. İnsan, üretmeden, tasarruf etmeden onbinlerce yıl yaşamıştır ama tüketmeden yaşayamaz. Günümüzde çeşitli nedenlerle bilinçli ya da bilinçsiz aşağılanan tüketim eylemi en temel insan eylemidir. Ekonominin de temel taşıdır.

Tablo 1: Çağlar ve Özellikler

Tarih Öncesi Çağlar	M.Ö.	Özelligi
Karanlık Çağ	600.000	Yeterli bilgi yok
Taş Çağı	600.000 - 5.500	Alet yapımı, ateşin bulunuşu, yerleşik yaşama geçiş
Paleolitik (Eski Taş Çağı)	600.000 - 10.000	Avcılık, toplayıcılık, basit aletler
Mezolitik (Orta Taş Çağı)	10.000 - 8.000	Mağara yaşamı, ateşin bulunuşu
Neolitik (Yeni Taş Çağı)	8.000 - 5.500	Yerleşik yaşama geçiş, tarım, hayvancılık, yazı
Maden Çağı	5.500 - 1.200	
Kalkolitik (Bakır Çağı)		Bakır ev eşyaları, altın ve gümüş takılar
Tunç Çağı		Kent devletleri, para, ticaret, büyük krallıklar
Demir Çağı		İmparatorluklar, ticaretin gelişmesi

PALEOLİTİK ÇAĞDA İNSAN

Paleolitik çağ alt, orta ve üst paleolitik olarak üç alt döneme ayrılarak inceleniyor. Bu dönemde insanın ataları lisan kullanmayı, ateşi, taşlardan alet yapmayı, avlanmayı, mağara duvarlarına resim yapmayı öğrendiler. Paleolitik çağ M.Ö. 10.000'e kadar devam etti. M.Ö. 10.000'de mezolitik çağ (orta taş devri) başladı. Bu dönem insanın kemiklerden alet yapmayı, köpeği evcilleştirmeyi başardığı, ok ve yayı icat ettiği dönemdir.

Homo sapiensin çıkışına kadar, hatta onun çıkışından onbinlerce yıl sonrasına kadar insan, tıpkı öteki hominidler gibi göçebe olarak yaşadı. İnsanın toplayıcılık, devşiricilik ve avcılıkla yaşadığı bu dönem yaklaşık olarak günümüzden 500 bin yıl önce başlıyor ve insanın yerleşik yaşama geçtiği günümüzden 10.000 yıl öncesinde sona eriyor.

İnsanın hangi evrede avcılığa başladığı tam olarak bilinmiyor. Ama geçmişinin çok büyük bölümünü ağaçlar üzerinde öteki primatlarla birlikte bulduğunu yiyerek ve hiçbir birikim yapamamaya geçirdiği sanılıyor. Bu dönemde insan meyveleri, ağaç kabuklarını, bitki köklerini yiyerek yaşamını sürdürmüştü. Bir başka deyişle yalnızca üç temel gereksinimini beslenme, barınma ve üreme güdülerini karşılamış görünüyor. Günümüzde primatlar neleri yapıyorsa insan da o dönemde aşağı yukarı onları yapıyordu. Bundan fazlasını yapabilmek için yani bu üç ihtiyacı karşıladıktan sonra gerisi kalan zamana bağlıydı. İnsanın o dönemde böyle bir artı zaman üretmesine olanak yoktu. Bütün zamanı bu üç gereksinimini karşılamakla geçiyordu.

Bu dönemde insanın beslenmesinin kolaylaşması, nüfusun artmasına yol açan en önemli etkenlerden birisiydi. Bu noktada en büyük katkı çevre koşullarının değişmesiyle ortaya çıktı. Yaklaşık 30.000 yıl önce iklim değişimiyle buzullar erimeye başladı. Buzulların erimesine eşlik eden siklon rüzgârlarının getirdiği yağmur bulutları özellikle Avrupa'nın havasını nemli ve ılıman hale getirdi. Bu gelişme bitki örtüsünün hızla genişlemesine, hayvanların ve insanların beslenme olanaklarının artmasına yol açtı. Hayvan nüfusundaki artış bir yandan da insanların daha kolay avlanmasını sağladı.²

Dolayısıyla insan bütün paleolitik dönemi, hatta neolitik dönemin bir bölümünü yalnızca tüketici olarak geçirmiş, tabiatın ona verdiklerini tüketmiş ve hemen hiçbir şey üretmemiştir. Binlerce yıl yalnızca tabiatın verdiklerini tüketerek yaşamış olan insanın doğası tüketiciliğe bağlı olarak şekillenmiştir.

İŞBİRLİĞİNİN DOĞUŞU

İnsan, gelişimin bir noktasında daha büyük hayvanları avlamaya başlamış olmalı. Bunu yapabilmek için kuşkusuz hemcinsleriyle bir işbirliğine girmiş olsa gerek. Birileri iri av hayvanlarını kovalarken diğerleri yolunu kesmiş ve kıstırmış, bir başka grup ise taştan yapılmış birtakım araçları kullanarak hayvanı avlamış

olmalı. Burada sözünü ettiğimiz araç kullanımı insanın üretime geçişinin işareti olarak algılanmamalı. Çünkü üretimden kastettiğimiz şey tabiatın verdiklerinin yanında yeni bir şeyler üretmek eylemidir. Oysa burada insan araç üreterek tabiatın verdiklerine daha kolay ulaşmayı becermiştir. Yani burada tabiatın verdiği yapılmış bir ekleme yoktur. Yapılan şey tabiattan daha kolay yararlanmaktır.

O halde büyük hayvanların avlanması için girişilen faaliyetler daha geniş ve kapsamlı bir işbirliğine ihtiyaç duyuyor ve bu da insanların daha geniş topluluklar halinde bir araya gelmesini sağlıyor. Kadınlarla erkekler arasında oluşan ayrım da o sıralarda ortaya çıkmış olmalı. İnsanlar topluluk halinde yaşamaya başladığında daha güçlü olan erkekler avlanmaya giderken, kadınlar geride kalıp çocukları beslemiş ve korumuş olmalı. Böyle bir adım insanın o aşamada tamamlanmış gibi görünen biyolojik evrimini sosyal evrim aşamasına taşımış olmaktadır.

DEĞİŞTOKUŞTAN TİCARETE

Ticaretin ilk şekli değiştokuştur. Değiştokuşun ilk ne zaman başladığını bilmiyoruz. Muhtemelen insanlık tarihi kadar eski bir eylem olsa gerek. Değiştokuşun daha örgütlenmiş bir şekli olan ticarete dönüşümüne ilişkin bulgular ise üst paleolitik çağ denilen M.Ö. 35.000 – 10.000 arasını kapsayan dönemi işaret ediyor.

Orta ve Doğu Anadolu'da çok sayıda yatağı bulunan obsidyenden yapılmış alet ve silahların Doğu Akdeniz sahillerinde, Akdeniz kökenli midye ve istiridye kabuklarının Orta Anadolu'da bulunmuş olması ticaret ilişkilerinin buralarda gelişmiş olduğunun kanıtıdır.³ Bir başka kanıt da Don Nehri kıyısındaki Gagarino'da bulunan bazı çakmaktaşlarının, nehrin 120 kilometre kadar aşağısındaki bölgelerden, belki de bir diğer büyük kampın bulunduğu Kostienski'den getirilmiş gibi görünmesidir.⁴

Ticaretin gelişmeye başlaması iki şeye öncülük etmiş görünüyor: (1) Ölçmenin, saymanın ya da daha genel olarak hesap-

lama sisteminin gelişmesi. (2) Yazının ortaya çıkışı. Her iki gelişmenin de ticarete verilenlerin, alınanların ya da daha genel bir ifadeyle değiş tokuşun kaydını tutmaya yönelik olduğunu görüyoruz. Buradan giderek buluşların, ihtiyaçlardan kaynaklandığı yaklaşımının bir anlamda doğruluğunu da ifade etmiş oluyoruz.

MEZOLİTİK ÇAĞDA YERLEŞİMLER

İlk kez toprağa yerleşimin başladığı M.Ö. 10.000 ile M.Ö. 8000 yılları aralığını kapsayan mezolitik dönemde arkeolojik araştırmalarda bulunan fosillerden hareket edildiğinde pek çok hayvanın insanlar tarafından avlanıp yendiği anlaşıyor. Bunlar arasında geyik, ceylan, sığır ve çeşitli kuşlar yer alıyor. Ayrıca bu dönemde köpeklerin evcilleştirildiği, hayvan kemiklerinden av gereçleri yapıldığı ve ok ve yayın icat edildiği anlaşıyor. Yine aynı araştırmalardan sebze tüketildiğini görüyoruz.

Mezolitik çağ avcılığın doruk noktaya çıktığı bir dönemdir. Bunda ok ve yayın bulunmuş olması da etkili olmuş olsa gerek. Bu dönemde en çok avlanan hayvanların başında ceylanların gelmesi de aynı şeye işaret ediyor. Aynı dönemde ayrıca ilk kez tahılların bir bölümünün evcilleştirilmeye başlandığını görüyoruz. Arpa ve çavdar bunlardan en önde gelenleridir. Ayrıca bazı meyvelerin de yetiştirilmesi mezolitik çağa denk geliyor.

ARTI ZAMANIN ORTAYA ÇIKIŞI

Yalnızca tabiatın verdiklerini koparıp ya da çıkarıp yiyen insanın beslenmekten arta kalan zamanının tümü barınma ve üreme faaliyeti arasında bölünüyordu. Barınmadan kastettiğimiz yalnızca bir yuvada yaşamak değildir. Bu kavram düşmandan korunma ve dinlenmeyi de kapsıyor. İnsanın bu üç faaliyet dışında bir şey yapmaya zamanı kalmıyordu.

Büyük av hayvanlarının avlanmaya başlanmasıyla ortaya artı zaman çıkmaya başladı. O zamana kadar gününbirlik yiyecek der-

leyip beslenen insan, büyük av hayvanlarını avlayınca birkaç günlük yiyeceğini çıkarmaya başladı. İşte bu gelişme sonucunda gün içinde yiyecek peşinde koştuktan kurtulan insan başka şeyler yapmaya başladı. Bu başka şeylerin başında av bereketi için yapılan sihir ve büyüler geliyor. Dünyanın çeşitli yörelerinde bulunan mağaralarda o çağlardan resimlerin pek çoğu avlanma sahnelerini betimliyor. Bunların bir çeşit sihir ve büyü (yani bugünkü karışılığıyla dua) olduğu sanılıyor.

Artı zamanın elde edilmesi insanın yükselişinin en önemli aşamalarından biridir. Artı zaman bir bölüm insanın ava katılmak yerine başka işlerle uğraşmasına olanak sağlamıştır. Örneğin avlanma bereketi için sihir ve büyü yapanlar bugünkü din adamlarının atası sayılmaktadır. Bunlar ava katılmak yerine sihir ve büyü yapmaya başlamışlardır. Yani bir anlamda ava katılmadan avdan pay almaya başlamışlardır. Zaman içinde bu işler çok daha karmaşıklaşacak ve mağara duvarlarına resim yapanlardan ressam ve sanatçılara geçiş söz konusu olacaktır.

Böylece büyük hayvanları avlamak insanlara fiziksel güç yanında beyin gücünü kullanmanın da gerekli olduğunu, daha da önemlisi avdan pay almanın haklı olduğunu ortaya koymuştur.

İnsanoğlunun binlerce yılda oluşan sosyal evrimine ters düşen ilk gelişmenin bu olduğunu söyleyebiliriz. O zamana kadar yalnızca fiziksel olarak elde ettiğini yiyebilen insan, ilk kez fiziksel olarak katkıda bulunmadığı bir şeyden pay alabilmektedir.

PALEOLİTİK VE MEZOLİTİK ÇAĞIN EKONOMİSİ

Neolitik devrim öncesinde ekonomik faaliyetler dallardan meyveleri, yerlerden kökleri toplayıp yemeye, avlanmaya, bu işleri yapmak için alet yapmaya, barınmak amaçlı yerler oluşturmaya ve eğer elde yenmeden kalmış şeyler varsa bunları başkalarının elindekilerle değiş tokuş etmeye dayanıyordu. Bir de kabilenin ortak yaşamı için yapılan nöbet tutma, saldırganlara karşı birlikte savunma gibi ortak hizmetler söz konusuydu.

Böyle bir durumda GSYH'yi üretim açısından şöyle bir denklemle ifade edebiliriz:

$$\text{GSYH} = \text{Toplama} + \text{Avlanma} + \text{Alet Yapımı} + \text{Barınak Yapımı} + \text{Ortak Hizmetler}$$

Konuya harcamalar açısından bakarsak toplanan şeylerin ve avların yendiğini yani tüketildiğini, bunun yanı sıra elde bulunan bazı fazla malların kısıtlı da olsa bir mal değiştokuşuna konu olduğunu düşünmek gerekir. Örneğin postu olan bir hayvanı avlayan bir kişi bu postu başka şeyler, örneğin taştan yapılmış bir av gereci ya da yeni avlanmış bir hayvanın etinin bir bölümü karşılığında değiştokuş yapabiliyordu. O halde ekonominin ya da onun bir bölümü olan ticaretin ilk biçimi olan 'barter'in tüketimden sonraki ilk ekonomik faaliyetlerden birisi olduğunu kabul etmek gerekir.

Bu durumda harcamalar açısından bakarsak şöyle bir GSYH denklemi yazabiliriz:

$$\text{GSYH} = \text{Tüketim} + \text{Yatırım} + \text{Ortak Harcamalar}$$

Burada tüketim yukarıda değindiğimiz toplama ve avlama ile elde edilen yiyeceklerin tüketimi, yatırım alet yapımı ve barınak yapımı, ortak harcamalar da ortak hizmetleri yapanlara verilen yiyecek, içecektir.

Neolitik dönem öncesi ekonomik yapı, yalnızca tabiatın sunduğunu tüketmek olduğu için, iklime ve doğal çevrenin kısıtlamasına tabiydi. İnsanın yaşadığı yerdeki bitki örtüsü ve hayvan topluluğu yaşam tarzını etkileyen en önemli unsurlardı. Bu nedenle farklı kıtalarda yaşayan insanların bir miktar da olsa farklı bitki örtüsü ve hayvan topluluğuyla ekonomisini yönlendirdiğini kabul etmek gerekir. İklim değişikliklerinin, örneğin kuraklığın ya da tam tersine aşırı yağışların bitki örtüsü ve hayvan topluluğu üzerinde etkisi olduğu ve bunun, özellikle üretim yapamayan paleolitik çağ insanının ekonomik yaşamını etkilediği açıktır.

Dönemin bir başka ekonomik kısıtı da nüfusun sınırlı olmasından kaynaklanıyordu. Günlük beslenmeyle uğraşan, göçebe

bir yaşam süren insan nüfusu hızlı bir artış içinde değildi. Buna ek olarak hem bebek hem de yaşlıların ölüm oranının çok yüksek olduğunu tahmin edebiliriz. Böyle bir ortamın sakatların, güçsüzlerin, yeteri kadar koşamayanların yaşamasına izin vermediğini dikkate alırsak nüfusun hızlı artmamasının nedenleri ortadadır.

Ok ve yay bulununcaya kadar avcılığın çok zor bir uğraş olduğunu tahmin etmek mümkün... Buna karşılık ok ve yayın devreye girmesiyle avcılıkta ciddi bir artış olmuş ve bu gelişme daha iyi beslenmek suretiyle nüfus artışına yol açmış olmalı.

2. BÖLÜM

Neolitik Devrim ve Üretime Geçiş

NEOLİTİK ÇAĞ VE TOPRAĞA YERLEŞME

M.Ö. 8.000 neolitik çağ (yeni taş devri) başladı. M.Ö. 8.000-4.500 aralığını kapsadığı düşünülen neolitik çağ, insanın birçok ekonomik devrimi peş peşe gerçekleştirdiği bir dönemdir. O nedenle insanın binlerce yıl süren macerasının en önemli aşamasını oluşturur. Sonraki dönemlerde hiç kuşkusuz çok daha ileri adımlar atmıştır insan. Ama hiçbir dönem neolitik çağ kadar önemli dönüşümlere yol açmamıştır. Bir başka ifadeyle neolitik devrimler olmasaydı insan bugünkü aşamaya asla gelemezdi.

İnsanın göçebelikten çıkarak yerleşik köy yaşamına geçmesi her şeyden önce işbirliğini ve ardından uzmanlaşma ve işbölümünü getirmiştir.

İnsanın toprağa yerleşmesiyle birlikte tarımsal üretim ve hayvancılık başladı. Bilim adamları arasında bu konu tartışmalıdır. Yani insan yerleştiği için mi tarımsal üretim ve hayvancılık başlamıştır yoksa bunlar başladığı için mi insan yerleşik yaşama geçmiştir? Bu, yanıtı henüz tam olarak verilememiş bir sorudur. Buna karşılık yerleşim insanın üretime geçişinin başlangıcı gibi görünüyor. Çünkü insanlar ilk kez birtakım tarım ürünlerini ve hayvanları evcilleştirerek üretime geçmiştir. O zamana kadar tabiatın verdiğini tüketen insan bu kez tabiatın ürettiklerinin yanı sıra kendisi de üretim yapmaya, tahılları ekmeye, hayvanları bes-

leyerek onların sütünden, etinden, postundan yararlanmaya başlamıştır. Buna tarım devrimi deniliyor. Yerleşmeyle birlikte yavaş yavaş meslekler de doğmaya başlamıştır. İnsan tabiatın verdiklerinden kat kat fazlasını üretmeye başlayınca artı zaman daha fazlaşmış ve bambaşka işlerle uğraşması için zaman kalmıştır. Bu dönemde din adamlığı, mimarlık, çiftçilik, sanatçılık gibi meslekler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bu tür mesleklerin ortaya çıkışının oldukça uzun bir zamana yayıldığına dikkat çekmekte yarar var.

Tarımın ve hayvancılığın ilk kez 'bereketli hilal' denilen alanda başladığı sanılıyor. (Bereketli hilal sözünü ilk kez ABD'li arkeolog ve tarihçi James Henry Breasted kullanmıştır. Türkiye'nin güneydoğusundan başlayan hilal, Irak'ın büyük bir bölümünü kapsayarak, Mezopotamya'nın tamamını da içine alır. Hilalin doğu sınırları ise İran'ın güneybatısını da içine alarak Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'i de kapsar.) Bereketli hilalde tarım, sekiz bitkinin (çift sıralı buğday, tek sıralı buğday, arpa, mercimek, bezelye, nohut, acı burçak ve keten bitkisi) evcilleştirilmesiyle başladı. Aynı bölgede koyun, keçi, inek, domuz ve at ehlileştirildi.⁵

Eric Lampard'ın tahminlerine göre M.Ö. 8.000'de yaklaşık 5,3 milyon olan dünya nüfusu M.Ö. 4.000'de 86,5 milyona yükselmiş bulunuyordu.⁶ Kabaca neolitik dönemi kapsayan süredeki nüfus artışı, toprağa yerleşmeyle birlikte beslenmenin de düzene girdiğini ve bunun nüfus artışına olumlu katkı sağladığını gösteriyor.

NEOLİTİK DEVRİM NASIL ORTAYA ÇIKTI?

İnsanın toprağa yerleşerek tarımsal üretime ve hayvan yetiştiriciliğine başlaması olarak özetlenebilecek olan neolitik devrim ya da tarım devrimini açıklayan başlıca üç teori var. Gordon Childe'a göre, bundan 10 veya 12 bin yıl önce gerçekleşen son küresel buzlanma döneminde Avrasya ve Kuzey Amerika'daki iklim kötüleşmesi sonucu kuzey yarımkürede avcı insanların

temel beslenme kaynaklarını oluşturan memeli hayvanların pek çoğu yok oldu. Otçul hayvanlar giderek evcilleşti. İnsan da onları ot ve hububatla beslemeye ve korumaya başladığında neolitik devrim gerçekleşmiş oldu. Robert J. Braidwood'a göre, insanın doğal çevresindeki hayvan ve bitkileri daha iyi tanımasını sağlayan bir kültürel gelişme Tarım Devrimi'ne yol açtı. Evcilleştirilmeye hazır çok sayıda vahşi hayvan ve yetiştirilmeye uygun çok sayıda bitkinin bulunduğu, tarım yapmaya son derece elverişli çekirdek alanın keşfi insanları neolitik devrimi gerçekleştirmeye iten en önemli nedendir. Lewis R. Binford'a göre ise neolitik devrimi ateşleyen gelişme nüfus artışıdır. Göçlerin katkısıyla ortaya çıkan nüfus artışı, doğal kaynaklar üzerinde bir baskı oluşturmuş ve hayatta kalabilmek için rakip gruplar arasında bir mücadele başlamıştı. Artan nüfus, mevcut doğal kaynaklarla insan arasındaki dengeyi bozmuştu. İnsanların neolitik devrimi gerçekleştirmesinin nedeni yaşam alanı ve koşulları yaratma ihtiyacından doğmuştu.

İNSANINDOĞASINA YABANCILAŞMASI

İnsan, içinde yer aldığı primatlar grubunu oluşturan bütün öteki hayvanlar gibi asıl olarak tüketicidir. Yani tabiatın sunduklarını toplayıp beslenmesini sağlamak durumundadır. Nitekim binlerce, on binlerce yıl böyle yaşamıştır. Ağaçlardan meyveleri toplamış, ağaç kabuklarını kemirmiş, köklü bitkilerin köklerini çıkarıp yemiş, ağaç kabukları içindeki böcekleri yemiş, başlangıçta küçük hayvanları, sonraları da büyük hayvanları öldürerek yemiştir. Özetle aynı soydan geldiği maymunlar bugün ne yapıyorsa o da on binlerce yıl aynısını yapmıştır.

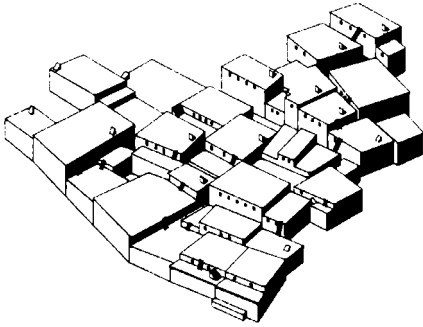
Neolitik döneme gelindiğinde insan tüketici olmanın yanı sıra üreticiliğe başlamıştır. İşte insanın on binlerce yılda oluşan tüketiciliğe doğasına ters düşen budur. Bir başka ifadeyle çok daha önce öteki primatlardan ayrılmaya başlamış olan insanın gerçekten insan olması, doğasına yabancılaşmasının en önemli aşaması olan, üreticiliğe geçmesiyle olmuştur.

KENTLERİN DOĞUŞU

Kent, bireysel düzeyde çözülemeyecek sorunların çözülmesini sağlamayı amaçlayan bireylerin ortak yerleşim alanıdır.⁷ Kentin tam bir tanımını yapmak kolay değil. Günümüzde daha çok yaşayan kişi sayısı kriter olarak alınıyor. Bu da zamana göre değişen bir kriterdir. Gordon Childe'a göre ilk kentlerin nüfusu 7 ile 20 bin arasında değişiyordu.⁸ Günümüz koşullarında ancak bir kasabayı ifade eden 30 bin kişilik nüfus, kentleşmenin giderek geliştiği eski Yunan'da bile hâlâ büyük bir kent demektir.⁹ Büyüklüğü kriter olarak alacak olsak bu kez de antik çağ kentleri günümüz kentlerinin küçük bir semti gibi görünür gözümüze.

Başlangıçta köylerin ve kentlerin ortaya çıkışının temelinde birbirine benzer aile ocaklarının bir araya gelmesinin yarattığı birlikte korunma ve birlikte üretim eğiliminin olduğunu, bir kent örgütlenmesinin o aşamada söz konusu olmadığını vurgulamakta yarar var.

M.Ö. 7000'lerde bugünkü Filistin'de yer alan Jericho'da ilk yerleşim ortaya çıktı. Yapılan kazılar ve araştırmalar kentin güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş, yarı yarıya yere gömülü evlerden ve savunma amaçlı olup olmadığı bilinmeyen bir çevre taş duvardan oluştuğunu ortaya koyuyor. Yine aşağı yukarı aynı dönemlerde Konya yakınlarındaki Çatalhöyük'te benzer bir kent yerleşiminin kalıntıları söz konusu. Aşağı yukarı on iki hektar genişliğinde bir alana yayılı olarak kurulmuş olan Çatalhöyük kenti de Jericho gibi güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş ve birbirine yaslanmış evlerden oluşuyor. Kazılarda bulunan fosiller Çatalhöyük sakinlerinin arpa ve keten yetiştirdiğini, koyun ve keçi beslediğini ve avcılık yaptığını ortaya koyuyor.¹⁰ Çatalhöyük'te kenti koruyan bir çevre duvarı olmamasına karşılık birbirine bitişik yapıların oluşturduğu bir güvenlik duvarından söz etmek mümkün görünüyor. Kent yapısını, daha önceki dönemlerde ortaya çıkmış bulunan köy yerleşimlerinden ayıran en belirgin göstergelerden birisi evleri çevreleyen bu korunma duvarı, diğeri ise ev ve dolayısıyla yerleşik insan sayısının fazla olmasıdır.

Resim 1: Catalhöyük yerleşiminin James Mellaart tarafından yapılmış rekonstrüksiyonu (Kaynak: Mellaart, 2002, s. 44.)

Bu iki kentin ardından (kimilerine göre önünden) ilk kentler ortaya çıkmaya başladı. İlk kent yerleşimleri daha çok Anadolu'da oldu. Bunlar arasında Hacılar Çayönü ve Norşuntepe sayılabilir. Hacılar'ın kuruluş tarihini M.Ö. 7000'lere kadar götürmeler var. Burada yapılan kazılarda buğday, arpa ve mercimek fosilleri ile keçi, koyun, köpek ve inek fosilleri bulunmuş olması Hacılar kentinde tarımın ve hayvancılığın oldukça ileri gitmiş olduğunu gösteriyor. Göbeklitepe'nin bulunuşuyla birlikte kent yaşamının başlangıcının M.Ö. 10.000'lere kadar geri gittiği anlaşılmış oldu. Hayvanların evcilleştirilmesi, sulama, tekerleğin icadı, giyecek amacıyla kumaş üretimi, topraktan kap kakak yapımı ve kentlerin kurulması hep bu döneme rastlıyor.

SABANIN BULUNUŞU

Hayvanların gücünü tarımda kullanma büyük olasılıkla ilk kez M.Ö. 3000'lerde başladı. Günümüzde hâlâ köylerde tarımda kullanılan sabanın ilk kez kullanılışının aşağı yukarı aynı zamanlarda olduğu sanılıyor. Sabanın bulunuşuyla birlikte tarla ekleme ve tarım faaliyetleri giderek arttı ve çok daha verimli bir konuma yükseldi.

Saban tarımının yaygınlaşması köylerin ve kentlerin çoğalmasını sağladı. Bununla birlikte yeni tarlalar açmak için ormanların yakılması da bu buluşla birlikte hızlandı.

TEKERLEĞİN BULUNUŞU

Ekonomik yaşamın gelişmesinde önemli dönüm noktalarından birisi tekerleğin icadıdır. Amerikalı arkeolog Ephraim Avigdor Speiser, Musul yakınlarında Tepe Gawra'da M.Ö. 3000 yıllarına ait bir tekerlek bulmuştur. İngiliz arkeolog Sir Leonard Woolley de Ur'da yaptığı kazılarda, M.Ö. 2950 yıllarına tarihlenen, bir tekerlek bulmuştur.

Neolitik çağ ile birlikte insanların avlarını ve ihtiyaç duydukları ağaçları, taşları taşıma ihtiyacının tekerleğin bulunuşuna yol açtığı düşünülmektedir. Büyük olasılıkla kesilen bir ağacın yuvarlanması sonucu tekerlek bulunmuştur.

Yapılan kazılarda M.Ö. 3000 yıllarından kalan Sümerlere ait kızaklar ve arabalar bulunmuştur. Tekerleğin icadından kısa süre sonra yapıldığı tahmin edilen bu arabaların iki tekerleği bulunmaktadır. Bu iki tekerlek bir dingil ile bileştirilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranteey.org>
Resim 2: İlk tekerlek muhtemelen resimdeki gibiydi.

Tekerleğin icadı taşıma sorununun çözümüne büyük kolaylık getirmiş olduğu için neolitik devrimin içinde oluşan önemli devrimlerden birisidir. Bu buluş, yalnızca dönemin taşıma sorunlarını çözmekle kalmamış, sonraki yüzyıllarda da aynı etkinlikte kullanılmaya devam etmiştir.

TAPINAK BANKALARI VE FAİZİN DOĞUŞU

Değiş tokuşun giderek ticaret halini almasıyla birlikte yavaş yavaş banka benzeri davranan kişi ve kuruluşlar ve aynı faiz de ortaya çıkmaya başladı.

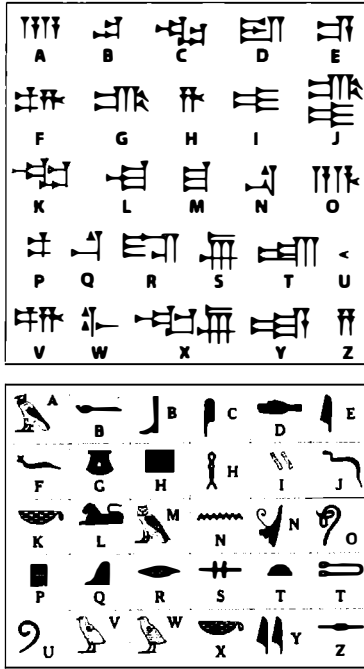
İnsanlar mallarını muhafaza etmenin yollarını öğrendikçe karşılıksız, faizsiz ve yanında bir fazlalık alma şartıyla borç vermeye başladılar. Faiz, insanlar arasında bu şekilde ortaya çıktı. Faiz, ekonomi ve ticaretin genişlemesi ve paranın da alışveriş aracı olması sonucu giderek yaygınlaştı.¹²

Çiftçiler mallarını, hırsızlardan ve hükümdarlardan korumak için tapınaklara ve din görevlilerine emanet etmeye başladılar. Din görevlileri bu emanetleri ihtiyaç sahiplerine ödünç olarak vermeye, geri getirdiklerinde aynı mal cinsinden faizini de almaya başladılar. İlk bankalar tapınaklar, ilk bankacılar ve faiz alanlar da din görevlileriydi.¹³

M.Ö. 4.000 – 2.350 yılları arasında Mezopotamya'da hüküm sürmüş olan Sümerlerde aynı faiz oranı arpa için yüzde 33, gümüş için yüzde 20'di.¹⁴

YAZININ İCADI

İnsanoğlu, paleolitik çağdan başlayarak birbiriyle iletişim kurabilmek için resimleri birtakım nesneler üzerine çizmeye başladı. İnsanın neolitik devirde yerleşik hayata geçerek bitkileri, hayvanları evcilleştirmesi ile birlikte insanlar arasındaki ilişkiler arttı. Alışveriş, değiş tokuş giderek ticarete dönüştü. Bu tür ticari ilişkilerde özellikle borç-alacak meselelerinin kaydının tutulması gerekliliği doğdu. Böylece eskiden beri kullanılan ilkel semboller ve

Resim 3: Üstte Sümer çivi yazısı, altta Mısır hiyeroglif yazısında kullanılan harfler görünüyor.

işaretlerin yerini bu kayıtları gösteren işaret, resim ve semboller almaya başladı. Bu işaret ve semboller giderek ilk kez kullanılan çivi yazısına dönüştü. Çivi yazısını ilk kez M.Ö. 3000'lerde Sümer rahipleri tapınaklarda depolanan ve buradan çekilen malların kaydedilmesinde kullandılar.¹⁵ Yazının Sümer'den bağımsız olarak icat edildiği yerler Mısır (M.Ö. 3000'ler), Çin (M.Ö. 1300'ler) ve Meksika'ydı (M.Ö. 600).¹⁶

Çivi yazılı kayıtlar, daha çok yumuşak kil tabletler üzerine ucu keskinleştirilmiş kamışların bastırılmasıyla yazılır, sonra bu tabletler pişirilerek sertleştirilir ve saklanırdı. Bir tür resim yazısı olan hiyeroglif daha sonra ortaya çıktı. Anadolu'da ve asıl olarak Mısır'da kullanıldı.

Yazının doğuşunun altında bir ekonomik mesele, borç-alacak ya da alışveriş olayı bulunmaktadır. Bu kayıtlar daha sonra ticaretin, bankacılığın ve hesabın gelişmesinde başlangıç oluşturmaktadır.

NEOLİTİK DÖNEMİN ÖNCEKİ DÖNEMLERDEN FARKI

Neolitik dönemin önceki dönemlerden en belirgin farkı insanın üretime geçmiş olmasıdır. Bu aşama insanı, ekonomik anlamda bütün öteki canlılardan ayıran bir özelliğinin ortaya çıkması aşamasıdır. İnsan, dünyadaki hiçbir canlıda bulunmayan bir üretici özellik geliştirmiştir. Bugüne kadar hiçbir maymunun muz yetiştirdiği veya hiçbir tavuğun domates yetiştirdiği ya da hiçbir köpeğin at evcilleştirerek onu ulaşım aracı olarak kullandığı görülmemiştir.

İnsan, bütün öteki canlılardan farklı olarak tabiatın sunduğu olanaklardan yararlanarak ve onların doğasını değiştirerek üretimde bulunmaktadır. Tahminen M.Ö. 3000'lerde ilkel sabanın bulunuşu ve Sümer'de sulama işinin geliştirilmesi tarımı kolaylaştırmış ve ürün artışı getirmişti. İnsanın yaptığı üretim ve tabiatın sunduklarının doğasını değiştirme konusundaki çabalarının doruk noktası günümüzde gen teknolojisinin ulaştığı aşamadır. Sonunda insan, hormonlarla oynayarak meyve ve sebzelerin daha büyük olmasını başarmış hatta bir adım daha giderek canlı hayvanları kopyalamayı başarmıştır. Bütün bu gelişimi sağlayan ilk adımların neolitik dönemde gerçekleştirildiği düşünülen bitkilerin evcilleştirilmesi ve hayvanların ehlileştirilmesiyle ya da daha özet bir ifadeyle insanın tüketicilikten üreticiliğe geçişyle başladığını söylememiz mümkündür.

Neolitik dönemin önemli farklarından birisi de askeri üstünlük kurarak başka kentlerin ya da devletlerin yağmalanması, harca bağlanması ve bu yolla gelir elde edilmesi idi. Akad Kralı Sargon M.Ö. 2350 dolaylarında böyle bir düzen kurmuştu.¹⁷ İlerleyen zamanlarda bu düzen başka krallıklar için de model oldu.

NEOLİTİK ÇAĞ EKONOMİSİ

Neolitik çağda yatırım da çeşitlenmiş olmaktadır. İnsanlar elde ettikleri yabani bitkileri evcilleştirerek ve yabani hayvanları ehlileştirerek bunları üretime koşturmayla başlamışlardır. Böylece bir yılda elde edilen örneğin buğday tanelerinin tohum olarak kullanılıp ekilmesi söz konusu olmuştur.

Bu durumda neolitik çağ ekonomisinin GSYH'sini üretim açısından şöyle yazmamız gerekir:

$$\text{GSYH} = \text{Tarımsal Üretim} + \text{Hayvancılık} + \text{Avcılık} + \text{Alet Yapımı} + \text{Barınak Yapımı} + \text{Kamu Hizmetleri}$$

Bütün bu üretilenlerin tüketildiğini düşünebiliriz. Öte yandan neolitik çağın köyler arasında ticareti de ortaya çıkardığını düşünürsek bir anlamda kapalı ekonominin dış dünyaya açılmış olduğunu görürüz. Elde edilen ürünün bir bölümü içeride tüketilir ya da yatırımda kullanılırken bir bölümü dışarıya satılır hale gelmekte, buna karşılık içeride üretilmeyen bir bölüm ürün de dışarıdan alınmaya başlanmaktadır.

Neolitik çağ, köylerin ve ardından da ilk kentlerin ortaya çıktığı çağdır. İnsanların yerleşik düzende bir araya gelmesiyle birlikte ortaya eskisine göre çok daha karmaşık ve çok daha gelişmiş bir örgütlenme çıkmaya başlar. Çağdaş kavram olarak devlet adını verdiğimiz bu örgütlenme o dönemde bugünkü kadar büyük olmasa da köylerde kabile şefliği gibi başlamış olsa gerek. Köyün yöneticisi konumuna gelen kişinin çevresinde küçük çapta bir koruma ekibinin bulunduğunu ve bunların üretimde doğrudan yer almayıp, üretim yapanların verdiği katkılarla geçindiklerini tahmin etmek kolaydır. Bu durumda devlet giderleri paleolitik ve mezolitik çağların dar kapsamlı kamu hizmetine göre genişlemiş olur. Neolitik çağ ekonomisinin GSYH'sini harcamalar açısından şöyle yazmamız gerekir:

$$\text{GSYH} = \text{Tüketim} + \text{Yatırım} + \text{Kamu Harcamaları} +$$

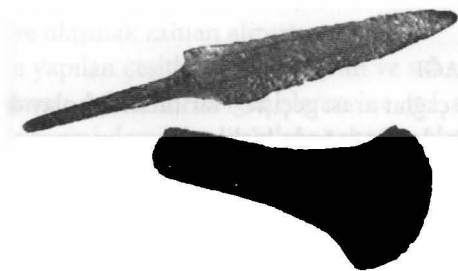
(Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://ranney.org>)
(Dışarıya Satılanlar - Dışarıdan Alınanlar)

Böylece günümüzde bir ülkenin Gayrı Safi Yurtiçi Hasılası'nı (GSYH) üretim ve harcamalar yönünden ölçmekte kullanılan denklemlerin benzer bir modelinin neolitik çağdan itibaren geçerli olduğunu ortaya koymuş bulunuyoruz.

BRONZ ÇAĞI

Neolitğin son dönemlerinde araç ve gereç yapımında bakır kullanımı başlamıştı. Genellikle çağlar arası geçişler çok keskin dilimler şeklinde ayrılmıyor. Bronz çağa geçişten sonra da tek başına bakırdan yapılmış araç ve gereçlerin kullanımı devam etti. Bugün bile bu araç ve gereçler yapılıyor ve kullanılıyor.

Bronz çağı denildiğinde genellikle M.Ö. 3000 – M.Ö. 1200 yılları arasındaki dönem anlaşıyor. Doğada bakır oksit cevheri olarak bulunan bakır, cevherinden ayırmak için 1200 dereceye kadar ısıtarak eritmek gerekiyor. Bu şekilde elde edilen bakır eriyiğine kalay, çinko veya arsenik karıştırılarak bronz elde edilebiliyor. İncelediğimiz dönemde yapılan bronz alaşımlarında yaklaşık yüzde 15 oranında kalay kullanılıyordu. Her ikisi de yumuşak birer metal olan bakır ile kalayın karıştırılması sonucu elde edilen bronz, hem daha sert ve kullanışlı metal araçlar (kap, kacak, bıçak, balta, kılıç gibi) yapılmasına olanak sağlıyor, hem de bakırın tek başına kullanılması sonucunda çabuk aşınmasına yol açan oksitlenme sorununu ortadan kaldırıyordu. Bronzun öne-

Ücretsiz PDF Kitap Arsiyi - <https://rantey.org>
Resim 4: Bronz çağından kalma mızrak ucu ve balta.

mi, bronz yapımında kullanılan kalay ve bakırın bulunduğu kaynaklara egemen olmayı da hayati derecede önemli bir boyuta taşıyordu.

Bronz çağı ekonomisi genellikle tarım, sanayi (zanaat anlamında), ticaret ve haraç-ganimet dörtgenine dayanıyordu. Mısır gibi Nil Nehri'nin suladığı geniş bir araziye sahip olan ülkelerde tarım, nehir suyuyla ıslanan verimli topraklarda yapılıyordu. Buna karşılık Anadolu gibi böyle düzenli bir taşma eğilimi gösteren nehirlerin bulunmadığı yerlerde tarım büyük ölçüde yağmura bağlı kalıyordu. O nedenle de kuraklık Anadolu'yu, Mısır'a oranla çok daha olumsuz etkileyebiliyordu. Tarım, ağırlıklı olarak tahıl (buğday ve arpa) tarımına; sanayi ise daha çok bugünkü zanaata benzer biçimde emek-alet karışımıyla ortaya konulan bir imalata dayanıyordu. İnşaat işleri, altyapı yatırımlarının yoğunluğuna bağlı olarak, zaman zaman önemli boyutlara ulaşabiliyor, hizmetler kesimi, dinsel hizmetler de dahil olmak üzere kamu hizmetlerini, ticaret, hekimlik ve falcılık gibi serbest meslek işlerini kapsıyordu. Savaş sanayisi neredeyse bugünkü kadar ağırlıklıydı ve birçok savaş araç ve gereci birbirine yakın zamanlarda Küçük Asya'da, Mısır'da ve Çin'de benzer formlarda ortaya çıkmıştı. Başta daha kolay manevra yapabilen, daha hızlı hareket edebilen iki atlı savaş arabaları olmak üzere yeni savaş araç ve gereçleri, bunları yapan ülkenin ordusuna büyük üstünlük sağlıyor, haraç ve ganimet ekonomisini ön plana çıkarıyordu.

DEMİR ÇAĞI

Çağları ve çağlar arası geçişleri tarihlemek kolay değildir. Çünkü bronz çağı demir çağıyla birlikte var olmaya devam etmiştir. Ayrıca demirin ilk kez ne zaman kullanıldığı konusu da tam olarak aydınlatılmış değildir. Kimilerine göre M.Ö 1800'lerden beri demir kullanılmakta, kimilerine göre 1200'lere doğru kullanıma girmiştir. O nedenle yapılan bütün tarihlemeler yalnızca bir işaretleme amacı güdüyor. Buna karşın demirin yaygın kullanımının

M.Ö 1000 yıllarına doğru başladığını kabul etmek yanlış olmayacaktır. O nedenle de M.Ö 1200 ile milat başlangıcını kabaca demir çağı olarak adlandırmak mümkündür.

Demirin, bronzla olan üstünlüğü bronzu oluşturmakta kullanılan bakır ve kalaya göre tabiatta daha yaygın bulunması ve daha kolay ulaşılabilir durumda olmasıydı. Demir üretimi ve demirden yapılmış alet kullanımının Anadolu'da M.Ö. 2000 dolayında başladığı sanılıyor. Sanılıyor diye ifade edilmesinin nedeni kesin tarihlemenin henüz yapılamamış olmasındandır. Buna karşılık eldeki bulgular bu tarihten önceki tarihlerde de demir ile nikelin alaşımı olarak bulunan meteorik demirin çeşitli biçimlerde ve özellikle de silah yapımında kullanıldığını gösteriyor.

Son bulgular demirin çok yaygın olmamakla birlikte bronzla birlikte özellikle Hititlerin son dönemlerine doğru Anadolu'da kullanıldığını gösteriyor. Mısır firavunu Tutankamun'un mezarında bulunan demirden yapılmış silahların büyük olasılıkla Hititler ya da Mitanniler tarafından hediye edilen silahlar olduğu tahmin ediliyor.

Demir, araç ve gereç yapımında kullanıma girdikten sonra bile bronz kullanımını azalmamıştır. Bunun temel nedeni bronzu elde etmenin de mümkün olmasıdır. Bronzu elde etmek için yüzde 85 oranında bakır 1000, yüzde 15 oranında kalayı ise 230 C derece dolayında ısıtıp eritmek ve karıştırmak yeterlidir. Bu dereceyi elde edebilmek için seramik fırınların kullanılması yeterli olmaktadır. Demirin, biçim verilmek üzere ergitilebilmesi için özel fırınlarda 1500 C derecenin üzerinde bir ısı elde etmek gereklidir. Bu teknolojiye ulaşmak zaman almıştır.

Demirden yapılan çeşitli araçların tarım ve sanayide kullanılmaya başlanması üretimin de genişlemesine yol açtı. Özellikle tahta sabanın yerini demirden yapılmış sabanın alması, toprağın daha derin sürülebilmesine ve çok daha iyi ürün alınmasına yol açtı. Neolitik devrimin getirdiği tarımsal üretim artışının yarattığı nüfus artışı bu kez demirden yapılan araç ve gerecin üretimi arttırmasıyla bir kez daha yükseldi. Gerek üretimin gerekse nüfusun artışı ticaretin daha da çok artmasına yol açtı. Demiri yaygın

ve etkin kullanan ve bu yolla tarımsal üretimin, sanayi üretiminin ve ticaretin artmasını sağlayan toplumlar ötekilere göre daha hızlı gelişip zenginleştilediler. Bu zenginleşme hükümdarların daha büyük ordular kurabilmelerine ve bu orduları daha güçlü silahlarla donatmalarına olanak sağladı. Sonunda büyük ve güçlü ordulara sahip olan hükümdarlar, bunlara sahip olmayanların topraklarını ele geçirmeye başladılar.

3. BÖLÜM

Antik Dünyada Ekonomik Örgütlenme

GELENEK YÖNTEMİ

Antik dünyanın ekonomik örgütlenmesi, bugünkü anlamda piyasa ekonomisinden farklı olarak, gelenek yöntemine dayalıydı.¹⁸ Gelenek öteden beri yapılagelen şeyler, alışkanlıklar olarak tanımlanıyor. Gelenek yöntemine dayalı sistemde, üretilecek şeylerin cinsi, bunların miktarları ve fiyatları gibi ekonomik sorunlar, piyasa tarafından değil, geleneklere göre toplumun liderleri, ya da bugünkü anlamıyla kamu otoritesi, tarafından çözülmekteydi.

Kamu otoritesinin emri altında üretim yapan ve ürettiğini satan kişilerin bu fiyat ve tarifelere uymalarının yanı sıra, kendi adına üretim yapıp pazara sunan kişiler için de bunlara uymanın zorunlu olduğunu, yasalarda fiyat ve tarifelerin uygulanması açısından hiçbir ayırım yapılmamış olmasından çıkarıyoruz. Dolayısıyla ürettiklerini serbestçe pazarlayabilen kişiler de fiyatlarını, pazarda oluşacak arz ve talep kurallarına göre değil, kamu otoritesinin yasalara yazdığı limitlere göre belirlemek zorundaydılar.

Bronz ve demir çağda serpilen birçok krallıkta da durum böyleydi. Bunun en açık kanıtı; daha önce de değindiğimiz gibi Hititlerde fiyatların, ücretlerin, kira bedellerinin yasalarda yazılı olmasıdır. Bu, günümüzde belediyelerin bazı mallara uyguladığı “narh” (maksimum fiyat) yöntemine benzer bir uygulamadır ve kamu otoritesi, fiyatları gelenekler çerçevesinde belirleyerek, insanlara dikte etmektedir.

Gelenek yönteminde üretimin kim tarafından yapılacağı sorunu mesleklerin babadan oğula geçmesi ya da usta çırak ilişkisiyle çözülür. Bu çözümün en katısı Hindistan'daki kast sistemiydi. Kast toplumsal grupların her biri anlamına geliyor. Ayrı gruptakiler birbiriyle yemek bile yiyemezlerdi. Hindistan'da bu sistemin M.Ö. 3000'lerde İndus uygarlığı dönemine kadar geriye gittiği sanılıyor.¹⁹

Piyasa yönteminin egemen olduğu günümüz ekonomik sisteminin içinde bazı kurallar geçmişin gelenek yönteminin izlerini taşır.

ÜRETİM KESİMLERİNİN AĞIRLIĞI

Hiç kuşkusuz tarım, bronz ve demir çağda, diğer ekonomik faaliyetlerin yanında çok büyük ağırlığa sahipti.²⁰ Ortadoğu uygarlıkları arasında aktif bir ticaret faaliyeti bulunmasına karşın bunların ekonomileri asıl olarak tarıma dayalıydı.²¹ Ortadoğu'daki tarım ekonomisinin temel üretim birimi karma üretim yapan küçük tarım işletmeleriydi. Belirli bazı toprakların dışındaki mera ve otlaklar ortaklaşa kullanıma açıktı.²² Yılda ne kadar tahıl, meyve ve sebze üretildiği bilinmiyor. Buna karşılık bronz çağı tarımı koşullarında tahılın üretim rekoltesi acre (4046 m²) başına 7 bushel (35,2 litre) olarak hesaplanmaktadır.²³

O dönemdeki sanayinin zanaat biçiminde olduğu açıktır. Zanaat, sanayiden çok daha fazla emeğe ihtiyaç duyan bir üretim biçimidir. Dolayısıyla bu çerçevedeki bir üretimin hizmet üretimiyle iç içe olması kaçınılmazdır. Öte yandan bu şekilde mal üretenlerin çoğu aynı zamanda ürettiği malın satıcısı durumunda olduğu için ticaret de bir anlamda zanaat ve hizmet üretimi ile bir arada yer alıyordu.

Kamu hizmetlilerinin de ekonomide önemli ağırlığı vardı. Bunlar arasında askerler, tapınak görevlileri, rahipler, saray görevlileri, arşiv görevlileri ilk akla gelenlerdir. Bu çağların kamu maliyesinin daha çok ayni gelir ve giderlerle yürütüldüğünü tahmin etmek zor değil.²⁴ Ayni gelir ve gidere dayalı bir yönetimin ağır ve pahalı olması ise açık bir gerçektir.

MALİ YAPI VE VERGİLER

M.Ö. 2000'lerde Orta Mısır Krallığı'nın 12'nci Hanedanı sırasında devlet hazinesi ile kralın özel hazinesi arasında bir ayırım ortaya çıkmış²⁵ olmasına karşılık başka krallıklarda benzer ayırımın ortaya çıkmış olduğuna ilişkin somut işaretler bulunmamaktadır. Dolayısıyla bronz çağda kralın özel hazinesiyle kamusal hazine iç içe geçmiş konumdaydı.

Sarayın giderleri başta muhafız alayı gibi sürekli olanları olmak üzere saray görevlilerine ödenen ücretler, saray kompleksindeki binaların bakım giderleri, kral ve ailesinin özel giderleri, siviloların, yolların, kamu kullanımına açık havuzların, surların yapımı, bakımı, yenilenmesi gibi faaliyetler için yapılan giderlerden oluşuyor olsa gerek. Ayrıca ücretsiz çalıştırılmış olsalar bile kölelere verilen yemeğin ve kılık kıyafetin de bir maliyeti vardı kuşkusuz. Bunları da sarayın, aldığı vergilerle finanse etmiş olmasından başka mantıklı bir açıklama bulunmuyor.

Gelirin büyük çoğunlukla aynı olarak tahsil edildiği antik dünyada, gelir ile giderin birlikte kararlaştırılmış olduğu açıktır.²⁶ Vergi, asıl olarak tarımsal üretim üzerinden alınmıştır. Bunun nedeni geçmişte, günümüzden farklı olarak verginin bir şeyin somut karşılığı olarak, yani bir çeşit harç gibi düşünülmüş olmasıdır. Devlete ait topraklar kişilere verilmiş ve bunun karşılığında kira benzeri bir pay alınmıştır. Zaman içinde işleyenler toprağın mülkiyetini de almış ama kira benzeri payı, belki daha düşük bir oranda, vergi olarak ödemeye devam etmişlerdir. Tarımsal üretimin yanı sıra ortaya çıkan vergiler gümrük vergisi ve an-garyadan ibarettir.

Vergi tahsilatının özel kişilere satılması da (Osmanlı'nın iltizam yöntemi) ilk olarak Mezopotamya'da ortaya çıktı. Mezopotamya'da M.Ö. 2000'lerde tarımsal araziden ürünün yüzde 10'u oranında vergi alınıyordu. Vergi toplayıcılar daha yüksek oranda ürün alıyor ve yüzde 10'unu devlete verip kalanı masraflarına karşılık kendileri alıko-yuyordu. Benzer uygulamalar belirli tarih farklarıyla Çin ve Hindistan'da da ortaya çıkmıştı.²⁷

Bu çerçevede bir örnek vermek gerekirse Hititlerin vergi siste-

minin tarımsal üretimden alınan aynı vergi (*sahhan*)²⁸, saray için yapılan karşılıksız çalışma biçimindeki hizmet (*luzzi*)²⁹, dış ticaretten alınan vergi (*nishatum*) ve bağlı krallıklardan alınan yıllık bağlılık vergisinden oluştuğunu tahmin ediyoruz. Toprak sahiplerinin elde ettikleri ürünün bir bölümünü vergi olarak ödemesinin yanı sıra, kiralayarak işlediği toprak parçasından elde ettiği üründen de aynı oranda vergi vermeleri gerekiyordu.³⁰ Bu tür vergilerin bir bölümü bulunduğu yerdeki depolarda saklanırken bir bölümü de başkente taşınıyordu.³¹ Sahhan adı verilen bu aynı tarımsal üretim payı vergisinin oranı bilinmiyor. Bu konuda bilinen tek şey saraya ait olup da timar olarak verilen toprakların sahiplerinin, üretimin dörtte birini saraya vergi olarak verdikleridir. Burada toprak saraya ait olduğu için bir anlamda hem kira hem de vergi söz konusuydu. Dolayısıyla tek başına üretim vergisinin ne kadar olduğunu bilmediğimiz gibi saraya ait olmayan ortak alanları ekip biçenlerin ne kadar vergi verdiğini de bilmiyoruz. Luzzi adı altında devlet için yapılan bedelsiz hizmetleri de bir çeşit vergi gibi değerlendirmemiz gerekir. Çünkü bu tür bedelsiz bir hizmet sunan kişiler böyle bir çalışmayı yapmasalar bu çalışmanın devlet tarafından ücret karşılığında yaptırılması zorunlu olacaktı. Kral, kendilerine arazi verdiği kişileri luzzi yükümlülüğünden muaf tutabiliyordu. Ayrıca veraset yoluyla toprağın birden fazla parçaya bölünmesinde kendisine küçük arazi payı kalanlar da luzzi'den muaf sayılıyordu. Asur ticaret kolonisi döneminde Anadolu'daki kent krallıklarının uyguladıkları gümrük vergisinin (*nishatum*) Hititler döneminde de (aynı ad altında olmasa bile) devam etmemiş olması için bir neden bulunmamaktadır.

TAPINAK MALİYESİ VE ORDU

Saray ve onun karşıladığı kamu hizmetlerinin dışında, ayrı bir tapınak maliyesinden söz etmek mümkün. Tapınak maliyesi hem kendi öz gelirlerine hem de sarayın yardımına dayalıydı. Tapınakların kendi üretimini karşılamak üzere kendi ekin alanları ve kendi köleleri vardı. Geçimlerinin bir bölümünü buradan karşıyorlardı.

Savaşlar; silahların, atlı savaş arabalarının, miğferlerin vb. yenilenmesini veya en azından elden geçirilmesini gerektiriyor, bu da sanayi için yeni üretime yol açıyordu. Öte yandan düşmana karşı kentlerin savunma sisteminin güçlendirilmesi gereğiyle surlar yenileniyor, onarılıyor, yeni kuleler yapılıyordu. Dolayısıyla tıpkı günümüzde olduğu gibi savaş sanayisi hem sanayi büyümesine hem de inşaat sektörünün gelişmesine katkıda bulunuyordu. Askerlerin çoğu büyük ölçüde tarımda çalışan kişilerden oluştuğu için savaşlar, bir yandan da tarım üretiminin yeteri kadar olmasını engelliyordu. O nedenle de kadınların tarım işlerinde erkeklerden daha fazla rol aldığını tahmin etmek güç olmasa gerek.

TİCARETİN GELİŞİMİ

M.Ö. 2000'lere doğru, Anadolu'da çok yaygın olan Asur ticaretiegemendi. Asurlu tüccarlar Anadolu'nun o dönemdeki halklarıyla yaygın olan bir ticaretin içine girmişlerdi. Bu ticareti yürütmek üzere Anadolu'da kurulmuş bulunan pazar kentlerinden oluşan bir koloni vardı. Bu pazar kentlerinin büyüklerine, Asur dilinde liman anlamına gelen, 'karum' denilmekteydi. Pazar kentlerinin küçüklerine ise Asur dilinde konak anlamına gelen 'wabartum' deniliyordu. İrili ufaklı bu pazar yerlerinin sayısı 50 dolayındaydı.³² Asur ticaret kolonisinin merkezi konumundaki Neşa Karumu, Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de kuruluydu.

Birbirine düşman, birbirinin malını, mülkünü yağmalama üzerine bir düzen kurmuş olan krallıklar arasında ticaretin yaygınlaşması kolay bir şey değil. Bütün bu olumsuzluklara karşın ticaretle ve tüccarların birbiriyle ilişkilerini düzenleyen yasalar ve kurallar oldukça eski zamanlardan beri vardı.

Babil Kralı Hammurabi, kendisinden önce uygulanmış çeşitli yasaları toplayarak kendi adıyla anılan bir yasa kitabı hazırlamıştır. Hammurabi Yasaları'nın M.Ö. 1760 dolaylarında ortaya çıktığı tahmin ediliyor. Babil'in koruyucu tanrısı Marduk adına yapılan Esagila Tapınağı'na dikilen bir taş üzerine Akatça dilinde ya-

zılmış olan yasalarda ticareti düzenleyen, tüccarın haklarını koruyan birçok madde vardır.³³

Anadolu'da yapılan kazılarda o döneme ilişkin ticari ilişkileri açıklayan pek çok tablet bulunmuştur. Bu tabletler Asurlu tüccarların Mezopotamya'dan Anadolu'ya çoğunlukla tekstil ürünleri ve kalay getirip karşılığında altın, bakır ve tahıl götördüklerini ortaya koyuyor. Gümüş bir ticari meta olmaktan çok bir değer ölçüm ve ödeme aracı işlevi görüyordu.³⁴ Asur ticaret kolonisinin temel işlevi Asur Krallığı'nın ihtiyacı olan bakırı Anadolu'dan Asur'a transfer etmektir.³⁵

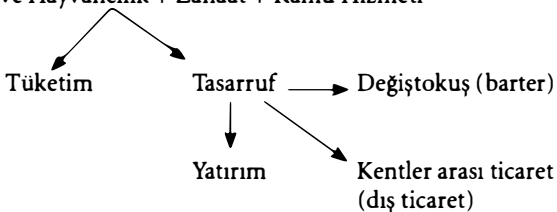
Asurlular mallarını eşek kervanlarıyla taşıyorlardı. Kervanların Asur'dan yola çıkıp Neşa'ya varıncaya kadar yaklaşık 1000 km yol alması gerekiyordu. Asurlu tüccarlar için Anadolu birkaç yönden çekici bir yerdi. Her şeyden önce yolculuk güvenliyd. Birbirine yakın birçok kent olduğu için nihai hedefe gidene kadar gündüzleri yolculuk yapıp, geceleri konaklayacak güvenli yerler bulunuyordu. Sonra kâr marjları oldukça yüksek olduğundan tüccarlar getirdikleri malları yüksek kârlar elde ederek satıyorlardı. Asurlu tüccarların oluşturduğu ticaret kervanları, içinden geçtikleri kentte 'qaqqadatu' adlı bir çeşit baş vergisi ve kentin kralına da 'nishatum' adı verilen bir çeşit gümrük vergisi ödüyorlardı.³⁶ Nishatum sabit oranlı bir vergiydi ve tekstil ürünlerinin değerine yüzde 5, kalaya da yüzde 3 oranında uygulanıyordu. Ayrıca kralın, tüccarın satmak amacıyla getirdiği malları herkesten önce görme ve satışa sunulmadan önce indirimli olarak satın alma hakkı vardı.³⁷

Anadolu'da bulunan Asur tabletlerinden tüccarların hangi kentte daha kolay vergi kaçakçılığı yapıldığı konusunda birbirleriyle yazışmalar yaptığı anlaşılıyor. O dönemde rüşvetin yaygınlığı konusundaki ilginç bir kanıt Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi'nde sergilenen bir tablette yer alıyor. Yine Asurlu tüccar Puşuken'e karısı Lamassi tarafından yazılmış bulunan bir mektupta şunlar yazılı: "...Vergi için bana yolladığın 1 mina gümüşü kontrolörler istedi. Ben senin için korkuyorum. Fakat ben onu daha vermedim..."³⁸

Buraya kadar açıkladıklarımızdan Hititler öncesinde Anadolu'da, Asur ticaret kolonisi aracılığıyla rüşvet, vergiden kaçınma, tefecilik esaslarına dayalı bir ticaret düzeni kurulmuş olduğu anlaşıyor.³⁹

Kentler arası ticaretin ortaya çıkmasıyla birlikte neolitik çağda geçerli olan ekonomi şeması da şu şekildedir:

Tarım ve Hayvancılık + Zanaat + Kamu Hizmeti

Bronz çağla birlikte ortaya çıkan bu şemanın günümüze kadar çok az değişikliğe uğradığını söyleyebiliriz.

4000 YIL ÖNCE ANADOLU'DA FAİZ

Asurlu tüccarlar yaklaşık 4000 yıl önce Anadolu halkı Hattiler (Hititlerden önce Anadolu'da yerleşik yerli halk) ile yaygın bir ticaret faaliyeti yürütüyorlardı. Asurlu tüccarlar, Hattilere kredi-li olarak sattıkları mallar için yıllık yüzde 30 ile yüzde 180 gibi yüksek faiz oranları uyguluyorlardı. Kötü hasat yıllarında borcunun teminatı olan ürünü elde edemeyen insanlar son derecede güç duruma düşüyorlar, aileden birisini Asurlu tüccara köle olarak vermek zorunda kalabiliyorlardı.

Borçlarını ödeyemeyen yerel halk sık sık krallara şikâyetle bulunuyor, bazen yerel krallar bu tür borç-alacak ilişkilerini çözmek için borçların silinmesi hakkında fermanlar çıkarıyorlardı. Söz konusu fermanlar doğal olarak borçluyu kurtarıırken, alacaklıyı sıkıntıya sokuyordu.⁴⁰

Asur ticaret kolonilerinin merkezi olan Neşa (ya da Kaneş) Karumu'nun en önemli yeri, hesapların yapıldığı, tüccarların pa-

ralarının yatırıldığı, borçlarını ve vergilerini ödediği Bit Karim denilen yerdi. Bütün tüccarlar Bit Karim'deki büyük defterde kayıtlıydılar. Burası aynı zamanda bir mevduat bankası gibi çalışıyordu.⁴¹

PARA BENZERİ HESAP ÖLÇÜSÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI

Kalkolitik çağda paradan ve dolayısıyla bir para biriminden söz etmek mümkün değil. Belirli bir biçimde kesilmiş ve üzerine bir mühür ya da bir değer basılmış standart ağırlık veya değerde bir metali ifade eden para çok sonraları ortaya çıkmış olmakla birlikte değıstokuşta kullanılan para benzeri araçlar kalkolitik çağda her tarafta kullanılmıştır. Bu tür para benzeri değıstokuş araçlarının daha gelişmiş biçimleri bronz çağda Ortadoğu'da kurulu kent devletleri ve imparatorluklarda görölmüştür. Bronz çağda, günümüzde paranın gördüğü işlevi görececek biçimde hesap birimi yerine kullanılan, başta gümüş olmak üzere, bazı değerli madenler söz konusuydu.

Para yerine kullanılan madenler hem ağırlık, hem de para birimi konumundaydı. Babil'de ve Hitit Krallığı'nda gümüş çubuk ya da halkalar bugünkü ölçüyle 8,5 ile 12,5 gram arasında bir ağırlığı ifade ediyor ve her iki tarafta da şekel adını taşıyordu. Bu ağırlık ölçüsü ülkeden ülkeye değışiyordu. "O zamanlar kullanılan birimler, bir devlet tarafından saflığı ve ağırlığı garantilenmiş sikkeler değildi; bu madenlerin miktarları, her işlemde kabul edilmiş ağırlık ölçülerine uygun olarak tartılıyordu. Bununla birlikte üzerinde uzlaşmış bir metal değer ölçütünün kabulü, doğal ekonomiden para ekonomisine geçişe eşdeğer bir olaydır."⁴²

Bu açıklamalara karşın bronz çağda Ortadoğu'da serpilen devletlerde para ekonomisinin barter ekonomisinin yerini aldığı iddia etmek mümkün değildir. Bu tür metallerin para yerine kullanılmasına karşılık ekonomik ilişkilerde (ticaret ve diğer her türlü alışverişte) barter ekonomisi çok daha ciddi bir ağırlığa sahipti.

Şekel ve mina hemen hemen bütün Ortadoğu'da kullanılan ağırlık ölçüsü ve hesap birimi olmasına karşılık aralarında farklılıklar vardı. 1 Hitit şekeli 12,5 gram, 1 Asur veya Babil şekeli 8,3 gram, 1 Ugarit şekeli 9,5 gram⁴³ ağırlığı ifade ettiğine göre Hititlerde 40 şekel, Asur'da ve Babil'de 60 şekel, Ugarit'te ise yaklaşık 50 şekel 1 mina ediyordu.

Eğer gümüşler aynı kalitede ise 1 Hitit şekeli 1,5 Asur şekeline, 1,5 Babil şekeline ve 1,3 Ugarit şekeline eşit demektir. Bu durumda Hattuşa'da 1 koyun 1 şekel iken, Asur veya Babil'de 1,5 şekel ve Ugarit'te 1,3 şekel olmalıdır. Ama bu Asur, Babil veya Ugarit Krallığı'nın Hitit ülkesinden daha pahalı bir yer olduğu anlamına gelmez. Hepsinde koyunun değeri 12,5 gram gümüş ağırlığına eşitti.

Bu durumda bir döviz kurundan söz etmek mümkün değil. Yalnızca ölçü farklılıkları söz konusu olsa gerek. Sonuç itibariyle Hatti ülkesinde de Asur, Babil ve Ugarit ülkelerinde de 1 gram gümüş aynı şeyi ifade ediyordu.⁴⁴

Hesap birimi konusunda bronz çağda yaşanan devrimden hareketle bundan 3500-4000 yıl öncesine ilişkin fiyatlar hakkında da haberdar olabiliyoruz. Bunu bize sağlayan temel kaynak Hitit yasalarıdır.

3300 YIL ÖNCE FİYATLAR

Hititler, mal fiyatlarını yasalarına yazıyorlardı. Tablo 2'deki fiyatlar Hitit yasalarında yer alan hükümlerden çıkarılmış olmakla birlikte hesaplamaların aynı hesap birimi üzerinden gösterilmesini sağlamak için bütün mallar, değişim oranları kullanılmak suretiyle, şekel cinsinden verilmiştir. Örneğin 1 parisu (50 litre) buğdayın 0.33 şekel gümüşe eşit olduğunu bildiğimize göre 1 parisu buğdaya eşit olarak verilen bir malın fiyatını 0.33 şekel olarak kabul etmemiz doğaldır.⁴⁵

Tablo 2'ye göre en ucuz mal, kırılmış koyun derisi ve koyun eti, en pahalı mal katırdır. Katırın bu kadar pahalı olması büyük olasılıkla taşımada kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 2: Hititlerde Bazı Malların Fiyatları

Mal	Yasa Maddesi	Fiyatı (Şekel)	Gümüş Karşılığı (Gram)
Katır	180	40.00	500.00
1 İku (3600 m ²) üzüm bağı	185	40.00	500.00
Mavi yün elbise	182	20.00	250.00
At	180	14.00	175.00
Saban öküzü	178	12.00	150.00
Yetişkin inek	178	7.00	87.50
Büyük top keten bez	182	5.00	62.50
İnce gömlek	182	3.00	37.50
1 İku (3600 m ²) sulanmış ekin alanı	183	3.00	37.50
1 Zipittani (1 maşrapa) saf zeytinyağı	181	2.00	25.00
1 Zipittani (1 maşrapa) bal	181	1.00	12.50
Dana	178	2.00	25.00
Koyun	179	1.00	12.50
Keçi	179	0.66	8.25
Kuzu	179	0.50	6.25
Peynir (1 kalıp)	181	0.50	6.25
1 Parisu (50 lt) şarap	183	0.50	6.25
İşkembe	181	0.33	4.13
1 Parisu (50 lt) buğday	183	0.33	4.13
Oğlak	179	0.25	3.13
1 Mina (500 gr) bakır	181	0.25	3.13
1 Parisu (50 lt) arpa	183	0.13	1.56
Kırkılmış koyun derisi	185	0.10	1.25

(Kaynak: Harry A. Hoffner, Jr., 1997.)

ANTİK DÜNYADA ZENGİNLİK VE REFAHIN KAYNAĞI

John Maynard Keynes'in değindiği bir mesele vardır. Buna göre antik Mısır'ın zenginliğinin temelinde yatan gerçek, piramitlerin ve benzeri büyük inşaatların yapımıdır.⁴⁶

Aslında yalnızca prestij yatırımı olan ve onun dışında bir işe yaramayan piramitlerin yapımı on binlerce kölenin istihdam edilmesine, binlerce taş ustasının ve çok sayıda mimarın çalışmasına imkân sağlamıştır. Bu kadar büyük istihdam, büyük tüketim, gelir çemberi yaratılmasına, bunlar da refahın artmasına ve yayılmasına yol açmıştır. Benzer yatırımlar başka yerlerde başka zamanlarda farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Babil'in asma bahçeleri, Hitit tapınakları, birçok başka yerdeki binalar, surlar hep bu tür istihdam yaratan yatırımların farklı örnekleridir. Söz konusu piramitler ilerleyen dönemlerde Güney Amerika uygarlıklarında da (Aztek, Maya, İnka uygarlıklarındaki basamaklı piramitler) yapılmıştır.

ABD'deki NASA uzay projesini Mısır piramitlerine benzediğini (prestij yatırımı anlamında) ve aynı amacı güttüğünü öne sürenler vardır.

Bu açıdan bakar ve yorumu biraz daha genişletirsek Kanal İstanbul projesini de Mısır'ın piramitleri gibi düşünebiliriz.

HİTİTLERDE PARA POLİTİKASI

Hititlerin para birimi şekeldi. Şekel, tıpkı bugünkü İngiltere parası Sterling pound'da olduğu gibi aynı zamanda bir ağırlık ölçüsüydü (1 pound = 1 libre = 454 gram). 1 şekel, bugünkü ölçüyle 12,5 gramdı. Bir üst ağırlık ve para birimi olan mina 40 şekele, yani 500 gram ağırlığa eşitti. Para gibi kullanılan şekel, 12,5 gram ağırlığında gümüş çubuk ve halkalardı.

Hititlerde malların fiyatlarının yasalarda yazılı olduğunu söylemiştik. Hitit yasalarının yaşamın akışına uygun olarak değiştiğini biliyoruz ama yine de yasa değiştirmek pazarda fiyat değiştirmek kadar kolay değildi. Bu çerçevede ilk anda, Hitit kentlerinin pazarlarında karaborsa fiyatının doğmuş olması güçlü bir

olasılık olarak çıkıyor karşımıza. Ne var ki Hitit yasalarında fahiş fiyatla satış halinde ne gibi cezalar uygulanacağına ilişkin hükümlerin olmaması karaborsanın yaygın olmadığı sonucuna götürüyor bizi.

Pek çok ayrıntıyı düzenlemiş olan Hitit yasalarının, eğer var olsaydı, böyle bir konuyu düzenlememiş ve ceza öngörmemiş olması düşünülemez. Paranın azami miktarı, para kesmekte kullanılan gümüş miktarıyla sınırlı olmalı. Paranın sınırı bulunduğu göre, eğer pazar, karaborsa oluşumunu engelleyecek kadar iyi denetleniyorsa, para politikası son derece kolay uygulanıyor olsa gerek.

4. BÖLÜM

Yunan, Roma ve İslam Ekonomisi

ANTİK YUNAN'DA KENT DEVLETLERİ

Kent devletleri Yunan uygarlığından çok daha önce birçok yerde doğmuş ve gelişmişti. Buna karşılık çok daha örgütlü ve düzenli kent devletleri antik Yunan'da ortaya çıktı. Yunanlar, polis adını verdikleri kent devletlerini yaratarak Batı dünyasının sonraki yüzyıllarda, devletlerini kurarken örnek aldıkları bir yapı oluşturdular.

Kent devletleri, insanların belirli bir örgüt çerçevesinde bir araya geldiği, karşılıklı kültürel, ticari ve ekonomik ilişkilerin değiş tokuşunu ve dolayısıyla belirli bir ölçüde işbirliğini mümkün kılan bir ortam yarattılar. Yunan uygarlığının ve zenginliğinin serpilmesinde bu düzen önemli bir rol oynadı. Giderek güçlenen ve gözünü dışarıya çeviren kent devletleri kolonilerin kurulmasına, kolonilerin kurulması da denizaşırı ticaretin gelişmesine öncü oldu.⁴⁷

ANTİK YUNAN EKONOMİSİ VE ZANAATTAN ATÖLYE SANAYİSİNE GEÇİŞ

M.Ö. 1400 ile M.Ö. 30 yılları arasında Yunanistan'da ortaya çıkan uygarlığa Yunan uygarlığı adı veriliyor. Bu uygarlığın temeli de o zamana kadar gelen bütün diğer krallıklar gibi tarıma dayalıydı. Topraklarının yetersizliğine karşın tarıma dayalı olarak baş-

layan ekonomik gelişme bir süre sonra diğer alanlara geçti. Sanatçılık ve ticaret hızla gelişmeye başladı ve M.Ö. 6. yüzyılda özellikle deniz ticareti yaygınlaştı.

Antik dünyada üretim asıl olarak tarıma dayalıydı. Yunanistan'da da bu farklı değildi. Yunanistan'da tarım tahıl (buğday, arpa vb.) tarımı, üzümculük ve zeytincilik üzerine yoğunlaşmıştı. Üzümden şarap ve şıra yapılıyordu. Yunan şarabı antik dünyada en tercih edilen içecekler arasındaydı.⁴⁸ Zaman içinde nüfusun artması ve ticaretin genişlemesiyle Yunanistan toprakları tarım için yetersiz kalmaya başladı. Yunanlıları, Yunanistan toprakları dışında yeni topraklara yönelten başlıca neden budur. Yunanlılar bu doğal zorunluluk nedeniyle çevrelerindeki topraklara çıkarak oralarda koloniler kurdular ve yine bu üç temel tarım ürününü oralarda yetiştirmeye yöneldiler. Özellikle Anadolu'nun Ege kıyıları aynı iklime sahip olduğu için tam aradıkları olanakları sunuyordu Yunanlılara. Onlar da bu kıyılarda Yunan kolonileri kurdular. Anadolu'nun Ege kıyılarında birçok Yunan kent devleti ortaya çıktı.

Köle sistemi, antik Akdeniz uygarlığının temel taşları arasındaydı. Genellikle savaşlarda ele geçirilen esirlerin köle yapılmasıyla oluşan geniş köle topluluğu ev işleri, madenler, atölyelerde el işçiliği gibi tarım dışındaki alanlarda da çalıştırılıyor ve üretime her alanda büyük katkı yapıyorlardı.⁴⁹

Dönem boyunca Yunanistan'da el sanatlarında gelişmeler yaşandı. Bu gelişmeler yavaş yavaş zanaattan ilkel anlamda da olsa sanayi üretimine geçişin ilk adımlarını oluşturur. Özellikle kölelerin evlerde çalıştırılmasının yanı sıra atölyelerde üretimde kullanılmaya başlamasıyla birlikte daha geniş bir üretim mümkün hale geldi. Bununla birlikte savaş araç gereçleri üretimi atölyeler çerçevesinde kitlesel üretime konu olmaya başladı. Zırh, kılıç, kalkan, mızrak, kama üretimi kitlesel üretimin kapsamına girdi. Bu gelişme yavaş yavaş tabak, çanak üretimine de kaydı. Atölyeler, kölelerin üretime sokulması sonucu günlük üretim miktarlarını önceki dönemlere göre hızla artırdılar.

Zanaattan atölye sanayisine geçişe karşın antik Yunanis-

tan'dan üretim teknolojisine önemli bir katkı sağlanmamıştır. Yalnızca bilinen tekniklerin daha çok insanla üretime dönüştürülmesini sağlayarak üretim miktarını artırmayı başardılar. Üretimdeki bu hızlı artış antik Yunanistan'ın hızlı kalkınmasına ve rakiplerinin önüne geçmesine yol açan önemli bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

Antik Yunan ekonomisinin en önemli taşlarından birisi ticaret ve özellikle de deniz ticaretiydi. Özellikle buğday ihtiyacı nedeniyle Yunanistan daima komşularıyla bir ticaret ilişkisi içindeydi. Tahıl ve diğer maddelerin ithali karşılığında şarap, zeytinyağı, mermer gibi malları ihraç ediyorlardı. Yunan kent devletlerinin doğduğu yüzyıllarda nüfus, oldukça hızlı büyüdü. Yunanistan ekonomisinin tarıma dayalı olması ve bu alandaki üretiminin de sınırlı olmasına karşılık limanlarının konumu ve rahatlığı, ana-kara çevresindeki adaların yarattığı geniş imkânlar denizciliğin ve ticaretin gelişmesini sağladı. Madeni paranın ortaya çıkışı ve ekonomik ilişkilerde kullanımının yaygınlaşması ticari ve mali gelişmeleri hem kolaylaştırdı hem de o zamana kadar görülmemiş biçimde yaygınlaştırdı.

M.Ö. 5. yüzyılda Atinalıların, Persleri yenmeleri ile Atina'nın ve dolayısıyla Yunanistan'ın yükseliş dönemi başladı. Buna gidecek büyüyen ticarete dayalı ekonomik büyüme de eklenince Yunanistan tam anlamıyla bir yükselme ve refah dönemine girmiş oldu. Ekonominin ihtiyacı olan buğday ve diğer tahılların ithalatı, kereste, zeytinyağı, çanak çömlek ve diğer ihracat malları ile karşılanıyordu.

Ne var ki bütün antik çağ ekonomilerinin önünde sonunda karşılaştıkları darboğazla Yunan ekonomisi de karşılaştı. Hızlı nüfus artışı ve o artışa yanıt veremeyen tarımsal üretim, sistemin çöküşünü hazırladı.

PARA BENZERİNDEN PARAYA GEÇİŞ

Bugün anladığımız anlamda standart ağırlık ve ölçüde, üzeri yazılı ve devletçe damgalı madeni parayı ilk kimin nerede kullan-

diği tartışmalı bir konudur. Büyük olasılıkla bu tür madeni paralar, birbirine yakın tarihlerde birkaç yerde birden ortaya çıkmış olsa gerek.

Mezopotamya ve Anadolu'da ilk para benzeri madenlerin (şekel) kullanımından yaklaşık 15 yüzyıl sonra Anadolu uygarlıklarından biri olan Lidyalılar bugünkü şekline benzer bir madeni para basarak kullanmaya başladılar. Lidya Kralı Gyges, yan tarafı yassılatılmış eşit ağırlık, ayarda damgalı, resimli madeni paralar bastırmış ve kullanıma çıkarmıştı. Yaklaşık 100 yıl kadar sonra da Kral Krezus devletin değerini garanti altına aldığı altın ve gümüş sikkeler bastırdı.⁵⁰

Altının tek başına madeni para olarak basılıp kullanılması, altın tek metal sistemi ya da altın sikke sistemi; gümüşün tek başına para olarak basılıp kullanılması, gümüş tek metal sistemi ya da gümüş sikke sistemi olarak adlandırılıyor. Her iki madenden de ayrı ayrı para basılarak birbirlerine belirli bir dönüşüm oranıyla aynı zamanda piyasada bulunması ise çift metal sistemi olarak biliniyor. Lidya Kralı Krezus, her iki metalden para basıp aynı anda piyasaya sokarak çift metal sistemini başlatan kişi olarak tarihe geçmiştir.

ARİSTOTELES'İN EKONOMİK GÖRÜŞLERİ

Aristoteles açısından mantık, bütün bilimlerin önünde gelir. O nedenle ekonomiyi de mantık çerçevesinde ele almıştır. Aristoteles'e göre ticaretin temel amacı ve dayanağı kâr elde etmektir. Bu da insanı çok kazanma hırsına iter. Bu hırs, toplum yararına aykırıdır. Oysa ev ekonomisi üzerine yoğunlaşmak ve o amaçla üretim yapılması insanın ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Bu çerçevede ev ekonomisi amacıyla yapılan üretim arttıkça ihtiyaçlar da karşılanmış olacağı için bu çaba toplumun da yararına olur. Ticaret, eğer ev ihtiyaçlarını karşılıklı olarak sağlamaya yönelikse kabul edilebilir bir faaliyettir. Kâr elde etmeye yönelikte yararını kaybeder.

Aristoteles görülebileceği gibi kâr kavramına karşıdır. Bu çerçevede borç alışverişinin de faizle yürütülmesine karşıdır.

Özel mülkiyet ve onun korunması Aristoteles'in ekonomik görüşlerinde en önemli unsurlardan birisidir. Aristoteles'e göre insanlar kendi ürettikleri şeylerin sahibi de olabilmelidir.⁵¹

Aristoteles, dış ticaretin yararlı olduğu kanısındadır. Üretilmeyen şeyin dışarıdan alınması ne kadar doğruysa fazla üretilenin de bu alım karşılığında dışarıya satılması o kadar doğrudur. Bu bir kentin kendi çıkarı için gereklidir.⁵²

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİSİ: SAVAŞ VE HARAÇ

Roma İmparatorluğu, doruk noktasında kabul edildiği 2. yüzyılda İngiltere'den Afrika'ya kadar uzanan geniş toprakları kapsıyordu ve kabaca 50 milyon dolayında bir nüfusa sahipti.

Roma ekonomisinin temeli geçmişten gelen köklerine benzer şekilde tarım ve ticarete dayalıydı. Bununla birlikte geniş toprakları elde tutabilmek için gerekli olan büyük ordunun zırh, kılıç, kalkan, mızrak, kama, at eyeri, at arabası gibi savaş araç ve gereçlerini üreten oldukça gelişmiş metal, deri ve tahta işleme atölyeleri de zanaat ile sanayi arasında bir yer tutuyordu. Tarımda kullanılan temel araç tek bir hayvan tarafından çekilen ve bir insan tarafından izlenen hafif tahta sabandı.⁵³

Roma İmparatorluğu tarihinde savaşlar o kadar fazla yer tutmuştur ki neredeyse bütün nüfus savaş ile uğraşmıştır diyebiliriz. Bu savaşlara çiftçiler ve köylüler de katılıyordu. Zamanla orduya katılan köylüler ve çiftçiler topraklarını terk etmeye veya satmaya başladılar. Bu topraklar zengin Romalılar tarafından alınıyor, birleştiriliyor ve büyük çiftlikler haline getiriliyordu. Bunlara latifundia adı veriliyor. Bu büyük çiftliklerde yapılan tarımsal üretim, eskiden olduğu gibi geçimini sağlamaya ve fazlayı da değiş-tokuş yapmaktan çıkarıp tümüyle kâr elde etme amacıyla pazara dönük üretime geçmişti. Latifundialarda çok sayıda köle çalıştırılıyor, artan üretim yerel pazara ve dış ticarete konu oluyordu. Roma İmparatorluğu'nun, çepeçevre ele geçirerek adeta bir göle dönüştürdüğü Akdeniz'de her şey denetim altındaydı. Bu de-

netim yalnızca denizyollarında değil, karayollarında da söz konusuydu. Dolayısıyla bu bölgede ticaret son derecede gelişmişti. Ticaretin bu denli gelişmesi başta Roma olmak üzere ticarete katılan bütün bölge ülkelerinin refahının yükselmesine yol açıyordu.

İlk kez bu kadar büyük ve sürekli bir imparatorluk söz konusu oluyordu. Bunun ilginç bir üstünlük yarattığını söylemek mümkündür. Maden kaynakları farklı yerde, tarımsal alanları farklı yerde, limanlar farklı yerde olsa da hepsi aynı imparatorluğun sınırları içinde olduğundan bütün bir ekonomiye ulaşmak mümkün olabiliyordu.

Gaius Julius Caesar (Jül Sezar), iktidara geçtikten sonra gerçek anlamda ilk standart düzenlemeleri yaparak altın para standardına geçti. Sezar'ın auresus adını verdiği altın para, sestertius adını taşıyan 100 gümüş paraya eşitti.⁵⁴

Roma'da savaş araç ve gereçlerinin yapımının yanı sıra önemli bir faaliyet de inşaat işleriydi. Roma başta olmak üzere kentlerde inşaat faaliyetleri oldukça yaygındı. İnşaat işinin gelişmesi taş ocaklarının işletilmesinin önünü açıyordu. Madencilik yalnızca altın ve gümüşü değil aynı zamanda kentlere su taşıyan boruların yapımında kullanılan kurşunun ve kap kakak imalatında kullanılan bakır ve kalayın üretim ve tedarikini de zorunlu kılıyordu. Dolayısıyla maden ve metal sanayisi de gelişmişti.

Roma'da da antik dünyadan kalma vergi tahsilatını özel kişilere satma yöntemi uygulanıyordu. Bu uygulama özellikle taşrada oldukça yaygındı.⁵⁵ Öte yandan Roma'da ticarete pek değer verilmiyordu. Ticaret daha çok aşağı sosyal sınıflar, yabancılar ve köleler aracılığıyla yürütülüyordu. Buna karşılık Roma hukuk sistemi, girişimciliği korumakta ve serbest ticareti cezalandırmamaktaydı.⁵⁶

M.S. 5. yüzyıla kadar askeri üstünlüğün eşliğinde büyük bir güç olarak gelen Roma, bu yüzyıldan başlayarak üstünlüğünü askeri alandan başlayarak her alanda yitirmeye başlamıştır. Roma, sınırlarını barbar diye adlandırdığı halkların askeri güçlerine karşı savunmakta zorlanıyordu. Bu savunma çabaları giderek daha pahalıya mal oluyor ve Roma Hazinesi maddi gücünü yitiriyor-

du. Barbarların artan saldırıları, imparatorluk halkının eskisi kadar tarımla, hayvancılıkla, zanaatla uğraşmasına engel oluyor, buraları korumak için her geçen gün daha fazla kamu harcaması yapılmasına yol açıyordu. İşlenemeyen tarla, iş yapamayan atölye, ocak sayısı sürekli artıyordu. Halkı tehdit eden haydutların, korsanların sayısı artıyor, halkı korumak her geçen gün daha da zorlaşıyordu. Açlık, hastalık, kıtlık derken işgücü de azalmaya başlamıştı. İlerleyen zaman içinde ticaretle de aksamalar artmaya ve kentlerin gereksinimi olan malların kentlere taşınması sektöre uğramaya başlamıştı. Sanayi üretimi düşmüş, kamu giderlerini karşılamak için getirilen ek vergiler halkı iyice bezdirmişti. Değeri zaten uzunca bir süredir düşmüş olan Roma parası denarius iyiden iyiye değersizleşmişti. Enflasyon bir süre sonra paranın ayarının bozulmasını (tağşiş) gündeme getirdi.

Halkın ve zanaatkârın para kazanamaması, kazanılan paranın da sürekli değer kaybetmesi mal değiş tokuşunu (barter, trampa) tekrar önemli hale getirdi. Ve sonuçta para değişim aracı olma işlevini yitirdi.

Gelirleri zaman içinde azalan devlet sürekli olarak vergileri artırarak ya da müdahalelerde bulunarak ekonomik yaşama karışmaya başladı. Bu müdahaleci ekonomi politikası sonuçta giderek Roma hukukunda ifadesini bulan mülkiyet hakları ve özgürlükler sistemini bozarak girişimciliği yok etti.⁵⁷ Ekonomik açıdan hızla zayıflayan Roma İmparatorluğu M.S. 476'da Cermenlerin istila saldırıları karşısında dayanamayarak yıkıldı.

CİCERO VE SENECA'NIN EKONOMİK GÖRÜŞLERİ

Marcus Tullius Cicero, ekonomik faaliyetin temelinde tarımın yer aldığını söylüyordu. Ticaretin kâr amacıyla hareket etmesi Cicero'nun görüşlerine uygun olmadığı için bireysel ticarete karşı gelmiştir. Buna karşılık Cicero, Roma'da geçerli olan latifundia sistemine verdikleri destekten dolayı toptan ticareti ve bankacılığı desteklemiştir. Bankacılığı desteklemesine karşılık o da faize olumlu bakmamıştır.

Roma'nın en ünlü düşünürlerinden olan Lucius Annaeus Seneca, farklı yaklaşımlara sahipti. Mesela zenginlik ve serveti övmüştür. Cömertlik, hayırseverlik, yardım gibi çabaların ancak zenginlik ve servet sahibi olmakla gerçekleşebileceğini öne sürmüştür. Seneca'nın bu görüşleri Roma uygarlığının sonraki dönemlere devrettiği özel mülkiyet sisteminin temelini oluşturmuştur.⁵⁸

BİZANS EKONOMİSİ: TARIM VE TİCARETE GERİ DÖNÜŞ

Bizans, ekonomi alanında ilginç bir değişime sahne oldu. İşgücü alanında köle emeği ağırlığı azalırken imparatorluk da ticaretten ziyade tarıma dayalı bir yapıya dönüştü. Ticaret ve zanaat üzerinde devlet denetimi ve kısmen de devlet tekeli oluşturuldu.⁵⁹

Bizans'ta tarım, bütün alanlara (kuru tarım, hayvancılık, balıkçılık) yayıldı. Ekonomik yapı, ağırlıklı olarak tarım ekonomisine geçerek, antik Yunan ekonomisiyle birlikte ticarete dönüştü ve yeniden neolitik dönemdeki yapıya benzemeye başladı.

Bizans sanayisinin temel taşı tekstil üretimidir. Pamuklu ve ipekli dokumacılık, keten işi ve halıcılık oldukça ileri düzeydeydi. Tekstilin yanında madencilik, kuyumculuk da oldukça gelişmişti. Sanayi de tıpkı ticaret gibi devlet denetimi altındaydı.

Bizans'ın ekonomik temellerinden biri ticaretti. Konstantinopolis, önemli bütün ticaret yollarının üzerinde olduğu için dünyanın en önemli ticaret limanlarından biriydi. Trabzon da doğuya yönelik ticarete önemli yer tutan bir liman kenti idi. Bizans İmparatorluğu, ithalat ve ihracat üzerinden eşit oranda yüzde 10 vergi alıyordu.

Başlangıçta tarımdan sonra ekonomik faaliyetin ikinci temel ayağı kabul edilen ticaretin, ekonomik yapı içinde zamanla önemi görece olarak yitirmesinin en önemli nedeni devlet denetiminin getirilmiş olması ve devlet tekellerinin kurulmasıdır.

Devlet, faiz oranları üzerinde etkili olmanın yanında Konstantinopolis'te önemli mesleklerin faaliyetlerine de bazı düzenleme-

ler getirmişti. Böyle bir ortamda tüccarlar yavaş yavaş eski girişimciliklerini yitirirken yabancı tüccarlar, yavaş yavaş ticarette ağırlığı ele geçirdiler. Bizans, son yıllarına doğru giderek artan bütçe açıklarını kapatabilmek için Venedik ve Ceneviz tüccarlarına borçlandı. Bunları ödeyemeyip yeni borçlarla karşılamaya çalışırken de bu tüccarlara ticaret ayrıcalıkları tanımak zorunda kaldı. Bu tüccarlar ticaretin yanı sıra başkalarının yapacağı ticaretten gümrük vergisi almaya başladılar.⁶⁰

Osmanlı'dan önce kapitülasyonlar ve Düyun-u Umumiye benzeri bir borç yönetimi Bizans döneminde ortaya çıktı.

KÂĞIT PARANIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

Kâğıt para ilk kez 7. yüzyılda Tang Hanedanı'nın hükümranlığı sırasında Çin'de kullanıldı. Madeni paralarını sürekli yanlarında taşımak zahmet ve riskinden kurtulmak isteyen tüccarlar, paralarını güvenilir kişilere emanet olarak bırakıyorlar ve karşılığında yazılı bir senet alıyorlardı. Zaman içinde bu senetler arkalarına devir kayıtları ve mühürleri konularak yani bir anlamda ciro edilerek, başkalarına devredildi. Böylece malı alan kişi bunun karşılığında satıcıya bu emanet senedini devrettiğinde para el değiştirmiş oluyordu.

İSLAM'IN YÜKSELİŞİ

Emevi Devleti, 751'de sınırlarını bir yanda Çin sınırlarına öbür yanda Atlas Okyanusu'na, Pirene Dağlarına kadar genişletmişti. Emevi devleti, askeri faaliyetlerin yanında ekonomik açıdan tarımsal faaliyete dayanıyordu. Tarımsal alanlar, gerekli verginin ödenmesi karşılığında kişilere bırakılmıştı (tarımsal mukataa sistemi).⁶¹ Bu kadar yaygın bir alan üzerindeki egemenliğin bir sonucu olarak ticaret ve ona bağlı olarak finans sistemi de gelişmiş, dünya ticaretindeki ağırlık Emevilerin eline geçmişti.

Emevilerden sonraki İslam devletleri, başta Abbasiler olmak üzere, büyük ölçüde Emevilerin sistemini örnek aldılar. Uzun yıl-

lar başkalarının egemenliği altında olan insanlar, İslam'a kolaylıkla kucak açabiliyorlar, yeni hayata hızla uyum sağlayabiliyordu. Bu nedenle Müslüman olan yabancılar bu çerçeve içinde ticaret ve tarıma devam edebiliyorlardı.⁶²

Bu büyük ticaret egemenliği, bir süre sonra İslam denizcilerini dünyayı en iyi bilen denizciler haline getirdi. Ayrıca bu kadar geniş topraklara sahip olmak bir yandan sahip olunan yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, bir yandan geniş tarım arazileri nedeniyle ekonomik açıdan büyük bir güç sağlıyordu.

Son dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesine girmiş olan Abbasi Devleti, Moğol akınları sonucunda 1258'de tarihe karıştı.

BİN YILLIK TARİHİN EKONOMİK ÖZETİ

Milattan itibaren geçen bin yıllık sürede nüfus, GSYH ve kişi başına gelirden ortaya çıkan değişimler Tablo 3'te yer alıyor.

Bu tabloya göre 1000 yıllık uzun sürede, nüfus da GSYH de fazla hızlı artmamış görünüyor. Dünya nüfusu 1000 yıllık sürede dünya GSYH'sinden daha fazla artışı için kişi başına gelirden geriye kalan ortaya çıkmış. Bir başka deyişle dünya 1 yılından feodaliteye kadar geçen uzun sürede refahı artırmak bir yana refah kaybı yaşamış.

Tablo 3: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1-1000 Arası)

	1	1000	Değişim (%)
Dünya Nüfusu (Bin)	225.820	267.330	18,4
Dünya GSYH'si (Milyon USD)	105.402	121.208	15,0
Kişi Başına Gelir (USD)	467	453	-3,0

(Kaynak: Angus Maddison, 2008.)

Bu dönemde GSYH'nin görünümü de biraz daha sofistike bir hal almıştır:

$$\begin{array}{lcl} \text{Üretim Açısından} & = & \text{Tarımsal Üretim} \\ \text{GSYH} & & + \text{Atölye Sanayisi Üretimi} \\ & & + \text{Hizmet Üretimi} \end{array}$$

$$\begin{array}{lcl} \text{Harcamalar Açısından} & = & \text{Tüketim} + \text{Yatırım} \\ \text{GSYH} & & + \text{Kamu Harcamaları} \\ & & + (\text{İhracat} - \text{İthalat}) \end{array}$$

5. BÖLÜM

Tarımsal Artıdan Sermaye Birikimine

ORTAÇAĞA GİRİŞ

Ortaçağa gelene kadar Avrupa'da sosyal, siyasal ve ekonomik örgütlenme Roma İmparatorluğu tarafından sağlanıyordu. Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla bir boşluk oluştu.

Roma İmparatorluğu, dönemin bütün ekonomileri gibi gücünü asıl olarak tarımsal üretimden alıyordu. İmparatorluğun savaşlarda elde ettiği yeni topraklardan getirdiği esirler Roma'da köle olarak satılıyor, çiftlik sahipleri tarımsal üretimde ve çiftlik işlerinde çalıştırılmak üzere bu köleleri satın alıyorlardı. Çiftliklerde bu kölelerin emeği kullanılarak tarımsal üretim yapılıyor, sonra bu ürünler imparatorluğun geniş topraklarında satışa sunuluyordu. Bir yandan da tarımda kullanılan araçların (koşum takımları, ürün taşımak için atların veya öküzlerin çektiği arabalar, kazmalar, kürekler, baltalar, sabanlar vb.) imal edildiği sanayi de geliyordu. Demirci atölyeleri, bir yandan kılıç, kalkan, zırh gibi savaş araçları yapıyor, bir yandan tarımda kullanılacak araç gereç imal ediyordu. Bunların yanında bakır, kalay gibi metallerden bronz elde edip mutfaklarda, sofralarda kullanılan kaplar, kadehler, bıçaklar imal eden sanayi de geliyordu.

Tarımsal üründen alınan vergilere ek olarak devletin gelirleri, fetihlerden elde edilen ganimetler ve haraca bağlanan ülkelerden alınan haraçlara da dayanıyordu. Zaman içinde fetihlerin azalması, Roma'nın savaş gücünü kaybetmeye başlaması sonucu ga-

nimet ve haraç türü gelirler düşmeye başladı. İmparatorluk malîyesinin sıkıntıya düşmeye başlamasıyla fetihlerin azalmasının, ganimetlerin kaybolmaya başlamasının ve haraçların giderek kurumasının bağlantısı oldukça fazladır. Bu kayıpları gidermek için tarımsal üretimdeki vergiler artırıldı. Bu gelişme çiftlik sahiplerini ve tarımsal üretimle geçinen köylüleri zor duruma düşürdü. Kırsal alandan kente göç başladı. Sonuçta tarımsal üretim düşmeye başladı. Tarımsal üretimin düşmeye başlamasıyla birlikte ticaret hızını kaybetti. Sanayi üretimi de ister istemez bu ikiliye ayak uydurdu.

Üretimin düşmesi gelirlerin düşmesine yol açtı. Düşük gelirle çok sayıdaki kölenin beslenmesi de zorlaştı. Bu durumda çiftliklerin maliyetleri karşılanamaz hale geldi. Bu dönemde Roma İmparatorluğu'nda köle azatları doruk noktaya ulaştı. Bu köleler tam anlamıyla özgürlüklerine kavuşmuş değillerdi. Bulundukları yerde özgürlük söz konusuydu. Yani eski sahiplerinin kendilerine verdiği toprağı işleyecek elde ettikleri üründen bir bölümünü toprağın kirası olarak eski sahiplerine vereceklerdi. Böylece kısmi özgürlük ve toprağı bağı çalışanların yarattığı yeni bir kavram ortaya çıkmış oldu: Toprağı bağı özgürlük. Bu, kölelikten serfliğı geçiş aşamasıdır. Serfler, özgür insanla köle arasında bir yerdediler. Toprağı bağıydılar ve toprakla birlikte alınıp satılma durumundaydılar.

FEODALİTE

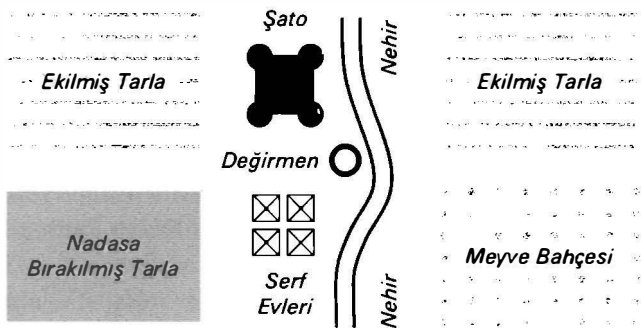
Ortaçağda Avrupa'da ortaya çıkan sosyal, siyasal ve ekonomik örgütlenme şekline feodalite, feodalizm ya da derebeylik düzeni deniliyor. Feodalite terimi, Latince '*feudum*' sözcüğünden türetilmiştir. Feudum, hizmet etme koşuluna bağı olarak verilen arazi anlamına geliyor. Toprağı, tarımsal üretime ve hizmet koşuluna dayalı olduğu dikkate alındığında terimin tam olarak sistemi yansıttığını söylemek mümkündür. Uzun bir doğuş altyapısı olmasına karşılık feodalitenin geçerli olduğu dönemin 9 ile 15'inci yüzyıllar arasında olduğu genel kabul görüyor.

İlk kez 9 ve 10'uncu yüzyıllarda Fransa ve Almanya'da ortaya çıkan feodalizm, bir ekonomik sistem olarak bir ülkeden diğerine sıçrayarak bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Feodalitenin İngiltere'de altyapısı uzun süredir hazır olsa da 1066'da Fatih William'ın İngiltere'yi fethetmesinden sonra yayılmaya başladı. "1087'de William'ın memurları bütün İngiltere'de yaşayanlara sorular sorup ülkenin yapısı ve zenginliğini '*Domesday Book*' adı verilen sicile kaydettiğinde, farkında olmadan yeni bir çağın başlangıcını işaret ediyorlardı. Bu araştırmayı ertesi yüzyıllarda, başta vergi toplama amacıyla olmak üzere çeşitli bilgi derlemeleri izledi."⁶³

FEODALİTEDE TARIM TEKNOLOJİSİNİN İLERLEMESİ

Çok fazla yağış alan Kuzey Avrupa'da ekilebilecek alanlar çamura dönüşüyor ve Akdeniz bölgesinde kullanılan tarım yöntemlerinin uygulanmasına imkân tanımıyordu. Daha önceki yüzyıllarda da bilinen ama 10'uncu yüzyıldan itibaren yaygın bir biçimde kullanılmaya başlayan dört öküzün çektiği ağır saban toprağı, daha derine inerek iki yana ayırıyor ve tarım yapılabilmesini kolaylaştırıyordu. Bu gelişmenin tarımsal üretimi ciddi biçimde artırmış olduğu tahmin ediliyor.⁶⁴

Aynı zamanda tarım teknolojisinde bir başka önemli gelişme tarlaların ikiye bölünerek rotasyonlu tarım yapılması yerine üçe bölünerek üretimin artırılmasıydı. Tarla ikiye bölündüğünde ilk yarısı bir yıl ekilir ikinci yarısı boş bırakılır, izleyen yılda bu kez ikinci yarısı ekilir ilk yarısı boş bırakılırdı. Bu yolla toprak nadasa bırakılarak besin değeri açısından güçlenmesi ve sonuçta ürünün daha iyi ve bol alınması sağlanmış olurdu. Tarla üçe bölünmeye başlanınca ilk parçaya sonbaharda çavdar ya da kış buğdayı, ikinci parçaya ilkbaharda yulaf, fasulye ya da bezelye ekilirken, üçüncü parça ise nadasa bırakılır oldu. Bu parçalara yapılan ekim ve nadasa bırakmada her yıl değişim yapılıyordu. Tarlaların üçe bölünerek ekilmesi yöntemi ikiye bölünerek ekilmesi yöntemine göre ürün miktarını yarı yarıya artırmıştı.⁶⁵

Resim 5: Feodal malikâne ve üçe bölünmüş tarla sistemi.

Ağır saban kullanımının yaygınlaşması, tarlaların üç parçaya bölünerek ekilmesi ve tarımsal ürünün rüzgâr enerjisinden yararlanan yel değirmenleri sayesinde öğütülmesinin kolaylaşması sonucunda tarımsal ürün arttı. Bu artış peşinden nüfus artışı da getirdi.

Böylece ortaya çıkan artı ürün, Avrupa'yı saldırı ve istilalardan koruyacak bir ordunun beslenebilmesini mümkün hale getirdi. Şövalyeler olarak adlandırılan sınıf böylece doğdu. Bunlar ileride soylular sınıfından birini oluşturacaktır.

Feodal ekonomik yapının temel üretim birimi malikâne adı verilen ve feodal beye (lord) ait olan topraklardır. Malikâneyi bir çiftlik gibi düşünmemek gerekir. Malikâne; birkaç köyden oluşan geniş toprakları olan bir yerleşim alanı olarak düşünülmelidir. Bu topraklarda serf denen köylüler üretim yaparlar, ürettiklerinden kendilerinin yaşamı için gereken miktarı aldıktan sonra geriye kalanı beye verirlerdi. Sistemin ana üretici gücü serflerdi. Serflerin malikâneyi terk etmesi söz konusu değildi. Sınırlı gelişmiş bir ticaret düzeni olduğu için iş bölümü de fazla gelişmiş değildi. Üretim toprakta yapıldığı için zenginliğin ve dolayısıyla servetin ölçüsü olarak toprak kabul ediliyordu.

Her feodal beylik kendine yeter bir ekonomiden ibaret olduğu için bir anlamda dışa kapalı bir ekonomik sistem söz konusuydu.

Bu kapalılık gelişmenin de önünü tıkayan bir durum yaratmıştı. Bu dışa kapalı sistem artı ürünün ticaret yoluyla değişimini engellediğinden pazar ekonomisi ve rekabet gelişmemişti.

Feodalitenin en önemli özelliklerinden birisi feodal sözleşmeydi. Yazılı olması gerekmeyen bu sözleşme, soylular arasındaki koruyan (süzeren) ve korunan (vassal) ilişkisini düzenleyen, karşılıklı hukuki, mali ve tabii askeri yükümlülükleri kapsayan bir sözleşmeydi.

GELENEKTEN PİYASA EKONOMİSİNE

Tarım kesiminin neolitik devrim sonrasında yeniden büyük bir güç olarak ortaya çıkması ve artı ürünün temelini yeniden oluşturmaya başlaması bir anlamda tarım kapitalizminin doğuşuna yol açmıştı. Ortaçağda ekonomik ilişkiler piyasa sistemine göre değil ağırlıklı olarak gelenek yöntemine göre şekillenmişti.⁶⁶ Malikâne düzeni içinde sürekli uygulandığı için bir çeşit yasa haline gelmiş olan normlar, hukuk sisteminden, ekonomik düzene kadar her alanda geçerlilik kazanmış yaklaşımları belirliyor, serfler kadar lordların da bu geleneklere uyması bekleniyordu.

Ortaçağ Avrupa'sının en önemli kurumlarından birisi olan Katolik Kilisesi de en büyük toprak sahipleri arasında yer alıyordu.

Ortaçağda, üretim ve tüketimdeki artış, ticaretin de artmasına yol açtı. Malikâneler, kendine yeterli yapıya sığamaz oldular. Kentler büyüyüp geliştikçe birbirlerinin ürettiği farklı mallara daha fazla ihtiyaç duyar hale geldiler. Bu da malikânelerin de işin içine katıldığı kentler arası ticaretin gelişmesine yol açtı. 1100 ile 1300 arasındaki dönemde kentlerin nüfusu artarken kırsal nüfus azaldı.⁶⁷ Paraya dayalı ticaret yavaş yavaş gelişti. Giderek kentlerde kurulan pazarlar kent dışından gelenlerin de katıldığı alışveriş merkezlerine dönüştü. Piyasa ekonomisi böylece ortaya çıktı. Tüccarlar zenginleştiler. Onlar zenginleştikçe getirdikleri mal çeşidi ve kalitesi yükseldi, piyasa ekonomisi daha da gelişti. Bu dönemde tüccarların yanında çalışan paralı işçiler ortaya çıktı. Yavaş yavaş serflik tasfiye olurken onun yerini ücretli işçiler aldı.

Feodal dönemde ticaret, küçük miktarlarla çalışan küçük tüccarlar tarafından yürütülüyordu. Korsanların yarattığı tehlikeler nedeniyle gemiler silahlandırılmış olarak kervanlar halinde yol alıyordu. Deniz ticaret hacmine göre daha düşük bir ticaret hacmine sahip olan karayoluyla ticaret de soyguncular nedeniyle pek güvenli değildi. Bu nedenle alıcı ile satıcının birbirini bulabilmesi için buluşma yerleri oluşturulmaya başlandı. Pazarlar böyle doğdu. Zaman içinde bu pazarlar sabit pazar haline geldi ve krallar da buralarda işlem yapan tüccarlardan, onları koruma ve yer verme karşılığında pazar vergisi almaya başladılar.⁶⁸ Bugün pazarda tezgâh açanların ödediği belediye işgaliye harcı feodal dönemdeki bu uygulamanın devamıdır.

Feodal sistemde kapitalist sınıf ilişkilerinin, ilkel de olsa, henüz sınıf ilişkisi olduğu bilinci doğmamış da olsa, yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı ileri sürülebilir: “Önce Avrupa’nın sonra dünyanın büyük bölümünün egemen toplumsal, siyasal ve ekonomik sistemi olarak kapitalizm, yüzlerce yıllık bir süreçte çok yavaş ortaya çıktı.”⁶⁹ Marx, ilkel de olsa sermaye birikiminin kapitalist sınıf ilişkileri başlamadan ortaya çıktığını söylerken bunu kastediyordu.⁷⁰

Bu dönemde öne çıkan Avrupa bölgeleri Güney İngiltere, Kuzey Belçika (Flaman Bölgesi) ve Kuzey İtalya’ydı.

FUARLAR

Feodalizmin en önemli kurumlarından birisi fuarlardı. Fuarlar ilk kez 1174’te ortaya çıktı. Satıcı ve alıcıların ürün alıp satmak üzere belirli zamanlarda belirli bölgelerde bir araya gelmeleriyle başlayan gelenek giderek kalıcı fuarlar oluşmasına yol açtı. İtalya’dan ve Kuzey Avrupa’dan başlayarak bütün Avrupa’ya yayılan fuarlarda yiyecek içecekten kılık kıyafete kadar her türlü mal alınır satılır oldu. 13 ve 14’üncü yüzyıllarda fuarlar doruk noktasına çıktı. Bu fuarların başlıca iki özelliğine değinilebilir: (1) Fuarlar yöre halkından çok ticaret amacıyla gelen tüccarlar tarafından ziyaret ediliyordu. (2) Alım satım konusu olan mallar, bu-

Resim 6: Bir feodal dönem panayırı tablosundan kesit.

günkü fuarlarda sıklıkla görüldüğü gibi henüz üretilmemiş mallar değil, üretilmiş, kullanılmaya hazır olan mallardı.⁷¹

Feodal dönemin en ünlü fuarları Fransa'da Champagne bölgesinde Troyes, Provins, Bar-sur-Aube ve Lagny kasabalarındaydı.

Zaman ilerledikçe fuarlar önemini kaybetmeye başladı. Bu gelişmede savaşlar, hükümdarların alışverişten yüksek pay almayı öngören vergi düzenlemeleri en önemli nedenler arasında yer alıyor. Önemli bir neden de sanayi devrimine doğru üretimin standartlaşmaya başlaması ve malı görüp, inceleyip de alma zorunluluğunun yavaş yavaş ortadan kalkmasıdır. Bugün hâlâ fuarlar kuruluyor ama yukarıda da değindiğimiz gibi bu fuarlar artık üretilmiş malları değil, üretilecek malların prototiplerini sergilemeyi ve peşin müşteri kazanmayı hedefliyor.

KÂĞIT PARANIN AVRUPA'DA KULLANILMAYA BAŞLANMASI

Çin'de 7'nci yüzyıldan itibaren tüccarlar arasında kullanılmaya başlanan kâğıt paranın üstünlüğünü fark eden merkezi hükü-

met, kâğıt para basımını tekel olarak üstlenmeye yöneldi ve 1120 yılından itibaren kâğıt devlet parasını basmaya başladı. Çin'e, giden Venedikli tüccarlar devlet garantisi altında basılan ve kolaylık sağlayan kâğıt para düşüncesini Batı'ya taşıdılar. Böylece Avrupa, kâğıt para ile tanışmış oldu.

Bugün banknot olarak bildiğimiz terim ilk kez İtalyanlar tarafından 14'üncü yüzyılda 'Nota di Banco' (banka notu, banknot) olarak kullanılmaya başlandı. İtalyan bankaları kendilerine emanet edilen paralar karşılığında banknot düzenlediler ve bu banknotlar elden ele dolaşarak, Çin'de Tang Hanedanı zamanında olduğu gibi, kâğıt para işlevi görmeye başladı. Bu paralar halk arasında yaygınlık kazanmasa da tüccarlar ve bankalar arasında yaygın biçimde kullanılır oldu.

VERGİNİN YASAYA BAĞLANMASI

İngiltere Kralı Yurtsuz John, kaybettikleri toprakları Fransızlardan geri alabilmek için ordusunu ve onun için de mali sistemi güçlendirmesi gerektiğini düşünerek vergileri büyük çapta artırdı.

Bu yeni düzenleme sayesinde güçlendirdiği ordusuyla Fransa Kralı II. Philip'le yeniden savaşa girdi. 1214 yılında Bouvines Savaşı'nı kaybederek yenilmiş ordusuyla İngiltere'ye döndü. Dönüşünde baronların ve diğer soyluların başkaldırısıyla karşılaştı. Başkaldırının nedeni kralın getirdiği ağır vergiler ve diğer yükümlülüklerdi.

1215 yılında İngiliz soyluları Kral Yurtsuz John'a Magna Carta Libertatum'u (Büyük Özgürlük Belgesi) imzalattılar. Bu belgeyle kralın sonsuz görünen yetkileri sınırlanıyor, monarşiden meşruti monarşiye geçilmiş oluyordu. Her ne kadar daha çok soyluların krala karşı haklarını korumayı amaçlasa da birçok siyaset bilimi uzmanı Magna Carta'yı demokrasinin ilk adımı olarak kabul eder. Magna Carta'nın ekonomi tarihi açısından önemi, hükümdarın vergi koyma yetkisinin ilk kez kısıtlanmasıydı. Magna Carta'nın 12. maddesine göre meclisin izni olmaksızın, istis-

na olarak gösterilen üç durum dışında, kralın vergi koyma hakkı meclisin onayına tabi kılınıyor, 14. maddede de toplanılacak vergiyi onaylayacak olan mecliste kimlerin bulunacağı yer alıyordu.

Meclis onayıyla olsa da toplanan verginin harcama alanlarının belirlenmesine ilişkin hükümler Magna Carta'da yer almıyordu. Dolayısıyla bu düzenleme için bir vergi hakkından söz edebilsek bile o aşamada henüz bir bütçe hakkından söz edemiyoruz.

DANIŞMANLIK KURUMU NASIL ORTAYA ÇIKTI?

Ortaçağda kasabadan kasabaya dolaşan jonklörler, illüzyon ustaları, soytarılar, özellikle de aralarında çok şöhretli olanlar, bazen kralı ve sofrasında bulunanları eğlendirmek için saraya da davet edilmişler. Bir süre sonra kralın en çok beğendiği soytarılar sürekli olarak sarayda kalmaya ve onu eğlendirmeye başlamışlar. Yani zaman içinde soytarılık işi bir çeşit kadrolu işe dönüştü.

Kralların, bu kadar yakınında bulunan kişiye zamanla düşüncesini sormamaları düşünülemez. Bir süre sonra kral bazı devlet işlerinde bunlara düşüncelerini sormaya başlamış. Yani zaman geçtikçe bu soytarılar kralı eğlendirmenin yanı sıra ona düşüncelerini ve görüşlerini açıklamaya başlamışlar. Hiç kuşkusuz kralların en yakın arkadaşları, üst düzey görevliler de onlara danışmanlık yapmış olsalar da profesyonel danışmanlık mesleğinin soytarılıktan türediği sanılıyor.

İlerleyen dönemlerde bu danışmanların pek çoğu artık soytarılık yapmayıp krala doğru bildiğini anlatan onunla düşüncelerini tartışabilen kişiler haline gelmiş. Yani gerçek anlamda danışmanlık yapmaya başlamışlar. Buna karşılık danışmanlar arasında krala gerçekleri değil de onun istediklerini söyleyenler de var olmaya devam etmiş. Hangisinin tercih edildiğinin tamamen kralın düşüncesine ve bakış açısına göre belirlenmiş olduğu ise açıktır. (Bu tür soytarılıkla danışmanlık arasındaki geçiş konusunda en önemli isimlerden birisi, İngiltere'nin en ünlü krallarından 8. Henry'nin soytarısı ve danışmanı olarak görev yapmış olan William Sommers'dir.)

İNGİLTERE VE AVRUPA'DA ÇEVİRME HAREKETİ

İngiltere'de 13. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar devam eden bir çevirme ya da çit çekerek sınır belirleme eylemi gerçekleştirildi. Bu olay, bir yandan toprağın ticarileşmesine, bir yandan da artı değer ve tarımda sermaye birikiminin artmasına yol açtı. Feodal beyler (lordlar) önceleri dışa büyük ölçüde kapalı malikâne sistemi içinde sahip oldukları topraklarda serflerin yaptığı çiftçilikle yetinirlerken, piyasa ekonomisinin yavaş yavaş gelişmeye başlamasıyla birlikte daha fazla üreterek piyasaya yönelmeye ihtiyaç duymaya başladılar. Bu ihtiyaçla birlikte gözlerini kendi malikâne toprakları dışında köylünün ortaklaşa kullandığı meralara, otlaklara ve ortak topraklara diktiler. Lordlar zamanla bu toprakları çitle çevirerek kendi malikânelerine kattılar.

İngiltere'de çıkarılan birçok yasa bu alanların çevrilmesine izin verdi. Bu yasaların en eskisi 1235 tarihli Merton Statüsü adını taşır. 1604 ile 1950 arasında 5200 adet çevirme yasası çıkarıldı. Çevirme ya da çitleme hareketi adını, bu ortak yerlerin çitle çevrilmesinden alır. Bu yasalarla parlamento, küçük çiftçinin kullanımına açık olan kamu topraklarının, büyük toprak sahipleri tarafından mülk edinilmesini onaylamış oluyordu.

En tipik olanı İngiltere'de yaşanmış olsa da Avrupa'daki diğer ülkelerde de buna benzer çevirme hareketleri görülmüştür. Çevirme hareketi sonucu ellerinde işleyecek toprak kalmayan ve dolayısıyla geçim imkânı kaybolan köylülerin bir bölümü kente göçerek emeğini satmak karşılığında geçimini sağlamaya yöneldiler. Bu göçler ileride sanayi devrimi sırasında ihtiyaç duyulan ücretli işgücü için de bir çeşit temel oluşturdu.

FİNANS SİSTEMİNİN GELİŞMEYE BAŞLAMASI

Ticaretin hızla gelişmesi borç alışverişinin de artmasına ve bankaların kurulmasına yol açtı. İlk bankerler Yahudi tefecilerdi. 12'nci yüzyıl ile 14'üncü yüzyıl arasında Venedik, Cenova ve Toskana'da bugün anladığımız anlamda ilk bankerler ortaya çık-

tı. Banka kelimesi İtalyancada masa anlamındaki banco'dan gelmektedir. Yahudi tefeciler pazarda kurdukları masaların başında borç para verip almaya başlamışlardı. 14'üncü yüzyılın ortalarında Floransa'da bankaların sayıları 80'e ulaşmıştı. Floransa'nın Acciaiouli Bankası'nın farklı ülkelerde 16 şubesi vardı.⁷² Bankaların örgütlü bir yapıyla ortaya çıkması sisteme finansman sağlamak suretiyle kapitalist sistemi farklı bir boyuta taşımaya başladı. Önceleri düzensiz bir şekilde yürüyen borçlanma ve faiz düzene bağlandı. Böylece üretime giren tüm faktörler piyasadan pay almaya başlayınca bugünkü sistem ortaya çıktı.

Üretimi ya da Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'yı gelir açısından parçalarına ayırırsak şu şekilde gösterebiliriz:

$$Y = w + r + i + p$$

Burada w emeğin karşılığı olarak ücreti, r doğal kaynakların karşılığı olarak rantı, i sermayenin karşılığı olarak faizi ve p de girişimcinin katkısının karşılığı olarak aldığı kârı gösterir.

Buna göre üretimin yapılabilmesi için bu üretim faktörlerinden bir ya da birkaçının bir araya gelmesi gerekir. Üretim büyüyüp yaygınlaştıkça dışarıdan sermaye bulmak gereği ortaya çıkmış ve sonuçta faiz, sermayenin karşılığı olarak üretimden aldığı pay haline gelmiştir. Tasarruflara faiz verilerek sermayeye dönüştürülmesi de finans sisteminin doğup gelişmesinin temelini oluşturmuştur.

FEODALİTENİN SONU

13'üncü yüzyılın ortalarından itibaren giderek güçlenen Moğollar, Cengiz Han'ın önderliğinde batıya doğru bir istila hareketine girişti. Cengiz Han ve Kubilay Han dönemlerinde Moğol İmparatorluğu tarım, hayvancılık ve ticaret üzerine dayalı bir ekonomik yapıya sahipti. Bu altyapıdan aldıkları güçle imparatorluğu büyütmeye giriştiler. Çin, Sibirya, Orta Asya ve Doğu Avrupa'yı istila eden Moğollar bir dünya imparatorluğu kurdular. İstilaya kalkıp da ele geçiremedikleri tek ülke Japonya'ydı.

İstilalar, İpek Yolu'nun egemenliğinin el değiştirmesi dahil birçok ekonomik sonuç yarattı. Ticaretin denetimini ele geçirdiler. Ayrıca işgal ettikleri ülkelerde acımasız yöntemlerle çok sayıda insan öldürerek nüfusun ciddi biçimde azalmasına yol açtılar. Moğol istilaları, büyük veba salgını dönemine denk geldiği için ölümler Avrupa'nın üretim gücünün büyük ölçüde düşmesine yol açtı. Moğolların etkisi 16'ncı yüzyıla kadar sürdü.

Avrupa'da 14'üncü yüzyılın ortalarında büyük bir veba salgını başladı. Nüfus artışı, temizliğe özen gösterilmemesi, ısınmak için hayvanlarla birlikte yatmak, lağım ve çöp sisteminin bulunmaması, gemilerle ticarette mikropların taşınması gibi birçok nedenle veba hızla yayıldı ve bütün Avrupa'yı etkisi altına aldı. 24 milyona yakın insan öldü. Bu sosyal bir facia olmasının yanı sıra büyük bir işgücü ve dolayısıyla üretim kaybına da yol açtı.

Zaman geçtikçe sayıları azalan emekçiler ücret artışı talep etmeye başladılar. Tarımda ve hayvancılıkta yaşanan düşüş bütün diğer kesimleri sanayiye ve ticareti de etkiledi. Genel olarak ekonomik faaliyetlerde ciddi düşüşler yaşandı. 14 ve 15'inci yüzyıllarda başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Avrupa'da köylü isyanları çıktı. Lordlarla serfler arasında çatışmalar çıktı. Sonunda bu gidiş serflikin tasfiyesine yol açtı. Tarım, farklı bir örgütlenmeye geçti.⁷³

Feodalite, ekonomik dengelerin değişmesi sonrasında yıkıldı. Avrupa'da ticaretin gelişmeye başlaması, feodal düzeni kıracak kadar dinamik olmuştur. Ticaretin canlanması Avrupa'daki kralara, bu ekonomik aktiviteyi vergilendirerek iyi bir gelire sahip olma imkânı sağlamıştı. Ticaret ile zenginleşen burjuvaziye dayanmaya başlayan krallar, Moğol istilaları ve veba salgınının yarattığı üretim kayıplarıyla yaşadıkları güç kayıplarından da yararlanarak, feodal beylere karşı güç kazanmaya başladılar. Krallar ve merkezi otorite güç kazanırken lordlar hızla güç kaybettiler ve feodal sistem zayıfladı.

Feodal sistemin yıkılması kısa sürede olmadı. Sistem uzun süre ayakta kalmaya ve yeni sistemin içinde yaşamaya devam etti. Feodalitenin tasfiyesi büyük ölçüde sanayi devrimiyle oldu. Ba-

tı dünyasında böyle olmakla birlikte doğuya doğru gidildikçe feodal yapının bazı parçalarının sanayi kapitalizminin içinde bir ölçüde var olmaya devam ettiğini görebiliriz.

AQUINASLI THOMAS VE İBN-İ HALDUN'UN EKONOMİ GÖRÜŞLERİ

Ortaçağ düşüncesinin Batı'daki en önemli düşünürlerinden olan Aquinaslı Thomas da ilk çağlarda özellikle Aristoteles ile doruk noktasına çıkan düşüncelerin biçimlendirdiği çerçeveden hareket etmiştir. Thomas da öncülleri gibi sınırsız kazanç hırsına yol açan ticarete sempatiyle yaklaşmamıştı.

Meseleyi biraz daha ileri götürerek bir malı gerçek değerinin üstünde bir fiyatla satmanın doğru olmadığını öne sürmüştü. Gerçek değer ne olduğu kavramına açıklık getirebilmek için de bir malın piyasada oluşan fiyatının esas alınması gerektiğini savunmuştur.

Yine öncüllerinin izinden giderek faiz almak ve vermenin haram olduğunu öne sürer. Paradan para kazanmak gibi günümüzde de öne sürülen yaklaşımların kökü Thomas'a kadar götürülebilir. Buna karşılık kira gelirini haklı bir gelir olarak görmüştür.

Ortaçağ düşüncesinin doğudaki en önemli düşünürlerinden olan İbn-i Haldun'a göre toplumun temeli insanlar arasındaki işbölümüne dayanır. Değerin kaynağında emek vardır. Üretilen ürünlerin değeri o ürünün üretiminde yer alan emeğin değerine eşittir.

İbn'i Haldun bu görüşüyle emek-değer teorisini ilk formüle eden düşünürlerden birisi olarak karşımıza çıkar. Bununla kalmaz artı değeri de ilk formüle edenler arasında yer alır. Haldun'a göre üretilen ürün miktarının, o ürün için harcanan emekten fazla olması halinde ortaya bir artı değer çıkar.

Haldun, yüzlerce yıl öncesinden Keynesyen düşünceye önderlik edecek şekilde her talebin kendi arzını yarattığını öne sürer. Talebi yüksek olan malların fiyatlarının yüksek olduğunu, talebi

düşen malların fiyatlarının da düştüğüne değinerek arz ve talep yasalarının ilk ifadesini ortaya koyar.⁷⁴

Devleti yönetenlerin ticaretle uğraşmasını doğru bulmaz. Ona göre bunun sonu halka zulüm yapılmasına kadar gider.

FEODAL EKONOMİNİN ÖZETİ

Yaklaşık olarak 9'uncu yüzyıldan 15'inci yüzyıl sonuna kadar süren feodalitenin yarattığı ekonomik gelişmenin durumu Tablo 4'te veriliyor.

Tablo 4: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1000-1500 Arası)

Göstergeler	1000	1500	Değişim (%)
Dünya Nüfusu (Bin)	267.330	438.428	64
Dünya GSYH'si (Milyon USD)	121.208	248.321	105
Kişi Başına Gelir (USD)	453	566	25

(Kaynak: Angus Maddison, 2008.)

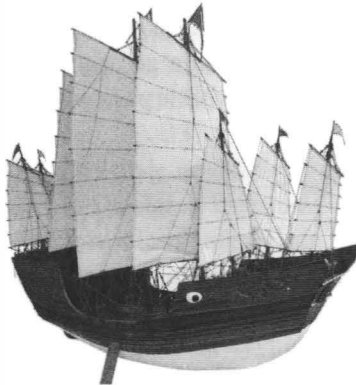
1000 ile 1500 yılları arasındaki 600 yıllık uzun dönemde dünya nüfusu yüzde 64 artmış, buna karşılık dünyanın toplam GSYH'si yüzde 105 oranında artış göstermiştir. Bu uzun dönemde kişi başına gelir artışı yüzde 25 gibi düşük bir oranda kalmıştır. Bu hesaplamadan gidersek feodalitenin geçerli olduğu 600 yılda dünyanın refah artışı konusunda bir arpa boyu yol gidememiş olduğunu söyleyebiliriz.

6. BÖLÜM

Keşifler ve Ticaretin Yayılması

AMERİKA'YI KİM KEŞFETTİ?

1402 yılında asıl adı Zhu Di olan Yongle, Ming Hanedanı'nın üçüncü imparatoru olarak Çin tahtına çıktı. Çin'in dışında neler olup bittiğiyle çok ilgiliydi. Yeni ve büyük gemiler inşa ettirerek bir filo kurdu ve bu filoyu Amiral Zeng He kumandasında dünyanın geri kalan kısmını keşfe gönderdi. Bu filoda yer alan gemiler, zamanın okyanus gemilerinden çok büyüktü.⁷⁵ Eldeki çizimlerden gidilerek hazırlanan maketlere bakıldığında bu gemilerin onlardan yaklaşık 80 yıl sonra Kolomb Amerika'yı keşfe giderken denize açıldığı gemilerden (Santa Maria, Nina ve Pinta) kat kat daha büyük olduğu görülebilir. Bu gemilerle yedi sefer düzenlendi, yeni yerler bulundu, keşifler yapıldı.⁷⁶

Resim 7: Amiral Zeng He'nin gemilerinden birinin maketi.

İngiliz denizci ve tarihçi Gavin Menzies bu keşifler sırasında Amerika'nın da keşfedilmiş olduğunu öne sürüyor. Menzies Çinli amirallerin, Ümit Burnu'nu Dias'dan 66 yıl önce döndüğünü, Macellan Boğazı'ndan Macellan'dan 98 yıl önce geçtiğini, Avustralya'ya Kaptan Cook'tan 300 yıl önce ayak bastıklarını, Antarktika ve Arktik bölgelerine, Avrupalılardan 400 yıl önce gittiklerini iddia ediyor. Menzies'e göre 8 Mart 1421'de Çin'den yola çıkan filo Amerika'yı keşfetmiş ve böylece aslında Çinliler Kolomb'dan 70 yıl önce Amerika'ya ulaşmışlar.⁷⁷

Çinlilerin keşfettikleri yerlerden değerli maden veya köleler edinerek ülkelerine taşımaları söz konusu olmadığı için, bu keşiflerden herhangi bir yarar elde edemedikleri tahmin ediliyor.

COĞRAFI KEŞİFLER

Coğrafi keşifler, büyük çoğunlukla 1400 ile 1600 yılları arasında gerçekleşen bir dünyayı tanıma, bilinmeyen bölümlerini keşfetme ve öğrenme çağıdır. Bu dönemde daha önce bilinmeyen yeni yerler keşfedilirken denizcilik gelişti, keşfedilen yeni yerlerdeki zenginlikler eski dünyaya taşındı ve bunun sonucu olarak Avrupa hızla zenginleşti. Bu dönem yalnızca ekonominin değil, bilginin, bilimin, kültürün, teknolojinin de gelişmesine yol açarak sonraki yüzyılları büyük ölçüde etkiledi.

Coğrafi keşiflerin başlaması ve devam etmesiyle deniz ticaretinin yaygınlaşmasının yanı sıra denizaşırı ülkelerde sömürgeler kurulmasına denizaşırı imparatorluklara altyapı hazırladı.⁷⁸ Bu gelişmelerin sonucunda emperyalizm denilen olgu ortaya çıktı. Böylece feodaliteyle başlayan tarım kapitalizmi giderek ticaret kapitalizmine ve emperyalizme dönüşmeye başladı.

Coğrafi keşiflerin en önemlilerini kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz: 1487 Ümit Burnu (Dias), 1492 Amerika (Kristof Kolomb), 1497-1499 Afrika ve Hindistan Kıyıları (Vasco de Gama), 1500 Brezilya (Cabal), 1518 Meksika (Cordoba), 1521 Filipinler (Magellan), 1534 Kanada (Cartier), 1535 Şili (Almagro), 1605 Avustralya (Mendes), 1642 Yeni Zelanda (Tasman).

Bütün bu ve benzeri diğer keşifler Avrupa'ya değerli maden, baharat ve diğer varlıkların ve köleler olarak yeni insan gücünün akmasına yol açtı. İspanya, Portekiz, İngiltere, Hollanda başta olmak üzere Avrupa ülkeleri hızla zenginleşti. Böylece Avrupalılar, Çinlilerden çok sonra keşfettikleri coğrafyalardan ülkelerine aktardıkları değerlerle gelişme önderliğini Doğu'dan Batı'ya kaydırmayı başardılar.

Coğrafi keşiflerin ve oralardan aktarılan servetlerin getirdiği maddi zenginlik peşinden kültürel ve bilimsel ilerlemeyi sürükledi ve sonunda Avrupa, keşiflerden önce içine girdiği Rönesans olarak adlandırılan yenilenme çağını çok daha sağlam temellere oturtmaya ve aydınlanmaya doğru ilerlemeye başladı.

TİCARETİN ULUSLARARASI HALE GELMESİ

Daha önce de değindiğimiz gibi insanların birbiriyle sahip oldukları mallar üzerinden değiş tokuş yapması karanlık çağlardan beri var olan bir ilişkiydi. İnsanların neolitik çağda toprağa yerleşmesi ve sonra kentlerin oluşmasıyla birlikte kentler arasında ticaretin başlaması çok daha örgütlü bir faaliyet oluşturmuştu. Coğrafi keşifler ticaretin deniz aşırı bir boyuta taşınmasına ve çok daha yaygın bir faaliyet haline gelmesine yol açtı. Yeni keşfedilen ülkelerle yapılan ticaret, bu ülkelerden Avrupa'ya getirilen değerli madenlerle basılan paralar uluslararası ticaretin gelişmesi her türlü altyapıyı hazırlamış oldu.

Eskiden aşağı sınıf gözüyle bakılan tacirler yeni bir konum edinerek, güçlü bir burjuvazi oluşturdular.⁷⁹

Adam Smith 18'inci yüzyılda serbest ticaret ve uluslararası uzmanlaşmanın yararlarını mutlak üstünlük teorisiyle açıklamıştı. Bir ülke, bir başka ülkeye göre hangi malları daha düşük maliyetle üretiyorsa o malların üretiminde uzmanlaşmalı ve bunları ihraç ederek pahalıya üretebildiklerini, onları ucuza üreten ülkelere ithal etmelidir. David Ricardo bunun böyle olmadığını karşılaştırmalı üstünlükler teorisiyle ortaya koydu. Ricardo'ya göre, bir ülke iki farklı malın üretiminde mutlak ola-

rak dezavantajlı, başka bir ülke bu malların üretiminde mutlak avantajlı olsa bile bu iki ülke arasında yine de ticaret yapılabileceğini ve bundan her iki ülkenin de kazançlı çıkabileceğini ortaya koymuştur. Ricardo'ya göre her iki malın üretiminde de mutlak dezavantajlı olan ülke, daha az dezavantajlı olduğu malı üretilip ihraç ederse, bu malın üretim ve ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olur.

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, uluslararası ticaretin gelişip yayılmasının bu ticarete yer alan ülkelerin lehine olacağını gösterdikten sonra uluslararası ticaretin genel refahı artıracığı düşüncesi kapitalizmin temel kabullerinden birisi konumuna gelmiştir.

ENFLASYON ÇAĞI

1500'lerden başlayarak yaklaşık 100 yıl süren bir dönem boyunca Meksika'dan İspanya'ya ve diğer Avrupa ülkelerine taşınan zengin gümüş kaynakları Avrupa'da büyük bir para bolluğu yaratarak enflasyonun doğmasına yol açtı. Bu derin enflasyonist etki İspanya'dan başlayarak bütün Avrupa ülkelerine, Osmanlı İmparatorluğu'na yayıldı. Madeni para bolluğunun yarattığı bu fiyat artışlarının etkisi bir süre sonra Çin'de de hissedildi. İspanya'da fiyatlar yüz yıllık süre içinde dört kat arttı. Devletler, bu hızlı enflasyon karşısında eriyen mali güçlerini onarabilmek yeni gelir kaynakları bulmaya çabaladılar. İşin ilginç yanı o dönemde enflasyonu yaratan şeyin gümüş miktarındaki ve dolayısıyla basılan madeni para miktarındaki artış olduğunu anlamayan çıkmadı.⁸⁰

MENKUL KIYMET BORSALARININ ORTAYA ÇIKIŞI

Hisse senedi gibi menkul kıymetlerin alışverişinin yapıldığı menkul kıymet borsaları, mal borsalarından çok sonra, 15'inci yüzyılda ortaya çıktı. Bu yüzyıla kadar ellerinde menkul kıymet bulunan ve bunları satmak isteyenlerle almak isteyenleri buluş-

turan binalar yoktu. Bu alışveriş sokaklarda ya da toplanma yerlerinde yapıldı. Bu alışverişin kuralları da yoktu. Zamanla kurallar geliştirildi ve ayrı borsa binalarında toplanılır oldu. Ticari belgelerin el değiştirmesi amacıyla ilk kez 15'inci yüzyılda kurulan borsa Anvers Borsası'dır. Anvers Borsası'nı Paris ve Londra borsaları izledi.

Sonraki yüzyıllarda borsalar yaygınlaştı. Borsaların yaygınlaşmasıyla sermaye piyasaları gelişti ve yatırımlar hız kazandı. Finansal kapitalizmin gelişip yaygınlaşmasında, sermayenin uluslararası çerçeveye yayılmasında menkul kıymet borsalarının çok katkısı oldu.

TİCARET KAPİTALİZMİ: MERKANTİLİZM

Merkantilizm, Avrupa'da 15 ile 18. yüzyıl arasında, yani kapitalizmin hemen öncesinde uygulanan ekonomik sistemin adıydı. Merkantilist felsefenin ardında yatan yaklaşımların başında değerli madenlere sahip olmanın zenginlik sağlayacağı inancı geliyordu.

Merkantilist politikanın altında yatan kabuller şunlardır: (1) Değerli madenleri elde ederek zenginliği artırma düşüncesi (bulyonizm). (2) Devletin ekonomik yaşama aktif halde karışması. (3) İthalat kısıtlamaları uygulayarak yurtiçinde üretimi mümkün malların dışarıdan alınmasının yasaklanması ve dolayısıyla ülkeden değerli maden çıkışının sınırlandırılması. (4) Mal ihracatını teşvik ederek değerli madenleri elde etmek.

MERKANTİLİZMİN EKONOMİ TEORİSİ

Her ne kadar ekonominin tarihi insanlık tarihi kadar eski kabul edilse ya da en azından Aristoteles'in kuramının içinde izlerine rastlansa da bir sistem olarak ortaya çıkışına ancak 15. yüzyılda rastlayabiliyoruz. 15. yüzyılda Avrupa devletleri zenginlik ve refahın kaynağının değerli maden stoklarından geldiğini düşündüğü için yeni sömürgeler elde etmek amacıyla birbirleriyle

kıyasıya bir mücadele içine girmişlerdi. Özellikle İspanya, Portekiz, Hollanda ve İngiltere bu yeni akımın öncülüğünü yapmış ve daha sonra bunlara diğer Avrupa ülkeleri de katılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu ise yeni kıtalar keşfedip sömürgeler oluşturmak yerine bilinen topraklar üzerinde egemenliğini yaygınlaştırıp buralardan vergi ve benzeri adlarla değerli madenleri toplama yolunu seçmişti.

Ekonominin bilim olarak değilse de sistematik sezgisel yaklaşımlar dizisi olarak ortaya çıkışı bu dönemlere rastlamaktadır. Bu yaklaşıma merkantilizm adı verilmektedir. Önde gelen temsilcileri Thomas Mun, Gerard de Malynes ve Josiah Child'dir.

15. yüzyılda kâğıt para yoktu. Madeni para altın, gümüş gibi değerli madenlerden üretiliyor ve reel değeriyle işlem görüyordu. Altın, gümüş rezervleri sınırlı olduğu için, kıtlık bu metallere doğrudan doğruya bir değer veriyordu. Herkes tarafından değişim aracı olarak kabul edilmesi bunlardan metal para yapılmasını olanaklı kılıyordu. Bu dönemde sömürgelerden elde edilen altın ve gümüş eritilerek metal para yapımında kullanıldığı için aslında sömürgelerden elde edilen metal doğrudan doğruya para oluyor ve ülkenin zenginliğinin artmasına katkıda bulunuyordu.

Merkantilizmin temel taşlarından birisi de dış ticaret politikalarının dış ticaret fazlası (ihracatın ithalattan fazla olması) verecek şekilde izlenmesiydi. Bu amaca yönelik olarak gerekirse ithalat sınırlandırılıyordu. Bunun temelinde yatan neden de gerçekte bulyonizm felsefesine dayanmaktadır. Aşırı ithalat, ülkeden metal para, bir başka deyişle altın ya da gümüş çıkışına neden olacak ve ülkenin fakirleşmesine yol açacak oysa ihracat fazlası bunun tam tersine ülkeye değerli metal girişini ve dolayısıyla zenginliğin artmasını sağlayacaktır. Bu genel yaklaşım Avrupa devletlerini dış ticarete ve oradan giderek bütün ekonomik hayata aktif karışımında bulunmaya yöneltmiştir. Dış ticaretteki korumacılık yüksek gümrük duvarlarıyla ithalatın kısıtlanmasının yanında çeşitli teşviklerle ihracatın özendirilmesine dayanıyordu.

Merkantilizmin sona erişti klasik iktisatçılar olarak adlandırılan Adam Smith, David Ricardo, Thomas Robert Malthus, John

Stuart Mill gibi iktisatçıların yazdıklarının oluşturduğu yeni teorik yapıyla oldu. Merkantilizmin temel yaklaşımlarından birisini oluşturan ithalatı kısıtlayıcı önlemler önce Adam Smith'in 'mutlak üstünlükler teorisi' ile sarsıldı ardından da David Ricardo'nun 'karşılaştırmalı üstünlükler teorisi' ile tamamen çöktü. Böylece de merkantilizm tarihe karıştı.

Buna karşın bugün bile ithalatı kısıtlayıcı, yerli malı kullanımını özendirici yaklaşımlar bütün dünyada taraftar bulabilmektedir.

TARIMIN GERİYE İTİLMESİNE TEPKİ: FİZYOKRASİ

Fizyokrazi yaklaşımının kurucusu Dr. Francois Quesnay, tıp doktoru olduğu için ekonomiyle ilgili görüşlerini oluştururken insan vücudunda kanın dolaşımıyla ilgili görünümünden etkilenecek ekonomik aktivitenin de bu yolla tanımlanmasına çalışmıştır. Fizyokratların en önemli temsilcilerinden birisi de Jacques Turgot'dur.

Fizyokrazi tarımı ihmal eden merkantilizme tepki olarak ortaya çıkmıştır. Fizyokratlar, üretimdeki tek verimli alanın tarım olduğunu savunurlar. Francois Quesnay da *Ekonomik Tablo* adlı kitabında tarımın üretken bir sektör olduğunu, toprağın yarattığı 'artı' değeri gösterdikten sonra, vergilerin de tarımdan alınması gerektiğini vurgulamıştır.

Merkantilizmden sonra 18. yüzyılda ortaya çıkan bu görüş, Almanya, İngiltere ve bütün Avrupa'ya yayıldıktan sonra Amerika kıtasına geçmiştir.

Fizyokratlara göre en iyi ekonomi politikası devletin özel kesime hiçbir biçimde karışmadığı, onu serbest bıraktığı politikadır. Devlet dış ticaret dahil hiçbir konuya karışmamalı ve hiçbir konuda rol almamalıdır.

Fizyokratlar dış ticareti ancak kısa vadede kazançlı bir faaliyet olarak niteliyorlardı. Bu faaliyet uzun vadede kazancı kaybına eşit hale getiriyordu. O nedenle de eldeki üretim imkânlarını tarım kesiminden ayırıp da dış ticarete yönelik işlere aktarmak kaynak israfına yol açacak bir tercih oluyordu.

Turgot, sonradan azalan getiri yasası olarak ekonomi literatürüne geçmiş olan konuya ilk dikkat çeken kişidir. Turgot'ya göre değişken girdilerden birisinin, örneğin emeğin, üretim sürecine eklenmeye başlanması başlangıçta üretim miktarında artışa yol açmakla birlikte bu işleme devam edildiğinde üretim miktarında düşüş ortaya çıkmaktadır. Fizyokratlar bu saptamayı doğal bir düzen olarak niteledikleri ekonomi için de doğal limit olarak kabul etmişlerdir. Yani toplumsal zenginlik artırılabilir ama sonsuz değildir.

Adam Smith de Fransa'da geçirdiği iki yıl boyunca fizyokratlardan fazlasıyla etkilenmiş, bireyin çıkarının itici gücü, bırakınız yapsınlar yaklaşımı, toplumların zenginliğinin kökeni gibi konularda onların görüşlerinden yararlanmıştır.

LIBERALİZM

Liberalizm, devletin ekonomideki rolünün sınırlandırılması, serbest girişim, bireyin öne çıkarılması, insan hakları, hukukun üstünlüğü ilkelerine dayanan bir görüş olarak ortaya çıktı.

Liberal görüşü savunanlara göre devletin rolünün sınırlandırılması bireysel girişimciliği teşvik için şarttır. Liberalizmin önde gelen düşünürlerinden John Locke, devletin hareket alanını sınırlandıran bir toplumsal sözleşmenin temel şart olduğunu öne sürer.

Liberalizmi savunan düşünürler, mülkiyet haklarının en üst düzeyde yerleştirilmesi gerektiğini savunur. Ekonomik sistemin, toplumun gelişmesine ancak bu yolla destek olacağı görüşündedirler. Gerek maddi mülkiyet hakları gerekse fikri mülkiyet haklarının (patent, telif hakkı vb.) korunması özellikle buluşların desteklenmesi açısından önemlidir.

EMPERYALİZM

Emperyalizmle ilgili tam olarak anlaşılmaya varılmış ortak bir tanım yoktur. Güçlü devletlerin güçsüz olanları, siyasal bağımsızlıklarına zarar vermeden, siyasal ve ekonomik egemenliği altı-

na alması şeklinde bir tanımlama bulunuyor. Aynı zamanda bir ülkenin topraklarını genişletmesi, kültürel ya da mali açıdan başka bir ülkeyi boyunduruk altına alması gibi tanımlar da söz konusu olabiliyor.

Emperyalizm yerine sık sık sömürgecilik deyişi de kullanılıyor. Buna karşılık sömürgecilik siyasal bağımlılığı da içerdiği için emperyalizmden biraz daha derin bir kavram olarak kabul edilmeli.

Emperyalizm ilk çağlardan beri yaygın şekilde görülen bir uygulamadır. Mısır, Babil, Hitit imparatorlukları en güçlü dönemlerinde çevre krallıkları haraca bağlayarak birçok bakımdan kendilerine bağlı (vassal) krallıklar haline getirmişlerdi.

Emperyalizmin dünya çapında yaygınlık kazanması 15 ve 16. yüzyıllarda İspanya ve Portekiz'in Amerika kıtası ve Afrika kıtasında kurdukları kolonilerle başladı. İlerleyen yıllarda bu akıma İngiltere, Fransa yaygın şekilde, diğer Avrupa ülkeleri de daha sınırlı şekilde katıldılar.

Emperyalizm, kapitalizme yeni üretim alanları, pazarlar, ucuz emek kullanımı sağladı. Böylece kapitalizm daha da güçlenerek dünya sistemi olma yolunda ilerlemeyi sürdürdü.

7. BÖLÜM

Doğu'nun Yükselişi

ÇİN'İN YÜKSELİŞİ

Yazılı kaynaklara göre Çin tarihi M.Ö. 1600'lerde Shang Hanedanı'yla başlar. Neolitik döneme ilişkin keşifler, darı ve pirinç yetiştiriciliğinin geliştiğini ortaya koyuyor. Yazının kullanılışı M.Ö. 1500'e tarihleniyor.

8'inci yüzyılın ortalarında Guangzhou kenti (bugünkü Guangdong eyaletinin başkenti) canlı ve zengin bir ticaret kenti olarak ortaya çıkmıştı.⁸¹ Çin'in asıl çıkışı İpek Yolu ticaretinin başlatıldığı Tang Hanedanı döneminde oldu.

960 yılında, Çin'de Song Hanedanı'nın hükümrانlığı sırasında bakır arzında ortaya çıkan düşüş madeni para basımını kısıtladı. Bu sıkıntıyı aşabilmek için bu kez hükümet kâğıt para basımına gitti. Bunlar geçici süreyle yürürlükte kalacak paralar olarak basılmıştı. Bu paralar, maden karşılığı basılıyor ve parayı getirene karşılığı olan madenin ödeneceği sözünü taşıyordu. Adına Jiaozi denilen bu kâğıt paralar madeni paralarla birlikte tedavülde kaldı.

Merkezi hükümet kâğıt paranın üstünlüklerini fark edince kâğıt para basımını tekel olarak üstlenmeye yöneldi ve 1120 yılından itibaren devlet kâğıt parasını basmaya başladı.

9'uncu yüzyıldan 13'üncü yüzyıla kadar nüfus yoğunluğu kuzey bölgesindeydi. 13'üncü yüzyıldan başlayarak nüfus Yangtze bölgesinde yoğunlaşmaya başladı. Bölgenin bataklık yapısı pirinç üretimine olağanüstü doğal bir zemin hazırlıyordu. Bunun sonucu olarak pirinç üretimi katlanarak arttı ve Çin'de başlıca tarım-

Resim 8: Jiaozi denilen
kâğıt para.

sal ürün haline geldi. Beslenmenin kolaylaşması nüfusun da hızla artmasına yol açtı.

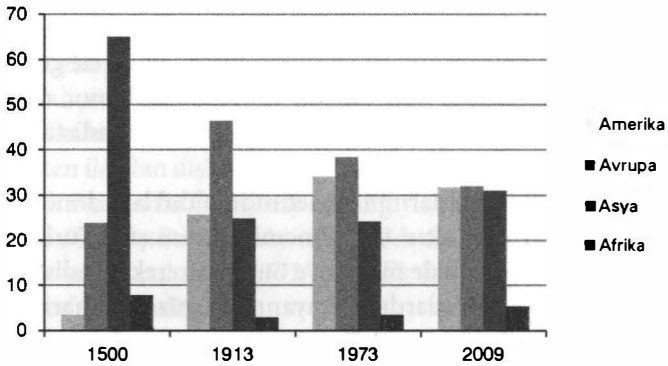
13. yüzyılın başında Moğollar, Cengiz Han kumandasında önce kuzeyi sonra güneyi olmak üzere bütün Çin'i ele geçirdiler ve Yuan Hanedanı'nı kurdular. Zhu Yuanzhang 1368 yılında Yuan Hanedanı'nı devirdi ve Ming Hanedanı'nı kurdu. Ming Hanedanı dönemi Çin'in hızla gelişip yükseldiği ekonominin canlandığı dönemdir. 15. yüzyılda deniz ticareti gelişti, güneydoğuda Yangtze bölgesinde tarım ve ticaret doruk noktasına çıktı.

ÇİN'İN DIŞ DÜNYAYA KAPANMASI VE SONUÇLARI

1400'lerin ilk yarısında İmparator Zhu Di (Yongle) döneminde defalarca yapılan dünya seyahatleri ve daha önce değinilen coğrafi keşifler sonrasında Çin, 1430'lar dolayında dünyaya kapanmaya ve dünya ile olan denizaşırı ticareti sonlandırmaya karar verdi. Zhu Di'nin ölümünden sonra Ming Hanedanı'nın, çok pahalıya mal olduğu için eleştirilen bu keşif gezilerinden ve dış dünya ile ilişkilerden vazgeçtiği tahmin ediliyor.

Böylece Çin, dünyanın en büyük ve ileri gücü iken bu tarihi hatayla içine kapanmış ve bu politikayı 500 yıl sürdürmüştür. Çin'in dünyaya kapanma kararından yaklaşık 70 yıl sonra Avrupalılar coğrafi keşiflere başlamışlar, keşfettikleri yerlerin zenginliklerini ülkelerine taşımışlar ve sonuçta Avrupa'da müthiş bir zenginlik ve imar faaliyeti başlamıştır.

Grafik 1, bu gelişmeyi gözler önüne seriyor. 1500'lerde dünyanın en büyük gücü Asya'dayken zaman içinde bu denge Avrupa ve Amerika'ya kayıyor, son dönemde Asya yine durumu dengelemeye başlıyor.

Grafik 1: Çin'in Yükselişi ve Düşüşü (Dünya GSYH'sinde % Paylar).

JAPONYA

Japonya 7'nci yüzyıldan başlayarak Çin'deki toplumsal ve kurumsal değişimlere benzer bir dönüşüm yaşadı. Buna karşılık Çin'in karşılaştığı Moğol istilasına benzer istilalar görmedi, yaşadığı içsavaşlar da nispeten küçük çaplı olduğu için toplum ve ekonomi üzerinde büyük olumsuzluklar yaratmadı.⁸²

1300'lerde Japonya'da denizcilik ve denizciler önem kazanmaya başladı. Japonlar, Çinlilerin geliştirdiği bambu yelken yerine bez yelken kullanmakla birlikte, pusulayı, gemi omurgasını Çinlilerden alarak denizcilikte ve balıkçılıkta ciddi gelişmeler sağladılar. 1430'larda Çin'in denizlerden çekilmesinin sonucu olarak Güneybatı Pasifik'in deniz üstünlüğü Japonların eline geçti.⁸³

HİNDİSTAN

Hindistan da neolitik dönem boyunca diğer birçok uygarlık gibi köylerdeki yerleşime, tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomiye sahipti. Bu yapı daha sonra köylerin birleşmesiyle kentlere dönüştü. Ve kentler arası ticaret burada da ekonominin gelişmesinin önünü açtı.

Tarım ve ticaretin yan yana gelişmesi artı değerın giderek sermaye birikimine dönüşmesini sağladı.

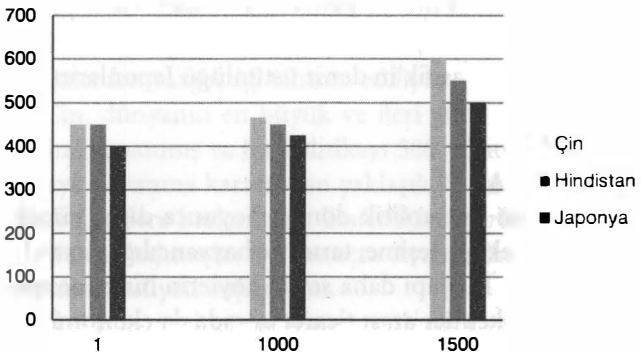
1398 yılında Timur'un ordularını Semerkand üzerinden Delhi'ye doğru yola çıkarması o bölgeyi baştan aşağı ele geçirmesine neden olmuştur. Bir süre bölgeyi elinde tutan Timur, daha sonra Babür Şah yönetimindeki ordulara yenilince Hindistan'da Türk dönemi başlamıştır.

Türk hükümdarlarının yönetimde oldukları dönemde Hindistan'da tam bir altın çağ dönemi yaşanmıştır. Türk yöneticiler, kültüre ve özellikle mimariye önem vererek Hindistan'da büyük eserler yaratmışlardır. Dünyanın en güzel mimari anıtlarından biri olan Tac Mahal, Şah Cihan'ın eseridir. Sanat, edebiyat ve ekonomi Türk yönetimleri döneminde gelişmiştir.

Hindistan'ın ekonomik yapısının en önemli özelliklerinden biri kast sisteminin uygulanmasıydı. Lonca sisteminin çok daha katı bir uygulaması olan kast sisteminde meslekler kalıtsal olarak sürdürülüyor, babadan oğula geçiyordu.

Hindistan'ın yükselişi 15'inci yüzyılın sonlarına doğru Avrupalıların işgaliyle birlikte düşüşe geçmiştir.

Hindistan'ı işgal eden ilk Avrupalı güç Portekizlilerdir. 1498'de Vasco de Gama, Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'da bugün Kerala eyaletinin yer aldığı kıyılara ulaştı. Portekizliler böylece Hindistan ticaretini ele geçirdiler ve Avrupa'da ciddi bir üs-

Grafik 2: Çin, Hindistan ve Japonya'da Kişi Başına Gelirin Gelişimi (1-1500 Arası, USD).

tünlük sağladılar. Hindistan'daki ilk sömürge yönetimini İngilizler 1612 yılında bir ticaret merkezi kurarak başlatmıştır. 1600 yılında Kraliçe I. Elizabeth bir Londra ticaret şirketine, İngiltere ile Hindistan arasındaki ticaret ilişkileri tekeline verdi. İngilizler Hindistan ile olan ilişkilerini 250 yıl süreyle bu şirketin devamı olan British East India Company aracılığıyla sürdürdüler. 1640'ta Madras'ta, 1668'de Bombay'da ve 1690'da Kalküta'da ilk İngiliz ticaret merkezi kurulurken 1672'de de ilk Fransız ticari merkezi Pondicherry'de kurulmuştur.

15'inci yüzyıla dünyanın en büyük iki gücü olarak giren Çin ve Hindistan aşağı yukarı aynı zamanlarda fakat farklı nedenlerle düşüşe geçtiler. Çin, 15'inci yüzyılda dış dünyaya kapılarını kapatarak, Hindistan ise Avrupalıların işgaliyle yükseliş hızını kaybederek gerilemeye başladı. Böylece 15'inci yüzyıldan sonra Asya'nın düşüşü Avrupa'nın yükselişi başlamış oldu.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Osmanlı beyliği 1300 dolaylarında Küçük Asya'da, Selçuklu Sultanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır boyunca bir uç beyliği olarak ortaya çıktı.⁸⁴ Osmanlılar ortaya çıktığında, Abbasi Devleti dağılmış, Selçuklu Devleti de son dönemlerini yaşıyordu. Dolayısıyla İslam'ın bayrağı Osmanlı beyliğine devroldu. Bu küçük uç beyliği zaman içinde büyüyüp önce Anadolu'nun bir bölümünü, sonra Balkanları ele geçirerek bir imparatorluğa dönüştü. İstanbul'un fethiyle birlikte bir dünya imparatorluğuna dönüştü. Emevi-Abbasi imparatorlukları sonrasında İslam'ın ikinci kez yükselişi Osmanlı Devleti'yle gerçekleşti.

Böylece 15'inci yüzyılda Çin ve Hindistan'ın yanında üçüncü büyük güç Ortadoğu'dan yükseliyordu. Çin ve Hindistan yüzyılın sonunda düşüşe geçerken Osmanlı yükselişine devam ediyordu.

Osmanlı'nın yükselişindeki dönüm noktalarından birincisi Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul'u fethederek Bizans İmparatorluğu'na son vermiş olmasıdır. Kimi yazarlara göre bu

fetih ortaçağın sonu yeniçağın başlangıcıdır (Batılı yazarlar ortaçağın bitişini Kolomb'un Amerika kıtasını keşfine bağlarlar). İstanbul'un fethinin birçok bilim insanının başta İtalya olmak üzere Avrupa ülkelerine göç etmesine ve onların da katkısıyla Rönesans'ın başlamasına yol açtığı iddia edilir.

Osmanlı'da para birimi olan akçenin gümüş içeriği Fatih Sultan Mehmet'in padişahlık dönemine kadar çok az değişmişti. Fatih Sultan Mehmet döneminde ise hazineye ek gelir sağlamak ve devletin yükümlülüklerini azaltmak amacıyla akçenin gümüş içeriği sürekli düşürüldü.⁸⁵

Osmanlı ekonomisinin temeli bütün çağdaşları gibi tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. O nedenle de vergi yükü esas itibariyle tarım kesiminin üzerindeydi. Osmanlılarda toprağın mülkiyeti padişaha (devlete) aitti. Bu arazilere miri arazi denirdi. Miri arazi, savaşta kahramanlık gösterenlere tımar adı altında tahsis edilirdi. Tımar sahipleri bu toprakları köylülere ektirip alınan üründen onlara payını verirlerdi. Köylü toprağı ekmek ve ürün yetiştirmekle, tımar sahibi de köylüyü korumak ve kollamakla yükümlüydü. Tımar sahibi ayrıca yeter sayıda asker (cebellü) yetiştirmek ve savaş zamanı onları padişahın ordusunun emrine vermekle yükümlüydü. Bu açıdan bakınca Osmanlı Tımar Sistemi, Avrupa'da feodal dönemde egemen olan malikâne sistemine oldukça benziyor. Ne var ki bu benzerlik sadece varsayımdır.

Hayvancılık, tarıma göre daha özgür bir ortamda gelişmiştir. Daha çok göçebe Yörüklerin uğraştığı hayvancılıkla köylüler de uğraşmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda en gelişmiş sanayi tekstil sanayisi ve dericilikti. Devlet tersane, silah sanayisi kuruluşlarını işletir, madenciliği de tekel olarak elinde bulundururdu.

Balkanlar'da Osmanlı döneminde başlangıçta idari-askeri merkezler olarak büyüyen ve gelişen kentler, zamanla esnafın buralara yerleşmesiyle dokumacılık, boyacılık ve dericilik başta olmak üzere geleneksel Osmanlı el sanatlarının üretildiği ve sanayi ve ticaret merkezlerine dönüştüler.⁸⁶

İmparatorluk konumu itibariyle ipek ve baharat yolunun üzerinde yer alıyordu. Bir süre sonra bu ticaretin ortasında yer aldığı anda gücünü kullanarak Akdeniz'e egemen oldu. Bu ticarete egemen olabilmek için yabancı tüccarları yanına çekmesi gerektiğinden bunlara kapitülasyonlar verdi.

Osmanlı İmparatorluğu, İslam geleneği çerçevesinde ticarete özel önem veriyordu. Tüccarlar sosyal yaşamda köylü, esnaf, hatta bir kısım askeri zümrenin üzerinde prestije sahipti. Vergilendirme de ticaretle uğraşanlar diğerlerine göre daha az vergi ödüyordu.⁸⁷

Osmanlı'da esnaf loncalara üye olmak zorundaydı. Esnaf olabilmek için çıraklık, kalfalık ve ustalık eğitimi almak gerekliydi. Loncalar, esnaflar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve dayanışmayı sağlamaktan malların kalitesini denetlemeye, mallara narh denilen üst fiyat koymaya kadar geniş yetkilere sahip örgütlerdi.

FEODALİTENİN ÇÖKÜŞÜNDEN SANAYİ DEVRİMİNE KADAR GEÇEN SÜRENİN EKONOMİK ÖZETİ

Feodalitenin sonu olarak kabul edebileceğimiz 1500'lerden sanayi devriminin asıl etkisinin başladığı 1870 yılına kadar dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelerin özeti Tablo 5'te gösteriliyor.

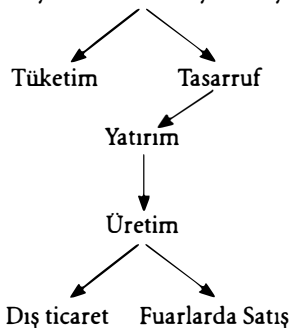
**Tablo 5: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir
(1500-1870 Arası)**

	1500	1870	Değişim (%)
Dünya Nüfusu (Bin)	438.428	1.275.232	190,9
Dünya GSYH'si (Milyon USD)	248.321	1.109.684	346,9
Kişi Başına Gelir (USD)	566	870	53,7

Tablo 5'e bakılırsa, daha kısa bir dönem olmasına karşın, bu dönemde önceki dönemlerden farklı olarak dünya GSYH'sinde nüfusa göre ciddi bir artış yaşanmış görünüyor. Bunun etkisi kişisel gelir artışına yansımış bulunuyor. Bu dönemde yaşanan refah artışı tablodan net bir biçimde görülebiliyor.

Bu dönemin ekonomik yapısını şöyle bir şemayla özetleyebiliriz:

Tarım ve Hayvancılık + Atölye Sanayisi + Hizmetler

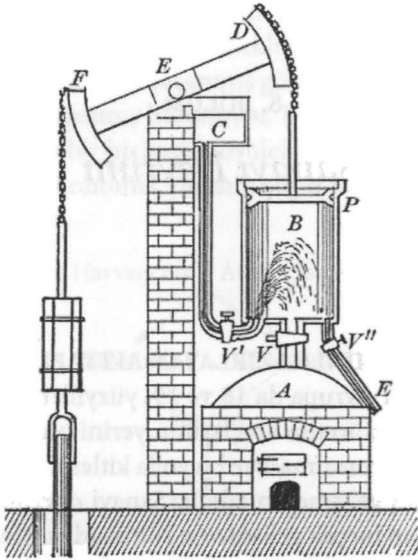
8. BÖLÜM

Sanayi Devrimi

SANAYİ DEVRİMİNİ HAZIRLAYAN ALTYAPI

Sanayi devrimi Avrupa’da 18 ve 19. yüzyıllarda insan ve hayvan gücüyle çalışan üretim araçlarının yerini buhar gücüyle çalışan üretim araçlarının alması ve bu yolla kitlesel üretime geçilmesiyle ortaya çıkan gelişmenin adıdır. Sanayi devrimi, önceki dönemlerde yaşanan birçok gelişmenin sonucudur. Bunlar arasında, tarımdaki gelişmeler sonrasında yaşanan hızlı nüfus artışı, çevirme hareketi sonrasında başlayan ve devam eden kentlere göçün yarattığı hazır işgücü, tüketim mallarına yönelik talepte ortaya çıkan artış, kolonilerden Avrupa’ya akan değerli madenlerin yarattığı refah artışı, orta sınıfın zenginleşmeye başlaması gibi nedenler en başta sayılabilir. Kuşkusuz bunların yanında tarımda başlayan, ticarete artan artı değer ve onun yarattığı sermaye birikimi de yeni yatırımlara yol açarak sanayi devriminin altyapısının oluşmasına katkıda bulundu. Taşıma ve teknolojiye birçok gelişme ortaya çıktı. Aydınlanmanın getirdiği bilimi öne çıkaran yaklaşımlar birçok bilimsel buluşa ve gelişmeye yol açtı.

İngiltere birçok açıdan diğer Avrupa ülkelerine göre sanayi devrimi için daha uygun koşullar taşıyordu. Her şeyden önce 1215’te kabul edilen Magna Carta Libertatum’dan beri İngiltere’de yetkileri sınırlanmış bir monarşi egemendi. Bu yönetim şekli demokrasiye en yakın olanıydı. Hukuk altyapısı da buna göre şekillenmişti. Bireysel haklar ve özgürlükler ile reel ve fiktiri mülkiyet hakları hukukun koruması altındaydı. Finans kesimi çok gelişmiş konumdaydı. İngiltere sanayi sistemi için en gerek-

Resim 9: Thomas Newcomen'in buhar makinesi çizimi.

li hammadde olan kömür ve demir kaynakları bakımından zengindi. Sömürgeleri çok fazla ve yaygındı. Deniz filosu oldukça gelişmiş bir durumdaydı. Dolayısıyla üretim için gerekli hammaddeleri kolaylıkla ve ucuza sağlayabiliyordu. Tekstil sanayisi oldukça ilerideydi.

Sanayi devriminin temelinde buhar makinesinin bulunuşu yatar. İlk buhar makinesini 1705'te Thomas Newcomen yaptı. İlerleyen yıllarda makineyi geliştirdi. 1720'lerde bütün madencilik sanayisi Newcomen'in buhar makinesini kullanarak kömür çıkarmaya başladı.⁸⁸ James Watt, 1763'te kendisine onarım için getirilen bir buhar makinesini geliştirerek çok daha az maliyetle çalışan çok daha güçlü bir makine haline getirdi. Buhar makinesi ilk olarak kömür madenlerinde kullanıldıktan sonra hızla diğer sanayi alanlarına da yayıldı.

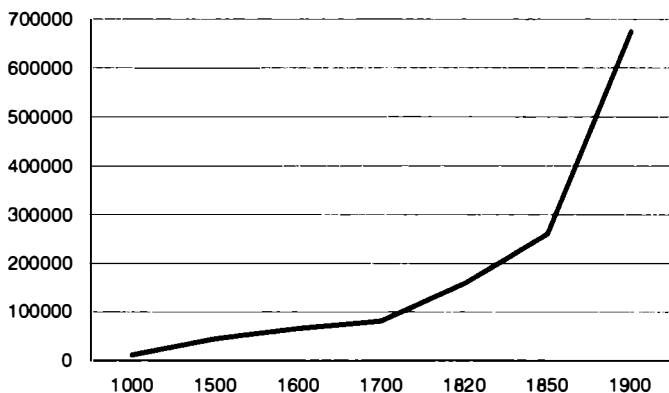
Buhar makinesinin sanayi dallarına yayılmasıyla birlikte o zamana kadar üretimde egemen olan eve iş verme yöntemi değiş-

meye başladı. Avrupa'da sanayi devriminin hemen öncesinde üreticiler, anlaştıkları ailelere iş ve malzeme vererek üretimin evlerde yapılmasını sağlıyor, belirli aralıklarla bu ürünleri evlerden toplayarak satışa sunuyorlardı. Böylece atölyede az sayıda işçi çalıştırarak geri kalan işi evlere dağıtıp daha çok insan çalıştırıyor ve bir ölçüde kitlesel üretimi sağlıyorlardı. "1780'lerde Lyon'da 48 ipek tüccarı, 800'den fazla usta zanaatkâra malzeme veriyordu, Nantes'da 2000 usta aşağı yukarı 200 tüccarın hizmetindeydi."⁸⁹

Sanayi devrimi buhar makinesiyle birlikte gerçek bir devrim oldu. Üretim geçmiş üretimle karşılaştırılamayacak kadar arttı ve ucuzladı. Sanayi devrimiyle birlikte insanların topluca çalıştırıldığı fabrikalar, üretim birimleri kuruldu ve kitlesel üretime geçildi.

Sanayi devrimi öncesinde, sanayi devriminde ve sonrasında Avrupa'da GSYH gelişimine aşağıdaki tablodan devriminin ne kadar çarpıcı bir katkı sağladığını görebiliriz.

1000 ile 1700 yılları arasındaki 700 yıllık sürede Avrupa GSYH'sinde dikkat çekici bir artış yokken 1700 ile 1850 yılı arasındaki sanayi devriminin habercisi sayılabilecek dönemde cid-

Grafik 3: Avrupa'da GSYH'nin Gelişimi.

di bir çıkış yaşandığını asıl sıçramanın sanayi devriminden sonra 50 yıl gibi kısa sayılabilecek bir dönemde ortaya çıktığını görebiliyoruz. Bu devrime 'sanayi devrimi' dense de son dönemde moda olan adlandırmayla 'Sanayi 1.0' da denilmektedir.

BÜTÇE HAKKININ ORTAYA ÇIKMASI

1215'te Magna Carta Libertatum ile kralın vergi koyma hakkının meclisin onayına tabi kılınmasına karşın zaman içinde kralların vergi koyma hakkını meclis yerine kullanmaları söz konusu olabilmektedir. Bu gelişmeye kesin olarak son veren adım ise 1689 tarihli Haklar Bildirisi ile (Bill of Rights) atılmıştır.

Haklar Bildirisi ile başta vergiler olmak üzere mali konularda kralın yetkileri sınırlandırılarak, parlamentonun yetkileri artırılmıştır. Haklar Bildirisi bununla yetinmeyerek devlet hazinesi ile kralın özel hazinesi arasında ayırım yapmış, kamu giderleriyle kraliyetin giderlerinin birbirinden ayrılmasını ve ayrı cetvellerde gösterilerek parlamentoda görüşülmesini hükme bağlamış ve bütçe hakkı kavramının yaşama geçirilmesine olanak sağlamıştır.

1689 tarihli Haklar Bildirisi'nde, pek çok düzenleme yanında kanunsuz vergi alınamayacağı yaklaşımının bir kez daha altı çizilmiştir. 1689'dan itibaren parlamento, verdiği izinleri sadece bir yıllığına vermenin yolunu açmış ve vergi toplanmasına izin vermeden önce de yapılması düşünülen harcamaların ayrıntılı bir dökümünü istemeye başlamıştır. Böylece ilk kez yürütme organının, vergiler ve kamu harcamaları açısından parlamento ya hesap vermesinin, bir başka ifadeyle bütçe denetiminin yolu açılmıştır.⁹⁰

Magna Carta'daki düzenlemelere karşın zaman içinde kralların bazen bunların dışına çıkması uygulaması bu yasa ile bitirilmiş oldu. Yasa, vergi konulmasını tartışmaya yer bırakmayacak ve istisnası olmayacak şekilde parlamentonun iznine bağlarken bir yandan da bu şekilde toplanacak paraların nereye harcanacağını iznini de parlamento ya devretmiştir.

İngiltere'deki bu gelişmeyi Fransa izledi. 1789 Fransız ihtilalinden sonra, parlamentonun kamu gelir ve giderleri üzerinde onay ve denetim hakkını elde ederek bütçe hakkını yasal zemine oturttu. İzleyen yüzyıllarda bütçe ilkelerinin yaşama geçirilmesi sonucu bütçe hakkı dünyaya yayıldı.

MODERN BANKACILIĞIN DOĞUŞU

Bugünkü bankalara benzer ilk banka 1609 yılında Hollanda'da Amsterdam Bankası adıyla kuruldu. Ardından 1637'de Venedik'te Venedik Bankası kuruldu.

1640 yılında İngiltere'de kralın, tüccarların Londra Kulesi'nde saklanan altın külçelerine el koyması sonucu devlete olan güveni sarsınca, tüccarlar altınlarını 'goldsmith' denilen tüccarlara vermeye ve bunun karşılığında belge almaya başladılar.

19'uncu yüzyılda sömürgecilik faaliyetlerinin yaygınlaşması dünya ticaretinin hızla artmasına ve çeşitlenmesine yol açtı. Bu gelişmeler bankacılığı da etkiledi. Bankalar, zaman içinde rekabeti artırmak için uzmanlaşmaya başladılar ve banka sahipleri sermaye yapısını güçlendirmek için bankalarını birleştirme yoluna gittiler. Bu dönemde bankalar giderek büyüdü ve güçlendi. Bunlardan günümüzde de faaliyetlerini devam ettirenler vardır.⁹¹

İLK MERKEZ BANKALARI VE KÂĞIT PARA KULLANIMININ YAYGINLAŞMASI

Dünyadaki ilk merkez bankası İsveç Merkez Bankası'dır (Sveriges Riksbank). Bugün Nobel ekonomi ödülünü bu banka vermektedir. Riksbank, hükümete borç vermek ve ticari takas işlemlerine aracılık etmek amacıyla bir anonim şirket olarak 1668 yılında kurulmuştur. Bununla birlikte asıl merkez bankacılığının 1694 yılında kurulan Bank of England (İngiltere Merkez Bankası) ile başladığını söyleyebiliriz.

Bank of England'ın kurulmasından önce, altın tacirlerinin (goldsmiths) verdiği yazılı kâğıtların el değiştirmesiyle karşılığı

Resim 10: Bank of England tarafından çıkarılmış bulunan 1797 tarihli bir banknot.

altın olan kâğıt para (banknot) fiilen doğmuş oluyordu. Bunlara 'goldsmith notes' adı veriliyordu. Giderek bu tacirler banka gibi çalışmaya yönelince, bunları yönetecek ve kâğıt para basacak bir kuruma gereksinim doğdu. Bank of England'ın doğuşunda bu gelişme önemli bir etkindir.

FIRST LORD OF TREASURY

İngiltere'de 1701 yılında çıkarılan bir yasa Katolik mezhebinden gelenlerin tahta çıkmasını yasaklamıştı. Stuart Hanedanı'ndan gelen İngiltere Kraliçesi Anne 1714 yılında öldüğünde, yerine tahta çıkabilecek elliden fazla Katolik akrabası olduğu halde, bu yasa nedeniyle en yakın Protestan akrabası olan Georg Ludwig, I. George adıyla tahta geçti. George'un babası Almanya'da Brunswick Lüneburck Dükü Ernest Augustus, annesi İngiltere Kralı I. James'in torunu Sophia'ydı. Birinci George, İngiltere kralı olmuştu ama İngilizce bilmiyordu.

O tarihlerde İngiltere kralının en yakın danışmanlarından oluşan ve 'privy council' (gizli kurul) adı verilen bir danışma kurulu vardı. Privy council, gizli kalması gereken devlet işlerinin ko-

nuşulup görüşüldüğü kuruldu. İngiltere kralı bu kurula başkanlık eder, danışmanlarının önerilerini değerlendirir ona göre nihai kararı verirdi.

I. George, İngilizce bilmediği için privy council'in toplantılarında sürekli çeviri dinlemekten ve söylediklerini de çeviri yoluyla anlatmaktan oldukça sıkılmıştı. Hükümranlılığı döneminde sık sık asıl vatani olan Almanya'ya gittiği için zaman zaman kurula başkanlık edemez olmuş, o nedenle kurul toplantıları aksamaya başlamıştı. Bu soruna çözüm bulmak için kurulun kıdemli bir üyesinden toplantıları kral vekili sıfatıyla yönetmesini ve toplantıdan sonra nelerin konuşulup tartışıldığını kendisine anlatmasını istemişti. Bu talimatı verdiği privy council üyesi Robert Walpole, First Lord of Treasury (Hazine bakanı) konumundaydı. Henüz o dönemde başbakanlık söz konusu olmasa da Walpole, kurulu başbakan gibi yönetmeye başladı. Buna karşılık First Lord of Treasury unvanını taşımaya ve o görevi yapmaya devam etti. Privy council giderek bugünkü anlamda bakanlar kurulu, kral adına kurulu yöneten kişi de başbakan konumuna geldi.

Zaman içinde başbakan, Hazine Bakanlığı görevini başka bir bakanlar kurulu üyesine devredince başbakandan ayrı bir Hazine bakanı ortaya çıktı. İngiltere'de Hazine bakanına First Lord of Treasury değil Chancellor of Exchequer denmektedir. İngiltere başbakanı, First Lord of Treasury unvanını taşımaya devam etmektedir.

PIYASA EKONOMİSİNİN GELİŞİMİ

Mal ve hizmetleri satın almak isteyenlerle bu mal ve hizmetleri satmak isteyenlerin buluştukları yer piyasa olarak tanımlanıyor. Günümüzde piyasa fiziksel bir yer olma zorunluluğundan çıkmış olsa da geçmişte piyasanın oluşması için fiziksel bir mekân gerekiyordu.

Aldıkları kararlarla piyasada arz veya talep miktarını, mal ve hizmet fiyatlarını veya kuralları etkileyebilen kişi veya kurumlara piyasa aktörleri deniyor. Buna göre bir malın satıcıları ya da üre-

ticileri kadar o malı satın almak isteyenler de piyasada aktör konumunda bulunuyor.

Piyasa ya da pazar çok eski tarihlerden beri vardı. Sanayi devrimiyle birlikte hızla gelişip üretimin kitleselleşmesi, üretim miktarının geçmişle karşılaştırılamayacak hız ve büyüklükte artmasına yol açtı. Artan üretim yeni depolama alanlarına, yeni bir taşımacılık sistemine ve yeni satış alanlarına ihtiyaç duymaya başladı. Depolar yapılmaya, satış için kiralanan dükkânlar büyütülmeye, taşımada kullanılan arabalar, gemiler hatta trenler yenilenmeye başlandı. Bir süre sonra sanayi devrimi yalnızca mal üretiminde değil, hizmet üretiminde de büyük artışlara yol açarak yayıldı.

FINANS SİSTEMİNİN KATKISI

İngiltere Merkez Bankası'nın kuruluş öyküsü, parlamentonun 1694'te hükümetin Hollanda'ya savaş açmak için gerekli fonları oluşturmalarını sağlamak amacıyla çıkardığı bir yasayla başladı. Kraliyet beratıyla, bankanın bir anonim şirket olarak etkinlik göstermesine izin verildi. Başlangıçta bir ticari banka olarak kurulmuş olsa da 1708'de banknot çıkarma tekeli verilince merkez bankası konumuna dönüştü. 1725 yılına gelindiğinde Londra piyasasında 24 banka vardı. 1793 yılına gelindiğinde sayı 400'e çıkmıştı.⁹²

Finans kesiminde yaşanan bu hızlı gelişmenin de sanayi devriminin yaygınlaşmasına katkısı oldu. Artık yatırım yapmak, yeni makineler almak, yeni fabrikalar ve üretim birimleri kurmak isteyen girişimcilerin kendi sermaye birikimleriyle sınırlı işler yapmasına gerek yoktu. Bankalar bu girişimcilere gerekli krediyi sağlamaya başlamıştı.

PIYASA SİSTEMİNİN EKONOMİ TEORİSİ: KLASİK EKONOMİ TEORİSİ

Kapitalizmin temel felsefesi işleri piyasaya bırakınca görünmez elin her şeyi düzenleyeceği yaklaşımıdır. Piyasa, bireylerin

kendi çıkarlarını maksimize etmek üzere bir araya geldikleri ve bu yolla toplumsal refahı maksimize ettikleri yerdir.

Kapitalizmin ekonomik yaklaşımını ortaya koyan klasik ekonomi okulunun temel yaklaşımlarını şöylece özetlemek mümkündür: (1) Ekonomi tam istihdam durumunda denge halindedir. Bu dengeden sapmalar geçici olgular olarak ortaya çıkar. Ücretlerin piyasada belirlendiği bir ekonomide tam istihdamdan başka bir denge söz konusu olamaz. (2) Piyasada her aktör kendi çıkarını (tatminini) en üst düzeye çıkaracak şekilde davranır. Böylece toplumun çıkarları da (refahı) en üst düzeye çıkarılmış olur. (3) Ekonomide ücret ve fiyatlar esnektir. Emegın tam istihdam düzeyindeki uzun dönemli dengeyi sağlayan da bu esnekliktir. Emek fiyatı olan ücretler yükseldiğinde emek talebi düşecek, düşen talep ücretlerin düşmesine ve giderek ucuzlayan emek talebinin artmasına ve işsizliğin otomatik olarak azalmasına yol açacaktır. Mal ve sermaye piyasalarında ise bu dengeyi esnek fiyatlar ve faizler sağlayacaktır. (4) Her arz kendi talebini yaratır (Say Kanunu). Ekonomide uzun dönemde bir üretim fazlası olması söz konusu değildir. Kısa dönemde ortaya bir arz fazlası çıksa da talep eksikliğine bağlı olarak mal ve hizmet fiyatları düşecek, fiyat düşüşü talep artışına ve dolayısıyla arz ve talebin yeniden dengelenmesine yol açacaktır. (5) Piyasa dengesizlikleri ve tam istihdam dengesinden sapmalar kısa dönemli olgulardır. Esnek ücret ve esnek fiyat mekanizmalarının işlemesi sonucu piyasalar tekrar dengelenir ve bu, uzun dönemde ekonominin tekrar asıl dengesi olan tam istihdam düzeyine ulaşmasını sağlar. (6) Ekonominin kendi kendini düzelten mekanizmalara sahip olması nedeniyle devletin ekonomiye, dengesizlikleri gidermek amacıyla karışmasına gerek yoktur. Devletin ekonomiye karışması dengesizlikleri daha uzun süreli kılar ve kaynak dağılımını olumsuz etkiler. Bu nedenle ekonomiye devletin karışmasını ortadan kaldıracak şekilde “en iyi bütçe denk bütçe” ve “en iyi vergi nötr (kaynak dağılımını etkilemeyen) vergidir”. (7) Para, gerçek (reel) ekonomik faaliyetin yalnızca aracıdır. Diğer mallardan bir farkı olmayan paranın da talebini ve dolayısıyla fiyatını arz belirler. (8) Dış ticarete uluslar-

arası uzmanlaşma ve işbirliği yeterince geliştirilirse bundan her ülkenin yararlanması söz konusu olur (David Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi).

Klasik ekonomi teorisinin önde gelen teorisyenleri arasında Adam Smith, David Ricardo, Jean Baptiste Say, Thomas Robert Malthus ve John Stuart Mill sayılabilir.

Adam Smith, 1723'te İskoçya'da Kirkaldy'de doğduğunda dünyada geçerli ekonomik sistem merkantilizmdi. Ekonomiler henüz yarı takas yarı para ekonomisi durumundaydı. 1751 yılında Glasgow Üniversitesi'nde Ahlak Felsefesi kürsüsü başkanı olarak ahlak felsefesi dersleri vermeye başladı. Dönemine göre öyle ilginç şeyler anlatıyordu ki dünyanın her köşesinden öğrenciler onun derslerini dinlemeye geliyorlardı. 1759'da yayımlanır yayımlanmaz büyük ilgi gören *Ahlak Felsefesi Teorisi* (*The Theory of Moral Sentiments*) adlı kitabı piyasaya çıktı. Adam Smith'e büyükşöhreti getiren kitabı *Ulusların Zenginliği* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) 1776'da yayımlandı. Kitap, kapitalizmin esaslarını ortaya koyuyor, üretimin dayanaklarını çerçeveliyordu. Kapitalist sanayileşmenin altyapısını oluşturan işbölümü ve uzmanlaşmaya ilk kez bu kitapta değiniliyordu ve o zamana kadar ahlak felsefesinin bir parçası olarak ele alınan ekonominin de ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasına yol açıyordu.

9. BÖLÜM

Avrupa ve Kapitalizmin Yükselişi

GÜNEY AVRUPA’NIN DÜŞÜŞÜ, KUZEY AVRUPA’NIN YÜKSELİŞİ

16’ncı yüzyılda, Amerika’nın keşfini izleyerek İspanya’ya altın ve gümüş akışı olması bu ülkeyi Avrupa’nın en zengin ve güçlü ekonomisi haline getirmişti. Buna karşılık İspanya, bu büyük imkânı yerinde kullanamadı. Bunda en önemli neden İspanya krallarının Hristiyan Avrupa’yı yönetimleri altına alma arzusu ve bu yolda giriştikleri yüksek maliyetli savaşlardı. Bu büyük harcamalar bir yandan vergilerin ağırlaştırılmasına bir yandan da kamu borçlanmasının artmasına yol açarak İspanya’yı düşüşe geçirdi. Büyük borç yapısı İspanya’nın 1557-1680 yılları arasında 8 kez iflasını açıklamasına yol açtı.⁹³

Ortaçağın en hızlı gelişen ülkesi olan İtalya 15’inci yüzyılda ulaştığı güçle Avrupa’nın en zengin ve gelişmiş ülkesi konumuna yükselmişti. İtalya, zenginliğini daha çok ürettiklerini dış piyasalara pazarlayarak sağlıyordu. Buna karşılık İtalya’da ücretlerin yükselmeye başlamasıyla birlikte üretilen malların maliyeti de artmaya ve rekabet gücü kaybolmaya başladı. Bunun sonucu olarak ihracatı gerilemeye başlayan İtalya gücünü kaybetmeye başladı.

Fransa, gelişme yarışına geç giren Avrupa devletlerinden birisidir. Asıl atılımını İngiltere’ye göre geç girdiği sanayi devrimiyle yapmaya başladı. 1873’te başlayan Uzun Depresyon’dan az etki-

lenen ülkelerin başında Fransa geliyordu. Bu durum, diğer ülkeler güç kaybederken Fransa'nın güçlenmesine yol açtı.

Hollanda 17'inci yüzyılın başlarına kadar tarım ve balıkçılıkla geçinen daha çok kendi halinde bir ülkeydi. İspanya ile girişilen savaşın vurduğu Hollanda, savaş sonrasında hızlı bir toparlanma içine girdi. 1600'lerin başlarından itibaren Hollanda her alanda Avrupa'nın diğer ülkeleriyle rekabet edebilecek bir üretim ve ticaret merkezi haline geldi. Denizcilik hızla gelişti, sömürgecilik başladı ve Hollanda bir süre sonra dünya denizlerinde egemen güç haline geldi.

İngiltere, 15'inci yüzyılın sonlarında İtalya, Hollanda, Fransa ve Almanya ile karşılaştırıldığında geri kalmış bir ülke görünümündeydi. En büyük avantajı ada devleti olması nedeniyle Avrupa savaşlarının önemli ölçüde dışında kalabilmiş olmasıydı.⁹⁴ 16'ncı ve 17'nci yüzyıllarda Finans sisteminin gelişmesinin de katkısıyla İngiltere'nin dış ticaretinde hızlı bir gelişme yaşandı. Londra dünya ticaret ve finans merkezi oldu. İngiltere giderek zenginleşti ve güçlü bir ekonomi haline geldi. Bu gücü İngiltere'nin dünyanın her yanında sömürgeler elde etmesine ve oraların zenginliğini kendine aktarmasına zemin hazırladı.

Almanya da Fransa gibi gelişme yarışında geç kalmış ekonomilerden birisidir. Buna karşılık iki dünya savaşını da kaybetmesine karşın hızla yol alarak hepsini geride bırakmayı başardı. Almanya'nın hızlı gelişimindeki mucizede aslan payını eğitim sistemine vermek pek de yanlış olmasa gerek. Almanya yetiştirdiği kaliteli insan gücünün de katkısıyla Birinci Dünya Savaşı öncesinde demir, çelik, elektrik, makine ve kimya gibi alanlarda geniş ve modern bir sanayiye sahip hale gelmişti.⁹⁵

Bu dönemde başlıca Avrupa devletlerinin kişi başına gelirleri arttı.

Tablo 6'da görüldüğü gibi yarışa gerilerden başlayan İngiltere ciddi bir çıkış yakalarken, yarışa önde başlayan İspanya ivme kaybı yaşamış. İtalya olduğu yerde kalırken en büyük çıkışı Hollanda elde etmiş görünüyor.

Tablo 6: 1500-1700 Arasında Avrupa'nın Ekonomik Gelişimi
(Değerler satın alma gücü paritesine göredir)

Kişi Başına Gelir (USD)	1500	1600	1700
İspanya	661	853	853
İtalya	1.100	1.100	1.100
Fransa	727	841	910
Hollanda	761	1.381	2.130
İngiltere	714	974	1.250
Almanya	688	791	910

(Kaynak: Angus Maddison, 2008.)

ULUS DEVLETLERİN DOĞUŞU

Ulus devlet kavramı, bir ulusun egemenliği altında, belirli bir coğrafi sınır içinde ortaya çıkmış olan ulus devlet modelinde devlet politik ve jeopolitik çerçeveyi; ulus ise kültürel ve/veya etnik bir toplumu temsil eder. Ulus devlet kavramı bu iki varlığın belirli bir coğrafyada buluşmasıyla ortaya çıkar.

1618 yılında başlayan 'Otuz Yıl Savaşları'na Avrupa'nın büyük devletleri olan İspanya, Avusturya, İsveç, Danimarka ve Fransa katıldı. Bu savaşların bazılarında Alman prenslikleri de yer aldı. Bu uzun savaşlar dönemi 1648'de Vestfalya Antlaşması'yla sona erdi.

Vestfalya Antlaşması'yla ortaya çıkan sınırları belirlenmiş devletlerle birlikte egemenlik kavramı yaşamımızda yerini aldı. Sınırları belli devletler birbirlerinin o sınırlar içindeki egemenlik haklarını tanıdıkça ulus kavramı, ümmet kavramının önüne çıkmaya ve yavaş yavaş dine dayalı devlet yerini laik devlet anlayışına bırakmaya başladı.

Ulus devlet düşüncesi 1789 Fransız Devrimi sonrasında tarih sahnesinde iyiden iyiye öne çıktı. Feodal yapının yıkılması ve ekonomide kapitalist sisteme geçilmesi de aşağı yukarı ulus devlet

modeline geçiş dönemine denk gelir. Ulus devlet modeliyle birlikte feodal yapının yerinde burjuvazi yükselmeye başladı.

Bu çerçeveden baktığımızda Vestfalya Antlaşması, 30 Yıl Savışları'yla başlayan paradigma değişimini büyük bir yapısal dönüşüme çeviren bir gelişmedir.

Fransız Devrimi'ni sanayi devrimi izledi. Bu gelişme kapitalizmin yapısının değişmesine yol açtı. Yine aynı çerçeveden değerlendirecek Fransız Devrimi'yle başlayan paradigma değişimi, onu izleyen yapısal dönüşümlere yol açmış bir gelişmedir.

SANAYİ KAPİTALİZMİ

Sanayi devriminin en önemli dönüşümlerinden birisi esnaftan (zanaatkâr, atölye üretimi yapan yarı sermayedar yarı emekçi) sanayi ve ticaret burjuvası yaratmış olmasıdır. Kuşkusuz bütün esnaf bir gecede otomatik olarak sanayi ve ticaret burjuvasına dönüşmedi, bazıları, atölyelerini fabrikalara dönüştürmeyi başararak bu dönüşümde yer aldı. Önceleri esnaf burjuvasıyken zaman içinde, kuşaklar değiştikçe sanayi ve ticaret burjuvasına dönüştüler. Böyle aristokrasinin karşısında güçlü bir yeni sınıf doğmuş oldu.

Sanayi devrimi aslında üç aşamalı bir evrim geçirdi. İlk devrim Avrupa'da yeni buluşların ve buhar gücüyle çalışan makinelerin önce dokuma tezgâhlarına sonra üretimin diğer alanlarına uygulanmasıyla ortaya çıktı. Ardından bu kez elektrik gücü üretim hattına uygulandı. Elektrikle çalışan ilk yürüyen hatlar ABD'de mezbahalarda kullanıldı. Bunu sanayi üretimine uygulayan Henry Ford oldu. Ford Otomobil Fabrikası'nda başlayan bu elektrikli üretim hattının sanayi üretimine getirdiği büyük değişim diğer alanlara da yayıldı ve bu gelişmeler ABD ve Avrupa'da sermayenin birikmesine yol açtı. Sermaye birikiminin artması yeni buluşlara ve bunların sanayiye uygulanmasına yol açarak sanayi kapitalizminin gelişmesini sağladı. Böylece kapitalizm ticaret ve tarımdan sonra sanayi alanına da yerleşmiş oldu.

1970'lerden başlayarak bu kez otomasyon denilen üçüncü sanayi devrimi ortaya çıktı. Üretim birimleri otomasyon modeliyle

bütün üretim birimlerini merkezden yönetip yönlendirmeye başladı. Bu gelişme bir yandan hata marjlarını iyice düşürürken bir yandan da üretimin hızlanmasına yol açtı.

Tablo 7’i, günümüzün en önemli sanayi ülkelerindeki verilere dayanarak, sanayi devrimi ve onunla birlikte egemen olan kapitalist sistemin dünyanın ekonomik gelişmesine yaptığı katkıyı ortaya koyuyor. 1850 yılını kabaca ikinci sanayi devriminin başlangıcı olarak alırsak milattan itibaren 1850 yılındaki gelişmenin sonraki 160 yılda katlanarak arttığını görebiliyoruz. Bununla birlikte asıl sıçrama son 65 yılda yaşanmış görünüyor. 1970’lerde başlayan otomasyon ve onu izleyen dijital devrimin, sanayi kapitalizmini çok daha hızlı bir büyümeye itmiş olduğu anlaşılıyor.

Tablo 7: Sanayileşmiş Ülkelerin GSYH Gelişimleri (1850-2016)

GSYH (Milyar USD)	1850	1873	1914	1919	1929	1950	2016
Fransa	58	73	134	109	194	221	2.463
Almanya	48	80	202	157	262	265	3.467
İtalya	33	43	95	106	125	165	1.851
İngiltere	63	108	227	227	251	348	2.629
Kanada	3	7	33	34	52	102	1.529
ABD	43	112	478	599	843	1.456	18.569
Kişi Başına Gelir (USD)	1850	1873	1914	1919	1929	1950	2016
Fransa	1.597	1.922	3.236	2.811	4.710	5.186	38.128
Almanya	1.428	1.999	3.059	2.586	4.051	3.881	41.902
İtalya	1.350	1.524	2.543	2.845	3.093	3.502	30.507
İngiltere	2.330	3.365	4.927	4.870	5.503	6.939	40.096
Kanada	1.330	1.842	4.025	4.019	5.065	7.291	42.210
ABD	1.806	2.604	4.799	5.680	6.899	9.561	57.436

(Kaynak: Angus Maddison, 2008 ve www.imf.org)

KAPİTALİZMİN ELEŞTİRİSİ VE SOSYALİST EKONOMİ TEORİSİ

Sanayi devriminin yarattığı işgücü sömürüsü kapitalizme karşı alternatiflerin ve o arada Marksizmin ortaya atılmasına yol açtı. Marksizm de kendinden önceki bütün ekonomi okulları gibi değerin nereden doğduğu ya da değeri neyin yarattığı sorusuyla uğraştı. Marksizmin bu soruya yanıtı David Ricardo'nun yanıtıyla aynıdır: Emek değeri yaratan tek unsurdur. Bir malın değeri o mala harcanan emeğe eşittir.

Karl Marx'a göre, "Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihidir."⁹⁶ Marx, bütün eski sosyoekonomik sistemlerde olduğu gibi kapitalizmin de gün gelip kendini yok edecek içsel dinamikler yaratacağı kanısındadır. Kapitalizmin feodalizmin yerini aldığı gibi komünizm de kapitalizmin yerini alacaktır.

Marx, kapitalist sistemin yarattığı bir yabancılaşmadan söz eder. Üretim birimlerinde bir makinenin küçük bir parçasını yapan, örneğin bir vidayı takan emekçi, sistemin işleyen adeta cansız çarklarından biri haline gelir. Taktığı vidanın nasıl bir ürünün bir parçası olduğunu bile göremez. Böylece üretimde görev alan ama tam olarak ne ürettiğini bilemeyen insan doğasına yabancılaşır.

Marksist teoriye göre kapitalist sistem şu nedenlerle krize karşılaşabilir: (1) Kârın düşme eğilimi ortaya çıkar. Sermayenin birikimi, sermayenin giderek artmasına yol açar. Diğer her şeyin sabit olduğu bir ortamda sermayedeki bu artış, emekten elde edilen artı değerin düşmesi ve dolayısıyla da kâr oranının düşmesiyle sonuçlanır. Bu da kapitalizmin krize girmesine neden olur. (2) Düşük tüketim kapitalizmde krize neden olabilir. Eğer kapitalistler emekçilere karşı sınıf savaşımında üstünlük sağlarlarsa, ücretleri düşürmeye ve emek kullanımını ve dolayısıyla artı değeri arttırmaya çalışırlar. Bunun sonucunda tüketici talebi düşer ve yetersiz toplam talep kapitalizmde krize neden olur. (3) Aşırı üretim de kapitalizmde krize neden olabilir. Marx bu nedenlerin kapitalizmin normal gidişi içinde mutlaka ortaya çıkacağını ve dolayısıyla kapitalist sistemin kriz yaratacağını öngörmüştür.

Marx'ın bu öngörülleri doğru çıkmış ve kapitalizm her üç nedenden dolayı krize girip çıkmıştır. Kuşkusuz her türlü krizin altında aşırı kâr hırsının varlığından yani bir anlamda Marx'ın sözünü ettiği kârların düşme eğiliminden söz etmek mümkündür. Bütün bunlara karşın kapitalizmin esnek yapısı, sistemin girdiği krizlerden (bazen Marksist araçları da kullanarak) çıkmasını sağlamıştır.

Sosyalist ekonomi teorisinin Marx dışında önde gelen düşünürleri arasında Friedrich Engel, Ludwig Feuerbach, Ernest Mandell, Oskar Lange ve Maurice Dobb sayılabilir. Özellikle Lange ve Dobb, klasik ekonomi teorisiyle Marksist ekonomi teorisini bağdaştırmaya dönük çalışmalar yapmışlardır.

Sosyalist ekonomik model kapsamlı biçimde Rusya'da (Sovyetler Birliği) 1917 ile 1980'ler arasında uygulanma olanağı bulmuştur. Lenin ve onun ardından gelen liderler sosyalist ekonomi modelini uygulamışlar, kamu mülkiyetinin ve üretiminin egemen olduğu, piyasa sisteminin yerini planlamaya dayalı bir sistemin aldığı bir düzen kurmuşlardır. Başlarda oldukça başarılı görünse de model, zaman içinde piyasa sisteminin yerini tutamayan gereksiz üretimleri destekleyen gerekli olanları desteklemeyen bir yapıya dönüşmeye başlamıştır. 1980'lerde başlayan sistemik çözülme sonuçta Sovyetler Birliği'nin dağılmasına ve bu birliğe dahil olan ekonomilerin (Rusya da dahil) tekrar piyasa sistemine dönme çabası içine girmeleriyle sonuçlanmıştır.

Bugün dünyada adı sosyalist olsa da Marx'ın çerçevesini çizdiği anlamda sosyalist ekonomik sistem uygulayan ülke bulunmamaktadır.

PIYASA SİSTEMİNİN EKONOMİ TEORİSİNE KATKILARI: NEOKLASİK EKONOMİ TEORİSİ

Neoklasik ekonomiyi üç temel unsur üzerine oturtabiliriz: (1) İnsanların, sonuçlar hakkında bir değer ölçüsüyle ifade edilebilecek rasyonel tercihleri vardır. (2) Bireyler elde edecekleri yararı, firmalar da elde edecekleri kârı maksimize etmek isterler. (3) İn-

sanlar tam ve yaygın enformasyon doğrultusunda serbestçe hareket edebilirler.

Neoklasik ekonomi teorisi, bu maksimizasyon ilkesini denge kavramına vardırır. Herkesin çıkarını ya da kârını maksimize etmeye çalıştığı bir toplumda refah da maksimize olur.

Neoklasik ekonomi, ekonomik aktörlerin kararlarını marjlar üzerinde verdikleri görüşünden yola çıkar. Bir birey satın aldığı bir malın ikincisini, üçüncüsünü, dördüncüsünü alırken hep bir önceki birimin ona ne kadar tatmin sağladığını düşünerek hareket eder. Ya da bir firma kiraladığı veya satın aldığı bir üretim faktörünün ikincisini, üçüncüsünü, dördüncüsünü alırken önceki birimin ne kadar getiri sağladığına bakar. Bu son birime marjinal birim ve onun sağlayacağı yarara marjinal yarar ya da getiriye marjinal getiri adı verilir. Neoklasik ekonomi yarar ya da kârın maksimize edilmesinde bu marjinal birimlerin durumuyla ilgilenir. Ekonomiye yapılan bu yeni yaklaşıma 'Marjinal Devrim' adı verilmiştir.

Neoklasik ekonomi teorisi William Stanley Jevons, Carl Menger ve Leon Walras'ın aşağı yukarı aynı tarihlerde yayımladıkları kitaplarda savundukları tezlerle ortaya çıktı. Jevons, Jeremy Bentham'ın faydacılık yaklaşımını ekonomiye uyarlayarak marjinal fayda kavramını geliştirdi. Menger bu kavramı daha çok kaynakların alternatif kullanım alanları arasında doğru seçim amacıyla kullandı. Walras ise daha çok piyasaların birbiriyle karşılıklı etkileşimi açısından bu kavramı kullanmaya yöneldi.

1890 yılında Cambridge'in ünlü hocalarından, Keynes'in de hocası, Alfred Marshall'ın *Ekonominin İlkeleri* adlı ders kitabı yayımlandı. Bu kitap, ekonomi eğitiminde bir kuşağın başucu kitabı haline geldi. Marshall kitabında fiyatların oluşumunu arz ve talep eğrileriyle ve bunların karşılıklı dengeye gelmesiyle oluşturduğunu açıkladı. Ayrıca ekonomide dönemler arasındaki ayrımları ilk kez keskin biçimde ortaya koydu.

Alfred Marshall ile birlikte ikinci kuşak neoklasik iktisatçılar ortaya çıkmaya başladı. Bunlar arasında en ünlüleri Phillip Henry Wicksteed, Eugen Böhm Bawerk, Friedrich von Wieser, Wilfredo Pareto ve Francis Ysidro Edgeworth'dur.

Edgeworth, 1881'de yazdığı *Mathematical Physics* adlı kitabında faydanın, ölçülebilir mal ve hizmetlerin bir fonksiyonu olduğu varsayımına dayalı farksızlık eğrileri analizini ortaya koymuştur. Böylece neoklasik ekonomi teorisi farksızlık eğrileri ve benzeri yöntemlere dayalı olarak analiz sınırını iyiden iyiye genişletmiştir.

Neoklasik teorinin dayanağı olan marjinalizm, gözlemlenemeyen, ölçülemeyen veya denenemeyen bir kavram olan marjinal birim kavramına dayanan soyut ve sübjektif bir yöntem olduğu gerekçesiyle ağır biçimde eleştirilmiştir.

Marksistler de neoklasik teoriyi, değer nereden ve nasıl kaynaklandığını çarpıttığı gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. Önde gelen Marksist iktisatçılardan Ernest Mandell arz ve talebe dayalı olarak fiyat oluşumunu gerçekten sapma olarak nitelendirmiştir. Buna karşılık bir başka önde gelen Marksist iktisatçı Oscar Lange neoklasik teoriyle Marksist ekonomik analizi bağdaştırmaya çalışmıştır. Ona göre Marksist teori fiyatların oluşumunu açıklamakta, klasik ve neoklasik teori ise sosyal çerçeveyi ve ekonomik faaliyetleri açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla ikisinin bir araya getirilerek bu eksikliklerin giderilmesi en doğru yoldur.

Neoklasik teori daha çok mikroekonomi dalına yönelik gibi görünse de daha sonra makroekonomi alanında da yaygın biçimde kullanılan birçok ekonomik aracın geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Bugün makroekonomide kullandığımız birçok araç neoklasik teorinin geliştirdiği araçların toplama uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır.

10. BÖLÜM

Krizler Çağı

1873 KRİZİ: UZUN DEPRESYON

Kapitalizmin ilk büyük krizi “Uzun Depresyon” adıyla anılan ve 1873’te başlayıp 1896’ya kadar uzanan, hatta birçok yorumcu-ya göre Birinci Dünya Savaşı’na neden olacak kadar uzun süren krizdir. 1873 yılının 9 Mayıs’ında Viyana Borsası’nın çöküşüyle başlayan panik kısa sürede bir sistem krizine dönüştü.

Ekonomi tarihi yorumcularının önemli bir bölümü krizin çıkış nedeninin temelinde Fransa-Prusya Savaşı’nın ertesinde Fransa’nın Almanya’ya ödemek zorunda kaldığı büyük savaş tazminatının rol oynadığını öne sürüyor.

Bazı yorumcular krizin ABD’yi de etkilemesini içsavaştan sonra ABD’nin izlediği altına bağlı sıkı para politikası olduğunu iddia ediyorlar. Monetaristler krizin kökeninde o dönemde paranın değerini belirleyen altın miktarında yaşanan kıtlık olduğu görüşünü savunuyorlar. Bu görüşlerin hepsinde doğruluk payı olduğunu kabul etmek belki de en mantıklı yaklaşım.

Nedeni ne olursa olsun kapitalizmin yaşadığı ilk ciddi kriz “Uzun Depresyon”dur. Birinci Dünya Savaşı’na kadar sürdü.

ALTIN STANDARDI DÖNEMİ

19’uncu yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere’de, o zamana kadar geçerli olan çift metal sistemi yerine altın standardına geçildi.

Altın standardı sistemi ülkelerin, kendi paralarını belirli bir ağırlıkta saf altın olarak tanımlamasıyla ortaya çıkmıştır. Para ile

Resim 11: Uzun Depresyon sırasında paralarını çekebilmek için New York Nassau Caddesi 20 adresinde bulunan Fouth National Bank'e hücum edenler görülüyor. (Kaynak: 4 Ekim 1873 tarihli Frank Leslie's Weekly gazetesinin özel eki.)

altın arasında belirlenen bu değere parite deniliyor. Ulusal paranın değerinin altın paritesi düzeyinde sürdürülebilmesi için Merkez Bankası bu pariteden isteyene altın satmayı ve kendisine getirilen altınları bu pariteden satın almayı taahhüt eder. Paranın altına, altının da kâğıt paraya sorunsuz çevrilebilmesini öngören bu ilişkiye de konvertibilite deniliyor.

Altın standardında bütün ekonomiler kendi parasını belirli bir parite ile altına bağladığında, sisteme girmiş bulunan bütün ülkelerin paraları sabit kur üzerinden öteki paralara bağlanmış oluyordu. Bu durumda kurlar da bu paritelere bağlı olarak belirleniyordu.

20'nci yüzyıla doğru altın standardı, uluslararası alanda yaygınlaştı ve 1914'te Birinci Dünya Savaşı çıkana kadar sorunsuz olarak uygulandı. Savaşın yarattığı panikler, endişeler sonucu merkez bankalarına yönelik altın talebi artınca sistem askıya alındı.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ülkeler yeniden altın standardına dönmeye çalıştılsa da bunu başaramadılar. Güven bir kere sarsılmıştı. İngiltere bu dönüşte daha uzun süre direndiyse de o da başarılı olamadı. Tek başarılı olan ABD oldu. ABD, 1970'lerin başına kadar altın standardını sürdürdü.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE EKONOMİK ETKİLERİ

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışının da pek çok nedeni vardı. Her şeyden önce Avrupa'da bir türlü uzlaşmaya varılamamış bir Katolik-Protestan ayrışması kavgaların temelinde yer almaya devam ediyordu. İngiltere ve Fransa, sanayi devriminde ve sömürgecilik savaşında hızla yol alırken geride kalmış olan Almanya, giderek birliğini sağlama ve güçlendirmeye devam ediyor, İngiltere ve Fransa ile aradaki farkı kapatmaya çalışıyordu. İngiltere'nin 19. yüzyıl sonlarında Ortadoğu'daki petrol varlığını keşfetmesi strateji savaşlarının odağını bu alana kaydırdı. Rusya, çeşitli sınıfsal farklılıkların yarattığı çekişmelerle kaynıyor ve bir içsavaşa doğru hızla ilerliyordu.

Özetle Avrupalı devletler hem kendi içlerinde hem de birbirlerine karşı çeşitli sorunlar yaşıyorlardı. Birbirleriyle giriştikleri egemenlik mücadelesi zaman zaman bir büyük savaşın eşğine gelindiğinin işaretlerini veriyordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tahtının varisi veliaht Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna ziyareti sırasında bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesinden 1 ay sonra Avusturya, Sırbistan'a savaş açarak Belgrad'ı bombalamaya başladı. Rusya, Sırbistan'ı, Almanya da Avusturya'yı destekledi. Ardından Almanya, önce Rusya'ya sonra Fransa'ya savaş açtı. Böylece Birinci Dünya Savaşı başlamış oldu. Bir tarafta İtilaf devletleri (Rusya, İngiltere, Fransa ve diğerleri), bir tarafta da İttifak devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan) yer alıyordu.

Birinci Dünya Savaşı 1918 yılında sona erdi. Savaş İtilaf dev-

letleri kazandı. İtilaf devletleri İttifak devletleriyle tek tek savaşı bitiren antlaşmalar yaptılar. Bu savaşın sonunda Almanya'yı ağır savaş tazminatlarına mahkûm eden Versailles Antlaşması'nın İkinci Dünya Savaşı'nın altyapısını hazırladığı şeklinde bir görüş vardır. İngiltere adına Versailles Antlaşması görüşmelerine katılan kurulda yer alan John Maynard Keynes, antlaşmanın bu haliyle Almanya'nın iflasına ve çökmesine yol açacağını ve bunun da ileride Avrupa ve dünyaya çok ağır maliyetler yükleyecek olaylara neden olacağını söyleyerek toplantıyı terk etmişti. Keynes, bu toplantı ve doğuracağı sonuçlara ilişkin görüşlerini 1919 yılında yayımladığı *The Economic Consequences of the Peace* (Barışın Ekonomik Sonuçları) adlı eserinde dile getirdi. Keynes bu kitabında, savaşta yenilgiye uğrayan Almanya'nın İttifak devletleri tarafından ödemeye mahkûm edildiği 5 milyar dolarlık savaş tazminatının çok yüksek olduğunu öne sürüyor ve bu tazminatı ödememenin Almanya'yı kapitalizmin dışına iteceğini savunuyordu.

Keynes, bu görüşünde haklı çıktı ve Almanya savaş tazminatı nedeniyle mali bunalıma girdi. Bu bunalım, Hitler ve Nazilerin Almanya'da iktidara gelmesi için zemin hazırladı.

ABD'NİN YÜKSELİŞİ

ABD'nin ekonomik çıkışı 19'uncu yüzyılda içsavaşın (1861-1865) hemen sonrasında başladı. İthal ikamesine dayalı bir sanayileşme politikasıyla ABD yerli üretimi hızla artırdı. Bu gelişmede kıtanın büyüklüğü, iklim farklılıkları, doğal kaynakların zenginliği, nüfusun hızlı artışı, göçmen ağırlıklı toplumun ekonomik gelişmeyi bir yaşam savaşı gibi kabul edip yola koyulması etkili oldu.

19'uncu yüzyılın ortalarında ABD ekonomisi yalnızca üretimde değil finans alanında hızla gelişerek dünya liderliğine doğru yürümeye başladı. Birinci Dünya Savaşı, Avrupa'nın dünya egemenliğinin sonunu getirdi. ABD, kapitalizmin liderliğini İngiltere, Almanya ve Fransa'dan devraldı.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SONU

Tek taraflı verilen kapitülasyon biçimindeki imtiyazlar yabancı devlet tüccarlarının Osmanlı karasularında ve topraklarında serbestçe ticaret yapmalarını sağlarken, yerli sanayinin ve ticaretin gelişimini de baltalamıştı. Bu gelişme bir yandan da devletin döviz geliri elde etmesinin önünde ciddi bir engel oluşturunuyordu. 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında başlayan dövizle dış borçlanma buna eklenince ekonomik ve mali durumun iyiden iyiye bozulmaya başladı. Sanayi ve ticaretten döviz geliri elde edemeyen, eski yıllardaki gücü kalmadığı için yabancı devletlerden haraç da alamayan Osmanlı İmparatorluğu dövizle yaptığı borçları ödeyecek döviz gelirini bulamaz hale geldi. Bütçe açıklarını dış borçlanmayla karşılamaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu iç finansman ihtiyacını dış borçlanmayla karşılamaya kalkışmak gibi bir yanılsa girdi ve bir daha da bu yanıştan çıkamadı.

Osmanlı İmparatorluğu bu borçlarını ödeyemediği dönemlerde moratoryum (bir anlamda iflas) ilan etti, sonra borçlarını yeniden yapılandırarak ama ciddi güç ve itibar kaybederek yoluna bir süre daha devam etti. Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu çökmekten kurtulamadı.

1929 KRİZİ: BÜYÜK DEPRESYON

Kapitalizmin ikinci önemli krizi 'Büyük Depresyon' adıyla anılan ve 1929 yılında başlayıp 1935'e kadar süren krizdir. Birinci Dünya Savaşı'na girilirken ülkelerin çoğu para sistemini altın standardına göre yürütüyorlardı. Kâğıt para, altın karşılığı olarak basılıyor ve dolayısıyla döviz kuru da altın kuru üzerinden oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı çıktıktan sonra paraya şiddetle ihtiyaç duyan Avrupa ülkeleri, altın standardını terk ederek karşılıksız para basmaya başladılar. Karşılıksız para basımı enflasyona neden oldu. Avrupa ülkelerinin paralarının karşılıksız kalması ve enflasyonun hızlanması yatırımcıların paralarını ve altınlarını, altın karşılığı para basmayı sürdüren ABD'nin bankalarına yollamalarına neden oldu. Bu da New York'un dünya finans merkezi unvanını

Londra'nın elinden almasına yol açtı. Bu dönemde dünyadaki altın servetinin aşağı yukarı yüzde 40'ı ABD'de toplanmıştı.

ABD'de biriken bu büyük servet müthiş bir ekonomik sıçramaya yol açtı. Değerler şişmeye, balonlar oluşmaya başladı. Borsa da değerler astronomik hızda yükseldi. Herkes varını yoğunu bu alanlara yatırmaya başladı. Hükümetler altın girişini özendirmek için altın standardını sürdürdüler ve deflasyonist politikalar izlediler. Bu politikalar sonucunda fiyatların düşüşü nedeniyle ekonomik faaliyetler gerilemeye başladı. Bu gelişimin devamı sonucunda 1929 yılının ekim ayında ABD borsasında iniş başladı. 24 Ekim 1929'da ekonomi tarihine 'Kara Perşembe' olarak geçen seanslarda borsa tam anlamıyla çöktü. Bir gün içinde borsada 4 milyar doların üzerinde kayıp yaşandı. Krizde dört bin dolayında banka battı. Çöküş, kısa sürede dünyaya yayıldı ve 'Büyük Depresyon' yak-

Resim 12: 1929 krizine ilişkin gazete manşetleri.

laşık on yıl süren bir krize dönüştü. Kriz ABD’de Avrupa ülkelerinden daha kısa sürdü. ABD’nin GSYH’si 1929’da 315 milyar dolarken 1933’te 216 milyar dolara düştü, işsizlik oranı 1929’da yüzde 3,2 iken 1933’te yüzde 25’e yükseldi. Aynı dönemde fiyatlar yüzde 25 düşüş gösterdi ve dolayısıyla deflasyon yaşandı.

Büyük Depresyon’un yarattığı çöküş, Tablo 8’de kişi başına gösterilen sayılardan anlaşılıyor.

Tablo 8: 1929 Yılındaki Büyük Depresyon’un Avrupa ve ABD’de Kişisel Gelirlere Etkisi

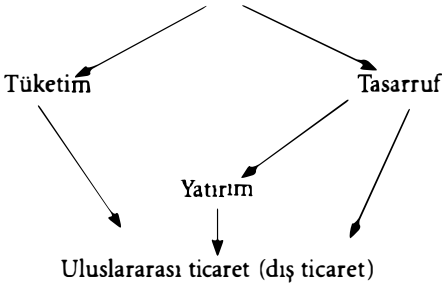
Kişi Başına Gelir (SAGR, USD)	1929	1930	1931	1932
Avrupa	4.393	4.297	4.052	3.906
ABD	4.117	4.022	3.803	3.683

(Kaynak: Angus Maddison, 2008.)

Krizin birçok nedeni var. Bunların en önemlileri şöyle sıralanabilir: (1) ABD’de üretimin sayılı holdingin elinde toplanmış olması ciddi sorunlar yaratmıştır. Bunlardan birkaçının bunalıma girmesi genel bir krize yol açabilecek ortamı yaratacak durumdaydı. (2) Bankalarla ilgili bugünkü gibi kapsamlı kurallar, denetim mekanizmaları ve mevduat sigortası sistemi mevcut değildi. (3) Ekonomi politikası bugün klasik ekonomi politikası olarak adlandırılan ve ekonomiye devlet müdahalesi yapılmaması esasına dayanan yöntemle yürütülüyor, ekonomideki bozulmaya karşın altın standardına ve para basmamaya dayalı politika sürdürülüyordu.

Büyük Depresyon sonrasında canlanmanın sonuçlarının alınmaya başlandığı sıralarda İkinci Dünya Savaşı’nın çıkış işaretleri görülmeye başladı. Savaşın çıkışı büyük ölçüde Almanya’nın ekonomik bunalımdan gördüğü zararın nedenlerine dayalıdır. Savaşın sonlarına doğru dünya kapitalizminin karşılaşacağı bu tür bunalımları daha kolay atlatabilmek için uluslararası bir işbirliğine gitmenin ve bunu kurumsallaştırmanın gerekli olduğu anlaşıldı.

Tarım ve Hayvancılık + Sanayi + Kamu Hizmeti
+ Özel Kesim Hizmeti

KRİZE ÇÖZÜM: KEYNESYEN EKONOMİ GÖRÜŞÜ YA DA KARMA EKONOMİ TEORİSİ

Kapitalizmin dayanağı olan piyasa ekonomisi ne klasik iktisatçıların anlattığı gibi krizlerde kendiliğinden dengeye ulaşmış ne de Marksist iktisatçıların söylediği gibi girdiği krizlerde dağılma aşamasına gelmiştir. 1929'da Büyük Depresyon'a giren kapitalist sistem batmamış olsa da krizden çıkışı ancak ve ancak devlet müdahaleleri yoluyla olmuştur. Bu müdahaleler büyük ölçüde John Maynard Keynes'in görüşleri çerçevesinde biçimlenmiştir.

Büyük Depresyon'dan sonra dünyanın büyük bölümünde müdahaleli piyasa sistemi, serbest piyasa sisteminin yerini almıştır. Böylece kamu kesimi de özel kesimin yanında üretime katılmış, kamu iktisadi teşebbüsleri aracılığıyla mal ve hizmet üretmeye başlamıştır. Üretim araçlarının mülkiyetinin özel kesimde olduğu kapitalizm ile bu araçların mülkiyetinin kamu kesiminde olduğu sosyalizmin bir karması olarak ortaya çıkan bu sisteme karma ekonomi adı verilmiştir.

John Maynard Keynes, 1883 yılında Cambridge'de (İngiltere) doğdu. Babası da ünlü bir iktisatçı olan John Neville Keynes'dir. Cambridge Üniversitesi'nde felsefe ve ekonomi eğitimi aldı. Dönemin en ünlü iktisatçılarından olan Alfred Marshall'ın öğrencisi oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere Hazine Bakanlığı'nda görev yaptı. Bu görevi sırasında parasal konular

üzerinde uzmanlığıyla öne çıktı. Versailles Antlaşması toplantılarında İngiltere'yi temsil etti. Sonra Cambridge Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. Bu görevinin yanı sıra bazı mali kuruluşların yönetimlerinde görev aldı, sürekli olarak yazılar yazdı ve yayımladı. Döviz kuru ve borsada yaptığı spekülâtif yatırımlarla ciddi bir servet edindi.

Asıl şöhretini 1936 yılında yayımladığı *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi* adlı kitabıyla elde etti. 1929'da Büyük Depresyon'un yarattığı etkiler üzerine kurulan bu kitapla o zamana kadar tartışmasız doğrular olarak kabul edilen klasik ekonomi teorisini temellerinden sarstı. Kitap, geniş yankı buldu ve sonraki dönemin tartışmasız biçimde ekonomi politikası kitabı haline geldi. Keynes'in ekonomiye katkıları 'Keynesyen Devrim' olarak adlandırıldı.

Keyneskitabında asıl olarak hocası Alfred Marshall'ın aralarında bulunduğu klasik iktisatçıların öğretilerinin yanlışlığını ortaya koydu. Keynes'e göre klasik ekonomi öğretisinin temeltası olan otomatik tam istihdam hali (bütün kaynakların azami biçimde üretimin emrinde kullanılıyor olması) genel bir durum değil olsa olsa bir tesadüftür. Dolayısıyla kamu kesimi bu önemli konuyu tesadüflere terk edemez ve gerektiğinde bu konuya karışabilir.

Keynes'in bu görüşleri kapitalist dünyaya o döneme kadar egemen olan 'bırakınız yapsınlar' felsefesine kökten bir karşı çıkış oluştuyordu.

Savaşın sonuna doğru 1944 yılında Bretton Woods'da (ABD) yeni bir uluslararası parasal ve ekonomik işbirliğinin temellerinin atılması amacıyla toplanan konferansta İngiliz heyetine başkanlık etti. Keynes bu toplantıya üç kurum ve bir sanal rezerv para önerisiyle geldi. Bu önerilerin bir bölümü ABD heyetinin görüşlerine uygun biçimde (White Planı) değiştirilerek hayata geçirildi. Keynes'in önerdiği gibi Bancor benzeri bir rezerv para ise 1970'lerde SDR adı altında IMF bünyesinde yaratıldı.

11. BÖLÜM

Sosyalizmin Meydan Okuması

RUS DEVRİMİ VE ÖTESİ

Rus Devrimi, (Bolşevik Devrimi ya da Ekim Devrimi) 1917 yılında Rusya'da Çarlık yönetiminin yıkılıp yerine Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlanan devrimdir. Aslında Ekim Devrimi peş peşe iki devrimin son halkasıdır. 1917 yılının şubat ayında patlak veren ilk devrimde geçici bir hükümet kuruldu. Ardından Vladimir İlyiç Lenin önderliğindeki Bolşevikler kendilerine bağlı işçileri örgütleyerek Kızıl Ordu'yu kurdular. Ekim ayında devrimi tamamlayarak geçici hükümetin kullandığı egemenliği Bolşevik hükümetine devrettiler. Ne var ki bu yapılanma tamamlanmadan bu kez Kızılar (Bolşevikler) ile Beyazlar arasında bir içsavaş çıktı. İçsavaşı Bolşevikler kazanınca Rusya'da yeni bir dönem başlamış oldu.

Ekonomi açısından bakıldığında bu yeni dönemin özellikleri arasında iki düzenleme öne çıkar: (1) Üretim araçlarında özel mülkiyetin kaldırılması ve devletin üretim faaliyetini üstlenmesi. (2) Piyasa sisteminin yerini kumanda sistemi çerçevesinde merkezi planlama uygulamasının alması.

Ekonominin üretim konusunda üç sorusu vardır: Kim, kimin için, ne kadar üretecek? Kumanda sisteminde bu soruların yanı sıra merkezi otorite tarafından çözülür. Bunun gelenekten farkı bu sistemde bir merkezi planlama modelinin bulunması ve ihtiyaçlar ile imkânları bu modelin yanıtlamasıdır.

Resim 13: Sovyet Devrimi'nin sonrasında Moskova'da bir meydan gösterisi.

Rusya, devrimden sonra Sovyetler Birliği (SSCB) olmaya dönüşürken bir yandan da bu merkezi planlama yöntemini piyasa ekonomisi yerine ikame etmeye başladı. Merkezi planlamada üretimin kim tarafından, kimin için ve nasıl yapılacağına yanı sıra üretilen malın fiyatının ne olacağı da belirleniyordu. Böylece piyasa sisteminin yerini tamamen planlama almış oluyordu. Az sayıda ve küçük ölçüde özel işletme bulunsa da sistemin özü bu şekilde oluşturulmuştu. Özetle söylemek gerekirse piyasa sisteminde sorunları kendiliğinden çözen görünmeyen elin yerini görünen el almıştı.

Devrime girerken büyük ölçüde bir tarım toplumu olan Rusya'da bu yeni düzenleme üretimin artmasını, çeşitlenmesini, ulaşılması güç yerlere kadar uzanmasını sağladı. Devrimden sonra ayakta kalabilmek için çaba harcayan Rusya, 1929 Büyük Depres-

yon'unun yarattığı dünya çapındaki yıkımdan, kapitalist dünya kadar olmasa da etkilendi. O nedenle asıl çıkışını 1930'lardan itibaren yapmaya başladı.

KUMANDA SİSTEMİ VE PLANLAMANIN EKONOMİK YAŞAMA GİRİŞİ

Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan sonra sosyalist sistemde piyasa mekanizmasının yerini merkezi planlama sistemi aldı. Planlama, merkezi bir otorite eliyle ekonomik faaliyetlerin bir bölümünün ya da tümünün şekillendirilmesini gerçekleştiriyordu.

Türkiye gibi birçok ülke ekonomik planlamayı "kamu kesimi için zorunlu, özel kesim için yol gösterici" biçimde uygulamaya koydu ve piyasanın yerini tutmaya değil kamu kesiminin yatırım ve harcamalarının koordine edilmesini sağlamak amacıyla uygulamaya koydu.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında eski sosyalist ülkelerin büyük ölçüde piyasa sistemine geçmesiyle merkezi planlama, piyasa sisteminin alternatifi olma durumunu büyük ölçüde kaybetti. Bugün planlama, daha çok kamu kesimi üretiminin koordinasyonunu sağlamak amacıyla yapılmaktadır.

DOĞRUSAL PROGRAMLAMA

Sovyetler Birliği'nde ekonomiye ilişkin kararlar Marksist ekonomik model çerçevesinde verilmeye çalışılıyordu. Leonid Kantoroviç, ekonomik sorunları farklı bir bakış açısıyla ele aldı ve ulaştığı sonuçları yönetimle paylaştı. Görüşlerinin bir bölümü uygulamaya geçirildi.

Ekonomi biliminde bugün optimizasyon uygulamaları arasında yer alan doğrusal programlama yaklaşımı Kantoroviç'in katkılarından biridir. Kantoroviç'in yaklaşımları Sovyet planlama modelinin bütünüyle anlamsız kalmasını önleyen pek çok katkı sağlamıştır. Kantoroviç'e, ekonomi bilimine katkılarından dolayı 1975 yılında Nobel ekonomi ödülü verildi.

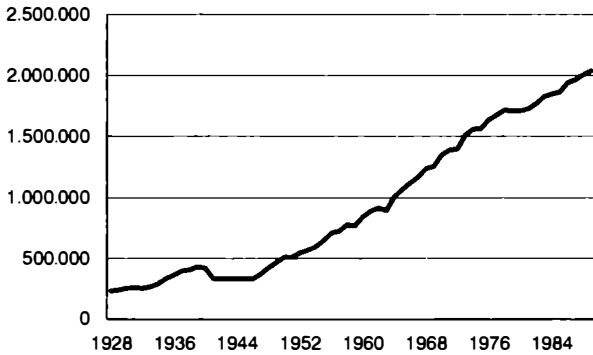
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SOĞUK SAVAŞA

John Maynard Keynes'in, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda imzalanan Versailles Antlaşması'nın, bu haliyle Almanya'nın iflasına ve çökmesine yol açacağını ve bunun da ileride Avrupa ve dünyaya çok ağır maliyetler yükleyecek olaylara neden olacağını söyleyerek toplantıyı terk etmesinin üzerinden 20 yıl geçmişti. Bu dönemde Almanya sürekli kaynamış, Hitler iktidara gelmiş ve Almanya komşularına karşı saldırgan ve ırkçı bir politika izlemeye başlamıştı. Hitler, Almanya'yı Avrupa'nın önderi ve yöneticisi konumuna getirmeyi amaçlıyordu. 1 Eylül 1939'da Almanya'nın, Polonya'yı işgaliyle doruk noktasına çıkan gelişme üzerine başta Fransa ve İngiltere olmak üzere birçok devlet Almanya'ya savaş ilan etti. Savaşta bir tarafta müttefik devletler denilen grup yani İngiltere, Sovyetler Birliği, Fransa, ABD ve Çin, öteki tarafta mihver devletleri denilen grup yani Almanya, İtalya ve Japonya yer alıyordu.

Savaş, müttefiklerin galibiyetiyle sonuçlandı. Savaşın neden olduğu birçok gelişme savaştan sonra İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Avrupalı devletlerin büyük güç kayıplarına uğramalarına ve iki süper gücün öne çıkmasına yola açtı: ABD ve Sovyetler Birliği. 20. yüzyıl, bu dönemden sonra bu iki süper gücün etkisiyle iki kutuplu bir dünya olarak yüzyılının sonlarına kadar soğuk savaş içinde devam etti.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği önderliğinde sosyalist blok büyük güç kazandı. Avrupa'nın yarısı, Asya'nın önemli bir bölümü bu sisteme girdi. Böylece kapitalizmin karşısına sosyalist modelle dikilen Rusya'nın yanında çok sayıda devlet bu yeni oluşumda yer aldı.

Grafik 4'te, Ekim 1917 Devrimi sonrası yaşanan sıkıntılar ve özellikle de 1929 yılında başlayan Büyük Depresyon'un etkileri, ardından İkinci Dünya Savaşı'na gidiş ve savaş dönemleri boyunca yaşanan durgunluklar, 1928 ile 1950 arasındaki bölümünde açıkça görülebiliyor. Savaştan sonra Rusya ekonomisinin çıkışa geçişi de 1950-1990 arasındaki bölümden izlenebiliyor.

Grafik 4: Rusya'nın GSYH'sinin Gelişimi.

KAPİTALİST EKONOMİYE KARŞI SOSYALİST EKONOMİ

Sovyet sistemi Marks'ın düşündüğü sosyalist modele uygun değildi. Her şeyden önce Marks, sosyalizmin sanayi devrimini yaşayan İngiltere gibi ülkelerde kurulacağını düşünmüştü. 1917 Ekim Devrimi olduğunda Rusya, tarım ağırlıklı bir köylü toplumdurdu. Marks'ın modelindeki işçi sınıfı Rusya'da yoktu. Onun yerine ağır koşullarda, düşük gelirle yaşayan köylüler vardı. İkinci olarak kurulan sistem başlangıçta Marks'ın öngördüğü sosyalist sisteme benzese de zamanla farklı bir yapıya büründü. Sistem, bir süre sonra tamamen farklılaştı ve partinin önde gelenlerinin her şeyi kararlaştırdığı bir yönetim biçimine dönüştü. Üçüncü olarak da üretimin yapılması ve yönetilmesinde piyasa sisteminin yerini alması öngörülen merkezi planlama modeli tam olarak çalışmadı.

Sosyalist sistem olarak adlandırılan bu sisteme dahil olan ekonomiler ilk dönemlerde ciddi atılımlar yaptılar, ekonomide toparlanmanın, tarımdan sanayiye geçişin ve sanayileşmenin gereklerini yerine getirdiler. Sovyetler Birliği, 1950'lerin sonuna doğru ve 1960'larda uzay yarışında ABD'nin önünde gitti. Ne var ki bu gelişim sürdürülemedi. 1990'lara gelindiğinde sosyalist blok kendi içinde çatırdamaya başladı.

Tablo 9, kapitalist blokun temsilcisi konumundaki Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ülkeleriyle sosyalist blokun temsilcisi konumunda bulunan Sovyetler Birliği (SSCB) ve Doğu Avrupa ülkelerinin ortalama kişi başına düşen gelirlerindeki gelişimi gösteriyor. Tabloya göre sosyalist sistem ilk 30 yılda ciddi bir atılım sağlamış ve kapitalist bloka göre kişi başına düşen geliri daha hızlı artırmış bulunuyor. Buna karşılık sonraki 35 yılda bu kez tam tersi olmuş, kapitalist blok kişi başına geliri hızla artırırken sosyalist blok ilk dönemdeki başarının çok gerisinde kalmış görünüyor.

Tablo 9: Kişi Başına Gelir Karşılaştırması (USD)

Yıllar	Kuzey Amerika ve Batı Avrupa	Artış (%)	SSCB ve Doğu Avrupa	Artış (%)
1930	5.025		1.587	
1960	8.920	78	3.508	121
1995	20.282	127	4.515	29

(Kaynak: Angus Maddison, 2008.)

12. BÖLÜM

Kapitalizmin Değişimi

ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZELTİLMESİ VE İŞÇİ SENDİKALARININ KURULUŞU

Kapitalizmin vahşi kapitalizm diye adlandırıldığı sanayi devrinin ilk dönemlerinde çalışma ve dinlenme saati ayrımı diye bir şey yoktu. Çocukların çalıştırılması, hatta yetişkinlerle aynı koşullarda çalıştırılması normal karşılanıyordu. Ücretler düşüktü, işçiler neredeyse boğaz tokluğuna çalıştırılıyordu.

İlk fabrika yasası 1802 yılında İngiltere’de, yoksul çocukları korumak amacıyla çıkarıldı. Bu düzenleme yaklaşık 40 yıl sonra Fransa ile birlikte kıta Avrupası’na yayıldı. 1908’de kömür madenlerinde 8 saatlik işgünü uygulaması başladı. İşsizlik sigortasının bir temele oturması 1941’deki Beveridge Yasası’yla gerçekleşti.⁹⁸

İşçilerin, fabrika ve benzeri büyük üretim birimlerinde bir arada çalışmaları, sorunlarını birlikte tartışmalarına ve birlikte hareket etmeleri için uygun bir ortam yaratmış oldu. Bu birliktelik zaman zaman örgütsüz olarak toplu başkaldırılara ve toplu taleplere yol açabiliyordu. Bu tepkilerin sert biçimde bastırılması zaman içinde işçilerin örgütlenmesine yol açtı. Başlangıçta bu örgütler dernekleşmeyle oluyordu. Dernekler bir yandan işçilerin taleplerini işveren temsilcilerine iletmeye bir yandan da aralarında topladıkları paralarla iş göremez hale gelen arkadaşlarına yardım ediyorlardı.

İşçi hareketlerinin zaman içinde güç kazanmasıyla birlikte bu dernekler sendikalara dönüşmeye başladı. İlk sendikalar 18’inci yüzyılın başlarında İngiltere’de ortaya çıktı. Bununla birlikte bu

sendikaların yasal bir çerçeveye oturması yüz yıldan fazla zaman aldı.⁹⁹

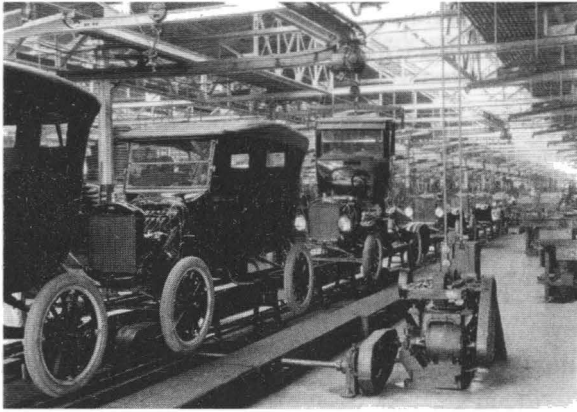
Sendikal hareketin gelişmesi kapitalizmin emeğe karşı sert ve vahşi yaklaşımının yumuşatılmasında en önemli adımlardan birisi olmuştur. Bu gelişme, çalışma saatlerinin sınırlandırılması, ücretli tatilin yaşama geçirilmesi, sosyal güvenliğin sağlanması, asgari ücret, işsizlik sigortası gibi emeğin ve emekçinin korunması yolundaki önlemlerin getirilmesinde öncü olmuştur.

SANAYİ 2.0

Buhar makinesiyle başlayan ve bugün artık Sanayi 1.0 olarak adlandırılan sanayi devrimi, zaman içinde enerji üretiminde buhar gücünün yerine elektriğin devreye girmesiyle farklı bir boyuta geçti. Elektrik gücüyle hareket eden üretim hattı ilk kez hayvan kesim işlemleri için ABD’de mezbahalarda kurulan sistemlerle başladı. Elektrik enerjisiyle işleyen makinelerin diğer üretim alanlarında da üretime sokulması sanayi devrimiyle sağlanan kitlesel üretimi hem yaygınlaştırdı hem de büyüttü.

Frederick W. Taylor 1900 yılında çelik malzemelerin işlenmesi için kullanılan ve teknikte kendi ismi ile anılan Taylor-White yüksek hız takımlarını işleme yöntemini yarattı. Taylor’un, Taylorizm diye adlandırılan üretimde verimlilik üzerine yaptığı çalışmaları bir dönüm noktası olarak kabul ediliyor.

Sistemin asıl uygulayışı Henry Ford’un Ford Motor Fabrikalarında kurulan seri üretim hatlarıyla gerçekleşti. Ford Motor Fabrikalarının otomobil üretiminde uyguladığı bu sistem, üretim ölçeğinin büyütülmesini ve dolayısıyla maliyetlerin ve fiyatların ucuzlamasını sağladı. Bu fabrikalarda uygulanan teknikler o zamana kadarki iş yönetim modellerinin de yeniden yazılmasına yol açtı. Sanayinin ikinci aşamaya geçtiği bu dönemde işbölümü en üst düzeye çıktı. Bu gelişim de üretimde hızın artmasını sağlayan bir adım oldu. Bu atılımlar, ‘Sanayi 1.0’den sonraki en önemli gelişmeler oldu ve sonradan ‘Sanayi 2.0’ olarak adlandırıldı.

Resim 14: Henry Ford'un fabrikasında otomobil üretim hattı.

Sanayi 2.0 ile başlayan seri üretim, sayısal artışın yanında sayıya, verimlilik ve kalite artışını da getirdi. Bu gelişmeler pazarlama stratejilerini de ileriye taşıdı.

BRETTON WOODS SİSTEMİNDEN KARŞILIKSIZ PARALAR SİSTEMİNE

Birinci Dünya Savaşı öncesinde hemen her yerde hükümetler kâğıt para basımını tekel haline getirdi ve çoğu bu yetkiyi Merkez Bankası'na verdi. Basılan kâğıt paraların değerli maden (çoğunlukla altın) karşılığı vardı. Bu karşılığı bulundurmamakla kâğıt parayı getirene o karşılığın ödenmesi sözü verilmiş oluyordu. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte bu söz rafa kaldırıldı ve kâğıt para yalnızca yasal bir zorunluluğa dayalı olarak kullanılır oldu. Savaştan sonra karşılık meselesi yeniden oturtulmaya çalışılsa da gerçekleşmedi.

Madeni para, üzerinde yazılı değer kadar olmasa bile bir değer taşır. Kâğıt paranın üzerinde taşıdığı değere karşılık gerçek değeri ise yalnızca kâğıt ve mürekkep değeridir. Buna fiat para deniyor. Fiat, Latince 'öyle olması gereken' anlamını taşıyan bir söz-

cük. Yani kâğıt paranın üzerindeki değer, yalnızca hükümet veya yasalar öyle söylediği için var olan bir değerdir, başka bir karşılığı yoktur.

1944 yılında Bretton Woods'da toplanan ve IMF ile Dünya Bankası'nın kuruluşuna önderlik eden toplantıda kabul edilen yeni para sistemi sonrasında ABD doları, altına konvertibilitesi olan tek para olarak kalmıştı. 35 dolar = 1 ons altın denkliği açıklanmış ve böylece ABD doları altın karşılığı basılmaya devam etmişti. Bütün öteki paralar açıkladıkları kur üzerinden dolaylı konvertibiliteye sahip hale gelmişlerdi. Örneğin 1945 yılında TCMB'nin açıkladığı kur 1 USD = 1,30 TL idi. Bu durumda 1 TL, dolar üzerinden gidersek dolaylı olarak 45,5 TL 1 ons altına eşit oluyordu. Bu, teorik olarak böyle olsa da uygulamada böyle değildi. Her eline yabancı para alan gidip bunun karşılığı TL'yi alamıyor ya da TL'si olan bunu verip karşılığında istediği döviz alamıyordu. Çünkü Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nun bütün katılığıyla geçerli olduğu o dönemde TL, konvertibl değildi. TL'nin başka paralara çevrilebilmesi Merkez Bankası'nın iznine tabiydi. Bu, yalnızca Türkiye için geçerli bir durum değildi. Ülkelerin çoğu benzer uygulamaları yürütüyordu.

Dönemin genel kur rejimi sabit kur rejimiydi. Merkez Bankası kendi parasının yabancı paralara göre kurlarını açıklıyor ve bu kur uzun süre aynı yerde kalıyordu. Bu dönemde konvertibilite çoğu kez teorik olarak var olan ama uygulamada olmayan bir kavramdı. Yalnızca rezerv para konumundaki paralar (o dönemde dolar, mark, pound, Fransız frangı, İsviçre frangı gibi paralar) birbiri arasında nispeten kolayca çevrilebiliyor, onların dışındaki kalan paralar bu tür bir çevrilmeye konu olmuyordu.

Vietnam Savaşı'nın yarattığı mali ve parasal sıkıntılarla bunalan ABD, 1971 yılında doların altın karşılığı olarak basılması ilkesini terk edince karşılıksız kâğıt para basan ekonomiler arasına katılmış oldu. O zamana kadar karşılıksız para basan ekonomiler, paralarını bir anlamda dolar üzerinden altınla ilişkilendiriyorlardı. Bu adımdan sonra hiçbir kâğıt paranın karşılığı kalmamış oluyordu.

ÇOKULUSLU ŞİRKETLER

Çokuluslu şirketleri; birden fazla ülkede mal ve hizmet üretimi ve/veya ticareti yapan firmalar olarak tanımlamak mümkündür. Bu şirketler, birden fazla ülkenin veya birden fazla ülke birey ya da kurumunun sahip olduğu bir yapı içindedirler. Aslında küreselleşmenin ilk belirtisi bu şirketlerin doğması ve gelişmesiyle ortaya çıkmıştır denilebilir.

Çokuluslu şirketler bir ülkede yatırım yaparken sermayenin yanı sıra, teknoloji ve yönetim bilgisini de götürür. Yatırıma ev sahipliği yapan ülke uluslararası pazarlara daha kolay erişme olanağı elde etmeye başlar.¹⁰⁰

Çokuluslu şirketler, ekonomi tarihinde kazancın yeri, verginin durumu, sermayenin sahipliği, sermayenin hareketliliği gibi pek çok kavramın ve kurumun yeniden tanımlanmasına yol açmıştır.

13. BÖLÜM

Bölgesel Ekonomik Birlikler

ULUS DEVLETLERDEN BÖLGESEL BİRLİKLERE

20'nci yüzyılın ortalarından başlayarak ulus devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda dayanışma içine girmesiyle bölgesel birlikler kurulmaya başlandı.

Bölgesel birlikler içinde en farklı olanı Avrupa Birliği'dir. Avrupa Birliği, bir ekonomik birlik olarak yola çıktı fakat zaman içinde bir siyasal birliğe doğru ilerlemeye başladı. Şangay İşbirliği Örgütü'nü saymazsak, diğer birlikler en azından şimdilik ticaret birliği düzeyinde işbirliği sağlıyor. Şangay işbirliği örgütü bir siyasal birliği hedeflemiyor görünse de ticaret birlikleri ile Avrupa Birliği arasında bir yerde duruyor.

AVRUPA BİRLİĞİ

Avrupa Birliği'nin (AB) ekonomi tarihi açısından önemi bölgesel olarak parasal ve mali birlik oluşturmastır. AB, sadece yarı yüzyıllık ömründe Avrupa'da barışı ve refahı sağladı, tek Avrupa para birimini (Euro) oluşturdu, sermayenin, hizmetlerin ve malların serbest hareket ettiği sınırsız 'tek pazarı' meydana getirdi.

Aynı zamanda AB, hem büyük bir ticari güç hem de çevre koruma ve kalkınma yardımları gibi alanlarda bir dünya lideri haline geldi. Bu yüzden Avrupa Birliği'nin altıdan yirmi sekiz ülkeye kadar genişlemiş olması ve daha birçok ülkenin üyelik için sırada olması doğal bir sonuçtur. AB'nin 2018 yılı itiba-

riyle üyeleri şunlardır: Almanya, Avusturya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Güney Kıbrıs Rum kesimi, Hırvatistan, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya.

Avrupa Birliği'ne üye olmasına karşın İngiltere hiçbir zaman Avrupalı gibi olmadı. Birliğin içinde olsa da konuya hep soğuk baktı ve uzak kaldı. Bunun da bir sonucu olarak David Cameron 2015 yılı seçim çalışmasına, 2017 yılından önce Avrupa Birliği'nden ayrılma veya kalma yönünde bir referandum yapacağını vaat ederek girdi. Cameron'un seçimi kazanarak başbakan olması sonrasında 2016 yılında yapılan referandumda halkın çoğu Avrupa Birliği'nden çıkılması lehinde oy verince ayrılık süreci başlamış oldu.

Brexit, bu tür bir ekonomik birliktelikten ilk çıkış olarak tarihe geçti ve bu tür ekonomik birliklerin bir siyasal birliğe dönüşüp dönüşmeyeceği tartışmasının ötesinde bu birliklerin yaşayıp gelişeceği konusunda tereddütler doğmasına neden oldu.

Avrupa Birliği olağandışı bir örgüttür çünkü ne Amerika Birleşik Devletleri gibi bir federasyon ne de Birleşmiş Milletler'e benzer hükümetler arası bir işbirliği organizasyonudur. AB'yi oluşturan üye ülkeler bağımsız, egemen milletler olarak kalırlar fakat egemenliklerini, dünyada tek tek sahip olamayacakları gücü ve etkiyi kazanmak için bir araya getirirler.

Egemenlikleri bir araya getirmek, pratikte ortak fayda içeren konulardaki kararların Avrupa düzeyinde demokratik olarak alınması için karar alma yetkilerinin bir kısmını beraber oluşturdıkları ortak kurumlara aktarmaları anlamına gelir.

Avrupa Birliği, vergiler, harcamalar ve bütçe sistemi konusunda belirli standartlar getirerek üye ülkeleri bu standartlara uymaya zorunlu kıldı. Böylece farklı ülkelerin farklı mali yapıları olsa da uygulamaları birbirine paralel hale getirilmiş oldu.

Avrupa Birliği asıl ortak ekonomik adımı para meselesinde attı. 1999 yılında Avrupa Birliği, ortak para birimi ölçüsü olarak eu-

royu kabul etti ve 2002'nin başından itibaren de fiilen dolaşıma soktu. Euro, Avrupa Birliği içinde Euro Bölgesi'ne üye olan ülke paralarının yerini aldı.

Avrupa Birliği'nin 2017 yılsonu itibariyle nüfusu 508 milyon. Satın alma gücü paritesine göre GSYH toplamı 21 trilyon dolar, kişi başına gelir ortalaması da 41.175 dolardır.

ŞANGAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ (ŞİÖ)

1996 yılında Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan tarafından kurulan Şangay Paktı, (Şangay Beşlisi de deniyordu), Özbekistan'ın da katılımıyla genişleyerek 2001 yılında Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) adını aldı. 2018 yılı itibariyle ŞİÖ'nün üye sayısı sekize yükseldi: Çin, Rusya, Hindistan, Pakistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan.

Örgütün kuruluş amacı, üye ülkelerin sınır güvenliğini sağlamak daha çok bölgeye yönelik terör, ayrılıkçılık ve aşırılıklarla mücadele etmek, örgüt üyeleri arasında ekonomik ve kültürel işbirliğini gerçekleştirmek olarak belirlenmişti. Bugün gelişen aşamada amaçlar biraz daha genişlemiş ve değişmiş görünüyor. 2007 yılında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te yapılan zirvede Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin "tek kutuplu dünya kabul edilemez" açıklamasıyla bu değişen yaklaşımın ilk adımını atmıştır.

Bu açıklama sonrasında, tam olarak dile getirilmiş olmasa da, örgütün amacı ABD önderliğinde oluşan batı blokuna karşı ayrı bir blok oluşturmaya doğru evrim geçirmiş görünüyor. Bu yolda devam ederse Şangay İşbirliği Örgütü, Nato karşısında Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu Varşova Paktı'nı andıran bir yapıya dönüşmüş olacaktır.

Şangay İşbirliği Örgütü'nün 2017 yılsonu itibariyle toplam nüfusu 3,1 milyar, satın alma gücü paritesine göre toplam GSYH büyüklüğü 89,7 trilyon dolar, ortalama kişi başına geliri 11.055 dolar ve satın alma gücü paritesine göre küresel GSYH içindeki payı da yüzde 30'dur.

AVRUPA SERBEST TİCARET BİRLİĞİ (EFTA)

EFTA, 3 Mayıs 1960 tarihinde yürürlüğe giren Stockholm Antlaşması'yla kurulmuştur. EFTA'nın İsviçre, Lihtenştayn, İzlanda ve Norveç olarak dört üyesi bulunmaktadır. EFTA'nın hedefi, üye ülkeler arası ticarete mevcut gümrük vergisi, eş etkili vergiler ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması suretiyle ticaretin serbestleştirilmesi; üye ülkelerin yaşam düzeylerinin yükseltilmesi; tam istihdamın sağlanması; üretim ve ticaretin geliştirilmesine katkıda bulunma; kaynakların etkin kullanımı ve rekabet edebilirliğin artırılması ve bölge içi ticaretin önündeki engellerin kaldırılması olarak belirlenmiştir. EFTA'nın diğer bir hedefi ise bütün Avrupa ülkelerini kapsayan bir ortak pazarın kurulması olarak tanımlanmıştır.

KUZEY AMERİKA SERBEST TİCARET ANTLAŞMASI (NAFTA)

ABD bir yandan Kanada, bir yandan Meksika ile yaptığı anlaşmalar sonucunda, Amerika kıtasının kuzeyini kapsayacak şekilde ABD-Kanada-Meksika arasında NAFTA, 1 Ocak 1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir. NAFTA'nın asıl amaçlarından birisi de söz konusu üç ülke arasındaki ekonomik uçurumların kapatılarak Kuzey Amerika kıtasında toplu halde ekonomik ve toplumsal istikrar kazandırabilmektedir. Bundan dolayı bu anlaşmanın etkisi kendisini özellikle otomotiv ürünlerinde göstermektedir. Özellikle ABD ve Kanada arasında otomotiv ürünlerinde gümrük vergilerinin bulunmaması, idari engellerin en aza indirilmesi ve düşük kur, işçilik, maliyetinin daha düşük olması gibi nedenlerle, önde gelen otomobil üreticileri Kanada'ya önemli yatırımlar yapmış, ABD ve Kanada'daki üretim sistemlerini bütünleştirmişlerdir.

GÜNEYDOĞU ASYA ULUSLAR BİRLİĞİ (ASEAN)

ASEAN, 8 Ağustos 1967'de Vietnam Savaşı'nda oluşan komünist genişlemeye karşı olarak Filipinler, Malezya, Tayland, Endo-

nezya ve Singapur arasında kurulan uluslararası örgüttür. ‘Asya Kaplanları’ olarak da anılan ülkelerden oluşan birlik, coğrafi konum ve sahip olduğu hammadde kaynakları dolayısıyla özellikle Çin, Japonya ve ABD ile önemli ekonomik ilişkiler içindedir. ASEAN’ın amaçları arasında bölgede ekonomik büyümenin artırılması, sosyal ve kültürel gelişmenin sağlanması, ekonomik, sosyal, kültürel, teknik, bilimsel ve idari alanlarda ortak ilgi alanına giren konularda etkin bir işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma sağlanması bulunuyor.

Petrol Ambargosundan Dijital Devrime

PETROLÜN EGEMENLİĞİ VE ENFLASYONUN YÜKSELMESİ

Karşılıksız paralar dünyası yavaş yavaş finans alanında yeni bir çıkışın da başlangıcı oldu. Ekonomiler rahat rahat kâğıt para basmaya başlayınca enflasyon 1970'lerin dünyasında olağan bir ekonomik sorun haline geldi. 1970'lere damgasını vuran iki ekonomik olay vardır: (1) ABD dolarının ve dolayısıyla bütün kâğıt paraların karşılıksız kalması. (2) Petrol fiyatının hızla artması.

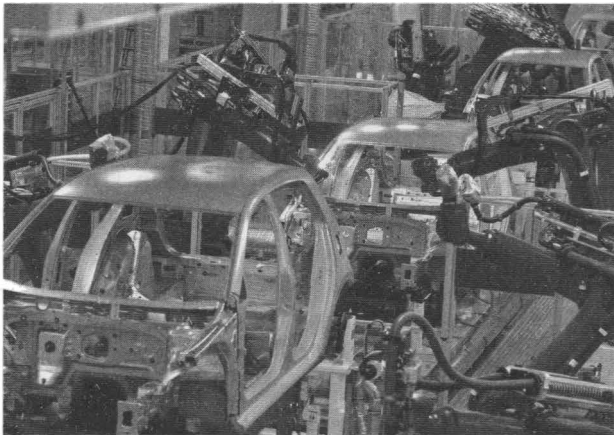
6 Ekim 1973'te, Mısır ve Suriye orduları, İsraillilerin en büyük bayramını (Yom Kippur) kutladığı gün İsrail'e karşı taarruza geçtiler. Bu şekilde başlayan Arap-İsrail Savaşı kısa sürede İsrail'in galibiyetiyle sonuçlandı. Savaşın hemen ardından dünya petrol rezervlerinin üçte ikisine sahip olan ülkelerin kurduğu OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü), Suudi Arabistan'ın davetiyle toplanarak, İsrail'i destekleyen ülkeleri hedef alan petrol ambargosunu başlattı. Bu ambargo, Batı dünyasında ekonomileri derinden etkileyen fiyat artışlarına yol açtı.

Petrol ambargosu Mart 1974'te kaldırılmış olsa da etkileri çok daha uzun sürdü. 1973 yılında ortalama 3,3 dolar/varil olan ham petrol fiyatı savaş ve ambargo sonrasında 1974 yılında ortalama 11,58 dolar/varile yükseldi. Bu büyük fiyat artışı petrol ithal eden bütün Avrupa ülkelerinde enflasyonun yükselmesine neden oldu.

Euro Bölgesi olarak adlandırılan Avrupa ülkelerinde 1972 yılında ortalama yüzde 6,3 olan enflasyon oranı 1973'te yüzde 8,7'ye ve 1974'te yüzde 13,2'ye yükseldi. İzleyen yıllarda çıkış dursa da 1970'ler boyunca enflasyon oranı hep bu şekilde yüksek oranlarda kalmaya devam etti.

SANAYİ 3.0

20'nci yüzyılın son çeyreğine girerken algılayıcılardan alınan bilgiyi, bir program çerçevesinde iş elemanlarına aktaran mikro-işlemci tabanlı programlanabilir mantık devresi geliştirildi. Elektromekanik gelişimi ile elektronik sanayide kullanımın yaygınlaşmasıyla birlikte 1950'li yıllarda kullanılan röleli kontrollerin yerini 1970'li yıllarda programlanabilir otomasyon sistemleri almaya başladı. Ve bu sistemin üretim sistemlerine uygulanmasıyla üretim sisteminin otomasyonu mümkün oldu. Bu gelişme, üretime insan katkısını oldukça düşürerek hatayı da minimize etti. Böylece son 50 yıldır içinde yaşadığımız yeni bir sanayi devri başlamış oldu.

Resim 15: Günümüzde bazı otomobil fabrikalarında insanların yer almadığı montaj aşaması bulunuyor.

Bu dönemde bilgisayar kullanımı, akıllı telefonlar, internetin yaygınlaşması üretimi her yönüyle geniş biçimde etkiledi ve şekillendirdi. İletişim ve ulaşımdaki gelişmelerle, ticaret ve sanayi küreselleşti. 'Sanayi 3.0' üretimde insan emeğinin en aza indirilmesi ve üretimin otomasyonu olarak tanımlanıyor.

Birinci Sanayi Devrimi üretimin makineleşmesini, İkinci Sanayi Devrimi serileşmesini, Üçüncü Sanayi Devrimi ise üretimin otomasyonunu sağladı.

İkinci Sanayi Devrimi'nin temel enerji girdisi olan elektrik kuşkusuz Üçüncü Sanayi Devrimi'nin de temelinde yer alıyor. Günümüzde bütün teknolojik gelişmelerin itici gücü haline gelen elektrik-elektronik sanayisi, mikroişlemcileri ve/veya bilgisayar denetimiyle yürütülen çeşitli sistemleri yönetip yönlendirerek televizyondan akıllı telefonlara ve kişisel bilgisayarlara kadar herkesçe kullanılan araçları gündelik yaşama yerleştirmesi sonucu Üçüncü Sanayi Devrimi'nin belirleyicisi durumunda bulunuyor.

DİJİTAL DEVRİM

20'nci yüzyılın ilk etabında başlayan gelişmeler yüzyılın son çeyreğinde tam anlamıyla bir dijital devrim yaşanmasına yol açtı. Telefon, ses kaydı, görüntü kaydı gibi alanlarda başlayan ve hızla gelişen analog sinyaller yoluyla çalışan buluşlar yüzyılın ortalarından itibaren sürekli yenilenerek yavaş yavaş dijital sinyaller yoluyla çalıştırılır hale geldi. Bu aşamadan itibaren gelişme hızlandı ve yüzyılın sonlarında pek çok evde özel kullanımda bilgisayarlar, akıllı telefonlar yaygınlaştı.

Dijital teknolojinin gelişimi sanayi üretiminin yapısını değiştirdi. Birçok yeni ve farklı buluşun piyasaya çıkmasına yol açtı. Sanayi devrimi sonrasında İngiltere'de birçok buluş peş peşe çıktı. Bu kez de özellikle Uzakdoğu ülkelerinden pek çok buluş çıkmaya başladı. Eski teknolojiyle çalışan sistemlerin çoğu rekabet dışına itildi.

Dijital devrim, bir yandan yeni buluşlara ve gelişmelere yol açarken bir yandan da yeni iş sahaları açılmasını sağladı. Pek çok

kişi yazdığı programlarla kendi evinden iş yönetir oldu. Dijital devrim aynı zamanda e-ticaretin oluşmasına ve yayılmasına da imkân sağladı. Bu şekilde kurulan web sitelerinden sipariş vererek satın alınan ve kargo şirketleri aracılığıyla adrese teslim edilen malların miktarı hızla arttı. Küresel e-ticaretin 2017 yılında ki hacmi 2 trilyon dolara ulaştı. Bu miktarın hızla artacağı tahmin ediliyor.

Günümüzde dijital buluşların kullanım alanı sanayiden ticarete, hatta tarıma yayılmanın yanı sıra bilgiye ve yeni teknolojiye erişimin de son derecede kolaylaşmasını sağladı. Her türlü bilgiye bilgisayar ve internet bağlantısı aracılığıyla ulaşmak mümkün oldu. Bu gelişme buluşları, yenilikleri daha da hızlandırdı.

Sürekli piyasaya sürülen yenilikler akıllı telefonların daha akıllı hale gelmesine, televizyonların gelişmesine, beyaz eşya ve otomobile yeni eklemeler yapılmasına yol açtı. Bu yenilikler, insanların eskisine göre kullandıkları araçları daha çabuk değiştirmelerine ve giderek bütün dünyanın bir tüketim toplumu haline dönüşmesine neden oldu. Eskiden bozulana kadar kullanılan eşyalar günümüzde, yeni çıkanlarda sadece ufak tefek değişiklikler bile olsa, değiştirilmeye başladı.

Küresel sistemde tüketim bu kadar ön plana çıktıktan sonra üretimi de peşinden sürüklediği için 21'inci yüzyılda küresel sistemin büyümesi önceki yüzyılların toplamından daha hızlı oldu.

KAPİTALİZMİN BÜTÜN ÜRETİMİ KAPSAMASI

Yirminci yüzyıl kapitalizmin giderek bütün alanlarda egemen sistem olmasını sağladı. Kapitalizm ilk gündeme geldiğinde ve ondan sonra da uzun bir süre yalnızca sanayi kapitalizmi olarak düşünülüp tanımlanmıştı. Bunun nedeni tarım kesiminde o tarihlerde hâlâ feodal yapının kalıntılarının varlığı, ticarete de hâlâ küçük çaplı ticaretin geçerliliğinin egemen olmasıydı. Gerçekten de 20'nci yüzyılın büyük bölümünde tarımda büyük çiftlikler, toplu tarım sadece ABD gibi ülkelerde geçerli oldu. Dünyanın birçok bölgesinde küçük çiftçilerin tek tük çiftliklerde yaptığı

ğı tarım söz konusuydu. Ticaret de benzer durumdaydı. Mahalle aralarındaki bakkallar, terziler, ayakkabıcılar büyük mağazalardan çok daha yaygındı. Büyük alışveriş merkezleri yüzyılın ilk yarısında yalnızca ABD’de vardı.

Yüzyılın sonlarına doğru tıpkı sanayideki kitlesel üretim gibi tarımda da kitlesel üretim yaygınlaşmaya başladı, devletlerin desteğiyle araziler birleşmeye çiftlikler büyümeye yöneldi. Bunların yanında çok yaygın bir sera üretimi ortaya çıktı. Tarımsal üretim bir ölçüde iklim etkilerinden kurtuldu ve büyüdü. Tarımla uğraşanlar büyük işletme sahipleri olmaya başladılar ve tarım kapitalizmi çok daha belirgin bir hal aldı.

Benzer bir gelişme ticaret kesiminde yaşandı. Küçük ticari işletmeler tek tek birleşmeye ve büyük mağazalara dönüşmeye başladı. Bakkalların yerlerini zincir süpermarketler, tek tek mağazaların yerini alışveriş merkezleri, aile işletmesi otellerin yerini otel zincirleri aldı. Giderek ticaretteki yapı da ticari kapitalizme çok daha fazla uyum sağladı.

Kapitalizm, 20’nci yüzyılın sonlarına gelindiğinde bütün kesimleri kapsayan bir yapıya dönüştü.

BEKLENTİLERİN EKONOMİDE BAŞKÖŞEYE GEÇMESİ: YENİ KLASİK EKONOMİ

Yeni klasik ekonomi okulu Keynesyen devrime karşı devrim olarak gelişen bir akımdır. Asıl olarak klasik iktisatçıların devlet müdahalelerinin kaldırılması, devletin ekonomideki rolünün minimum düzeye çekilmesi ve piyasanın kendi haline bırakılması biçimindeki görüşlerinin yeniden formüle edilmesiyle doğmuştur. Yeni klasik ekonomi okulunun temel dayanaklarından birisi rasyonel beklentiler teorisidir.

Rasyonel beklentiler yaklaşımı, değişkenlerin ileride alması beklenen değerleri konusundaki beklentilerin o değişkenlerin alacağı biçimi belirleyeceği düşüncesine dayanır. Bir başka ifadeyle “beklentiler, gerçekleşmeyi belirler”. Bir ekonomide karar alıcıların beklentileri bir yönde oluşuyorsa bu karar alıcıların hareket-

leri de o yönde oluşacağından sonuçta gerçekleşme de aynı yönde olacaktır. Örneğin ekonomideki karar alıcılar ya da karar alıcıları etkileyen iktisatçılar veya danışmanlar enflasyonun yükseleceği beklentisi içine girmişlerse kararlarını da büyük olasılıkla bu paralelde alırlar ve örneğin fiyatları yavaş yavaş artırmaya başlarlar. Çoğunluk bu yönde davranmaya başlayınca da fiyatlardaki artış enflasyonu getirir. Yani beklentiler ve o beklentilere göre atılan adımlar gerçekleşmeyi belirlemiş olur.

Yukarıdaki kısa açıklamadan da anlaşılacağı gibi rasyonel beklentiler, bir beklenti oluşturma yaklaşımından çok öteye gitmiş bir konudur. Aralarında Nobel ekonomi ödülü sahibi Robert Lucas Jr.'un da bulunduğu bir grup iktisatçı bu yaklaşımdan yola çıkarak, daha doğrusu bu yaklaşımı analizlerine temel alarak, adına 'Yeni Klasik İktisatçılar' denilen bir ekonomi düşüncesi oluşturmuşlardır.

Rasyonel beklentiler teorisine karşı çeşitli itirazlar ileri sürülmüştür. Bunlar arasında şu tezler yer almaktadır: (1) Kişiler uzun süreli alışkanlıklarına göre mi hareket ederler yoksa gerçekten rasyonel beklentileri var mıdır? (2) Gerçekten rasyonel beklentileri varsa bile düşündükleri gibi davranırlar mı? (3) Ücret ve fiyatlar, rasyonel beklentiler teorisinin öngördüğü gibi her zaman uygulanacak politikalara cevap verebilecek kadar esnek midir? (4) Böylesine sofistike bir tepkinin kişilerden beklenmesi doğru mudur?

Rasyonel beklentiler teorisi ve yeni klasik okulun hatta onunla birlikte parasalcı (monetarist) okulun görüşlerinin ciddi biçimde sarsılması 2008 küresel finans kriziyle birlikte olmuştur. Bu kriz Keynesyen yaklaşımların yeniden ön plana çıkmasına yol açmıştır.

SANAYİ DEVRİMİNDEN KÜRESELLEŞMEYE KADAR EKONOMİK DÖNÜŞÜM

Sanayi devriminin 1870 yılından 1990 yılına kadar geçen 120 yıllık sürede ortaya koyduğu ekonomik gelişimin özeti Tablo 10'da gösteriliyor.

Tablo 10: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1870-1990 Arası)

	1870	1990	Değişim (%)
Dünya Nüfusu (Bin)	1.275.232	5.269.029	313
Dünya GSYH'si (Milyon USD)	1.109.684	27.134.084	2.345
Kişi Başına Gelir (USD)	870	5.150	492

(Kaynak: Angus Maddison, 2008.)

Tabloya göre sanayi devrimi, gelişme yolunda, bütün geçmiş ekonomik devrimlerden ve olaylardan çok daha fazla etki yaratmış görünüyor. 120 yıllık kısa sayılacak bir dönemde dünya nüfusu yüzde 313 artarken GSYH yüzde 2345 artmış ve bunun sonucunda kişi başına gelir yüzde 492 artmıştır.

15. BÖLÜM

Kapitalizmin Küreselleşmesi

SOSYALİST MEYDAN OKUMANIN SONU

1980'lerin sonunda dünya yeni bir evreye girdi. O dönemde dünya iki kutuplu yapı denilen bir görünüm içindeydi. Bir tarafta ABD'nin liderliğindeki kapitalist sistemi benimsemiş piyasa ekonomileri, diğer tarafta Rusya'nın liderliğindeki kumanda ekonomileri yer alıyordu. Bu iki kutup arasında 'soğuk savaş' geçerliydi. 1980'lerin sonuna doğru, özellikle elektronik devrime adapte olmayan Sovyet sisteminin ayakta durması zorlaşmıştı. Sovyetler Birliği, mevcut sistemi yeniden düzenlemek zorunda kalmıştı. Bu düzenleme, IMF'den destek istemeye gelip dayanınca sistem artık o haliyle ayakta duramayıp dağıldı. Sosyalist blokun tamamı yeniden yapılanma içine girdi. Kumanda ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş olarak adlandırılan bu yapılandırma 1990'lar boyunca devam etti. Çin, bu sistemin dışında adeta üçüncü bir kutup konumunda olduğu halde o da kendi kendini yeni düzene uyumlandırma çabasına girdi ve sosyalist piyasa ekonomisi denilen bir sistem geliştirdi.

2000'lere gelindiğinde iki kutup da kalmadı, dünyadaki bütün ekonomiler ya kapitalizmi sistem olarak benimsemişler ya da benimsemeye yönelmişlerdi. Bu yeni evreye küreselleşme adı verildi.

Sosyalist meydan okuma başarısız mı olmuştu? Kapitalizmi savunanlar öyle olduğunu, kapitalist sistemin sosyalist sistemi alt ettiğini öne sürüyorlar. Sosyalizmi savunanlar ise aynı görüşte değiller. Onlara göre Rusya ve Çin'de uygulanan sistem gerçek sosya-

lizm değildi. Çünkü bu ülkeler o dönemde sosyalizmin taban bulabileceği ekonomiye sahip değillerdi. Bunlar birer sanayi ülkesi değil tarım ülkesiydiler. Kimin haklı olduğu konuya nereden bakıldığına göre değişiyor, her iki tarafın da haklı olduğu yönler vardı.

Sovyet sisteminin başarısız olması özellikle 20'nci yüzyılın son çeyreğinde gözle görülür hale geldi. Bu gelişmede sistemin, Batı'da ve Uzakdoğu'da hızla gelişen ve yaşamın her tarafına uygulanan dijital devrime ayak uyduramayışının önemli rol oynadığını dikkate almak gerekir.

KÜRESELLEŞME

Dünya 21. yüzyıla küreselleşme olgusu eşliğinde girdi. Sovyetler Birliği'nin 1990'larda başlayan dağılma sürecinin ardından başlayan bu yeni olgu, tek kutuplu, tek ekonomik sistemli bir modeldi.

Küreselleşmenin birçok tanımı yapılabilir ama en basiti kapitalizmin sistem ve kültürünün dünyaya egemen olması şeklindedir. Bu anlamda eski sosyalist ülkeler, sosyalist sistemi muhafaza ettiklerini iddia etseler bile, altyapıyı oluşturan ekonomik sistemlerini değiştirerek, piyasa ekonomisi düzenine geçmiş oldular.

Küreselleşme pek çok şeyi değiştirdi. Her şeyden önce sermaye hareketleri küresel sistemde serbest hale geldi. Bu durum, sermayenin Amerika'dan Çin'e, Hindistan'dan Güney Afrika'ya kadar serbestçe hareket edebilmesine, getiri nerede yüksekse oraya akmasına yol açtı. Gelişmekte olan ekonomiler için ilk bakışta yararlı görünen bu durum, bir yandan da sistemin hastalıklarını kolayca her tarafa bulaştırmasının önünü açtığı için tehlikeler de yarattı.

Küreselleşmeyle birlikte beklenti yönetimi kavramı ortaya çıktı. Eskiden pek çok gelişme mekanik yaklaşımlarla yorumlanmaya çalışılırdı. Sosyal ve ekonomik sistem bir motor gibi algılanır, gaza basınca harekete geçen, frene basınca duran bir yapıda düşünülürdü. Zaman içinde beklentilerin bu yapıları etkilemede ne denli önemli olduğu anlaşılmaya başlandı. Ve o aşamada bek-

lentiler analize dahil edildi. İş analizle kalmadı, küreselleşme beklenti yönetimini de kattı işin içine.

Küreselleşme dört aşamada gelişti: (1) İlk olarak küresel savaşlar başladı. Eskiden bölgesel olan savaşlar Birinci Dünya Savaşı ve özellikle İkinci Dünya Savaşıyla birlikte bütün dünyayı kapsadı. (2) İkinci aşamada ekonomi küreselleşti. Sermaye hareketlerinin bütün dünyada serbest bırakılması kapitalizmi küresel bir sistem haline getirdi. (3) Kapitalizmin küresel sistemin uygulama modeli haline gelmesiyle birlikte kültür alanında da bir küreselleşme yaşanmaya başlandı. Kapitalizmin doğup büyüdüğü yer olan Batı dünyasının modası, yaşamı yorumlayışı, yiyecekleri, içecekleri, müzikleri bütün dünyaya egemen oldu. (4) En sonunda da krizler küreselleşti. Sermaye hareketlerinin bu kadar serbest kalması finansal zaafıların bir yerden diğerine kolayca taşınmasına, finansal hastalıkların bir ülkeden ötekine kolayca bulaşmasına yol açtı. Bu gelişmeler eski dünyanın yerel, bölgesel krizlerini küresel düzeye taşıdı.

SERMAYE HAREKETLERİNİN TÜMÜYLE SERBESTLEŞMESİ

21'inci yüzyıl ekonomisinin önceki yüzyıldaki yapıdan önemli bir farkı da sermaye hareketlerinin yani para akımlarının serbest kalmasıdır. Eskiden sermaye hareketleri böyle serbest değildi. Bir ülkenin yatırımcısının bir başka ülkede yatırım yapabilmesi, parasını o ülkenin kâğıtlarına, hisselerine yatırması ya da başka ülkelerde mevduat hesabı açabilmesi uzun izinlere tabiydi. Sermaye hareketlerinin serbestliği fonların bir ülkeden ötekine rahatça akmasına yol açtı. Bu akış serbestliği bir yandan fon ihtiyacını karşılamakta kolaylık sağlasa da bir yandan da krizlerin bulaşıcılığını artırdı.

Konvertibilite, altın para sisteminde banknotun altına serbestçe dönüştürülmesi işlemine verilen isimdir. Sonra paraların altın karşılığı kalkınca bu kavram da evrim geçirdi. Yirminci yüzyılın son çeyreğinden başlayan bir değişim sonucu artık konvertibilite

denildiğinde bir paranın o anda piyasada oluşmuş kurlardan serbestçe yabancı paralara çevrilip çevrilmediği anlaşıyor. Paraların birbirlerine çevrilebilme serbestliği ve kolaylığı yerli para yerine daha istikrarlı olan yabancı paraların tutulmasına ve hesap birimi gibi kullanılmasına yol açtı. Buna para ikamesi ya da dolarizasyon deniyor. Fed için dolar yaratmanın yasal olmasa da politik bir sınırı var ama dünyanın herhangi bir köşesinde yaşayan bir kişinin böyle bir sınırı yok. Konvertibilitenin getirdiği kolaylıkla bir talimat vererek bankadaki yerli para mevduatını dolara çevirebiliyor.

21'inci yüzyıla kadar finansal piyasalar herkese açık değildi. Bu piyasalarda işlem yapmak isteyenler bir aracı kurum ya da kişi bulmak ve işlemlerini ona yaptırmak durumundaydı. Oysa artık herhangi bir kurumun bir programı üzerinden kayıt olup sisteme girme yetkisi alan herkes bu işlemleri yapabiliyor. Finansal piyasaların herkese açık hale gelmesi bir yandan bilginin paylaşılması ve kullanılmasını sağlasa da bir yandan da bu piyasalardaki dalgalanmaların kitlelere yayılmasına yol açabiliyor.

Özetle küreselleşme, sermaye hareketlerinin serbest kaldığı, isteyen herkesin tercih ettiği para birimine geçmekte özgür olduğu (konvertibilite) ve isteyen herkesin dünyanın herhangi bir yerinde finansal piyasalara serbestçe yatırım yapmasının mümkün olabildiği bir finansal altyapıyı oluşturdu.

FİNANS PİYASALARININ EGEMENLİĞİ

20'nci yüzyılın son çeyreğinde başlayan gelişmeler ekonomide ve finansal piyasalarda birçok yeniliği ve dolayısıyla yeni yaklaşımları beraberinde getirdi. Bunları şöyle sıralayabiliriz: (1) Küresel sistemde dalgalı kur rejimi genel döviz kuru rejimine geçti. (2) Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve paranın istediği yere rahatça gönderilebilmesi, yatırılabilmesi mümkün oldu. (3) Yerel paraların yabancı paralara kolayca dönüştürülebilmesi ve bu yolla yerel paradan döviz yaratmanın serbest kalması (yeni konvertibilite) güçleşti. (4) Para ikamesinin (yerel para yerine yabancı para tutabilme tercihi) yerleşmesi söz konusu oldu. (5) Finan-

sal piyasaların herkese açılması ve bu yolla herkesin dünyanın her yerindeki finansal piyasalara alıcı veya satıcı olarak girebilmesi imkân dahiline girdi.

Bu beş gelişme ekonomide bir paradigma değişimine yol açtı. Eskiden kapalı ya da yarı kapalı olan ekonomiler birbiriyle iç içe girecek kadar eklemlendiler ve bunun sonucu olarak hastalıklar çok daha çabuk bulaşır oldu. Eskiden tek tek ekonomilerde ya da belirli bölgelerde çıkan ve oraları etkileyen krizler bu yeni düzende çok daha yaygın etkiler yaratmaya başladı.

Dalgalı kur rejimi, para üzerindeki baskıyı kaldırdı. Dolayısıyla geçmişte oluşan paranın ani bir devalüasyonla büyük ölçüde değerini kaybedebileceği korkusu ortadan kalktı. Sermaye hareketlerinin serbestliği, dijital teknolojinin de gelişmesiyle birlikte, paranın kısacık sürelerde bütün dünyada tur atabilmesine olanak sağladı. Önceden bir yerde sorun oluştuğunda paranın oradan çıkması izinlere tabiyken şimdi anında bir dijital işlemle başka yere gidebilir oldu. Eskiden 'bir an önce parayı çıkarmaya yönelik panik atakların' yerini artık 'sakin biçimde biraz daha bekleme davranışı' aldı.

Konvertibilite, insanları para ikamesine ve o da eldeki yerli parayla yabancı para yaratabilme gücüne kavuşturdu. Bu durumda eskiden parayı yalnızca merkez bankaları basarken şimdi dünyanın her yanında elindeki yerel parayı verip istediği parayı alabilen milyonlarca sanal merkez bankası türedi. Bu gelişme para politikası yürütmenin eskisi kadar kolay olmadığı anlamına geliyor.

İnsanların artık dünyanın her tarafındaki finansal piyasalara kolayca girip çıkabilmeleri değerleri altüst etmeye başladı. Biraz da moda etkisiyle ani sıçramalar ya da düşüşler yaşanabilir hale geldi.

Bütün bu gelişmelerin sonucunda finansal piyasalar büyük ölçüde küresel sisteme yön verip önderlik yapmaya başladı. O nedenle üretimi, tüketim fonksiyonundaki değişimleri, talebi, tasarruf oranlarını izlediğimiz geçmişten farklı olarak günümüz dünyasında herkes döviz kurlarını, faiz oranlarını, borsaları, merkez bankalarının kararlarını izler oldu.

NEOLİBERALİZM

Liberalizm, yalnızca ekonomik içerikli olmayan, siyasal ve sosyal bir çerçeveyi de içeren bir kavram olmasına karşılık neoliberalizm, daha çok 'bırakınız yapsınlar' yaklaşımına dayalı ekonomik felsefeye geri dönüşü temsil ediyor. Neoliberalizm taraftarları, ekonomik ve finansal serbestleştirme, özelleştirme, deregülasyon, serbest ticaret, kamu harcamalarının düşürülmesi ve dolaşısıyla ekonomide kamu kesimi ağırlığının azaltılması, özel kesimin önünün açılması, çevreci koruma önlemlerinin hafifletilmesi gibi görüşleri savunuyorlar.

Bu çerçevenin oluşturulması halinde ekonomik sistemin hiçbir aksamaya meydan bırakmadan çalışacağını ileri sürüyorlar. Bu görüşler, ABD'de Başkan Ronald Reagan zamanında (Reaganomics), İngiltere'de Başbakan Margaret Thatcher zamanında (Thatcherism) uygulamaya geçirildi. Türkiye'de de aynı dönemde benzer yaklaşımlar ve uygulamalar egemen oldu ve Turgut Özal'ın başbakanlığı döneminde bu kurallar yaygın biçimde uygulandı.

İME, neoliberalizmin bir anlamda yön göstericiliğini üstlenmişti. Öteden beri neoliberalizmin önerdiği yaklaşımlara ek olarak, paraların yabancı paralar karşısında dalgalanmaya bırakılmasını, sermaye hareketlerinin serbest kalmasını savunuyordu. Neoliberalizmin doruk noktası 1990'lardan başlayarak küreselleşmeyle birlikte paraların dalgalanmaya bırakılması ve sermaye hareketlerinin dünya çapında serbest kalması oldu. 20'nci yüzyılın son çeyreğinden itibaren bunların hepsi küreselleşmeyle birlikte yaşama geçirildi ve neoliberalizmin bütün önerileri sisteme egemen kılındı.

Neoliberalizm ile gevşetilen kurallar, başlangıçta yaratıcılığı ve büyümeyi teşvik edecek gibi görünürken, giderek daha fazla kazanmak için ahlak dışı yollara sapmayı teşvik eden bir ortamın doğmasına yol açtı. Kurallar gevşetilince ahlak dışı yollara sapmak konusunda (ahbap çavuş kapitalizmi) gelişmekte olan ekonomilerle gelişmiş ekonomiler arasında büyük farklar olmadığı ortaya çıktı.

Sonuç olarak neoliberalizmin vaat ettiği cennet, cehenneme dönüştü ve kapitalist sistem 2008’de tarihin ilk küresel krizine girdi. Neoliberalizm öncesindeki krizlerde kapitalizm böylesine bir küresellik içinde olmadığı için krizler küresel nitelik kazanmıyordu.

2008 KÜRESEL KRİZİ

2008 yılının eylül ayında önce ABD’de patlayan ve sonra dalga dalga bütün dünyaya yayılan küresel krizin kökeninde tarihin en büyük gayrimenkul ve kredi balonu yatıyor.

ABD’deki mortgage piyasası yaklaşık 10 trilyon dolarlık bir büyüklüğe ulaşmış ve bu haliyle dünyanın en büyük piyasası olmuştu. Başlangıçta mortgage kredilerinin büyük ağırlığı yüksek kaliteli müşterilere verilen kredilerden oluşuyordu. Bunlara prime mortgage (birinci kalitede mortgage) kredileri deniyor. Zaman içinde krediler daha düşük kaliteli müşterilere de yönelmeye başladı. Bunlara da subprime mortgage (kalite altı mortgage) kredileri deniyor. 2008 ortasında ABD’de subprime mortgage kredilerinin hacmi 1,5 trilyon dolara kadar yükselmişti. ABD’de faizler geçmişte son derecede düşük düzeylerde olduğundan subprime mortgage kredilerini kullanan düşük gelirli gruplar büyük ölçüde değişken faizli kredileri tercih etmişlerdi. Fed’in son dönemde faizleri peş peşe artırmasına konut fiyatlarındaki düşüşün eşlik etmeye başlaması bu kişilerin aldıkları kredileri geri ödeyememe sorunlarıyla karşılaşmasına yol açtı.

ABD’de emlak fiyatlarını ölçmek üzere kullanılan Case Shiller endeksi 2007 ortasından 2008 ortasına kadar yüzde 16 oranında düşüş gösterdiği sırada, uzmanlar bu endeksin yüzde 10 oranında daha düşmesi gerektiğini öne sürüyorlardı. Sahibi oldukları gayrimenkullerin fiyatının yükselmesiyle refahlarının arttığını düşünen ve bu çerçevede borçlanıp para harcayan Amerikalılar için bu büyük bir şok oluşturunuyordu. İngiltere’de emlak sahipleri daha da borçluydu. Yani bir anlamda kapitalizmin son yükselişi emlak fiyatlarının şişmesi üzerine kurulmuştu. Emlak fiyatları artıyor,

emlak sahipleri kendilerini daha zenginleşmiş hissedip borçlanarak harcamalarını artırıyorlar, bu harcamalar ekonomiye canlılık getiriyor ve emlak fiyatları daha da artıyordu. Emlak fiyatları artıkça emlak talebi de artıyor, bu kez gayrimenkule dayalı kâğıtlarla yapılan finansal işlemler büyüdükçe büyüyordu. Herkes yatırım amacıyla ikinci, üçüncü gayrimenkulünü alıyordu. Bu alımların altında yatan düşünce bunların günün birinde daha yüksek bedelle satılabileceği varsayımıydı. Bu düşüncenin gerçek olmayacağı anlaşıncı fiyatlar düşmeye ve balon sönmeye başladı.

2008 küresel krizi, altında emlak fiyatlarının şişkinliği de olsa, kredinin değil ona dayanılarak yapılan işlemlerin yarattığı bir çeşit kredi krizi olarak tanımlanıyor. Sorunu yaratan şey kredinin elden ele inanılmaz bir ölçekte el değiştirmesinden kaynaklanıyordu. Bu el değiştirme türev ürünler adı verilen, şirketlerin başka işlemlerden doğan risklerini alışverişe konu edebilmelerini sağlayan sözleşmelerle yapılıyordu. Bu sözleşmeler, mortgage kredisini verenin bu krediyi kullanan tarafından geri ödenmemesi riskini üçüncü kişilere, örneğin hedge fonlara devretmeye yapıyordu. Riski devreden kredi kuruluşları çok daha büyük risklere girebiliyor ve krediler ile bunlara dayalı türev ürünler çığ gibi bü-

Resim 16: 16 Eylül 2008 tarihli Wall Street Journal gazetesinin baş sayfası kriz manşeti.

yüyordu. Başlangıçta riski devretmeye yarayan ve bu anlamda sistemde bir sigorta işlevi gören türev ürünler giderek kendileri birer risk unsuru olmaya başlamışlardı.

Bu ilişkiler açısından baktığımızda neredeyse dünyadaki bütün uluslararası çapta işlem yapan bankalar birbirlerine kefil olmuşlar ve bu ilişkilerin en fazla toplandığı banka da Lehman Brothers olmuştu. Sözleşmelerin yerine getirilemeyeceği haberi gündeme düştüğünde Lehman Brothers batma olgusuyla karşı karşıya geldi. Bankalara karşı olan sözleşmelerin koşullarını yerine getiremiyor, gerekli ödemeleri yapamıyordu. Hükümet ve Fed bu bankayı kurtarmayacaklarını açıkladılar. Bu açıklama Lehman Brothers'dan alacaklı konumda bulunan bütün bankalar açısından müthiş zararların ortaya çıkması demekti.

Makroekonomik açıdan bakıldığında da durum karışıktı. ABD, tarihinin en büyük cari açığını veriyordu. Buna karşılık büyük miktartlı fon çekiyor ve bununla cari açığını finanse ediyordu. Sistem kabaca şöyle işliyordu: ABD'li şirketler sermayelerini, teknolojilerini alıp Çin'e gidiyor, orada yatırım yapıp, ucuz Çinli emeğiyle üretime başlıyor, ürettiklerini ağırlıkla ABD ve Avrupa pazarına satıyor, oradan elde edilen kazançları da ABD Hazine tahvillerine yatırıyorlardı. ABD'nin cari açığını önemli ölçüde Çinli emeği finanse ediyordu. Ne var ki bu açığın sonsuza kadar gidemeyeceği, bir yerde ABD ekonomisinde bir düzeltme olması gerektiği de biliniyordu. Yani ABD'nin dış dengesi de bir balon üzerine oturmuş durumdaydı.

Bir yandan böyle balonlar oluşmuşken 2008 yılında petrol, gıda ve metal fiyatları hızla artmaya yöneldi. Bu artışlar mali kesimde oluşmuş kötümser havaya yeni olumsuz beklentiler eklenmesine yol açtı.

2008 krizi büyük ölçüde kişi ve kurumlara verilmiş mortgage kredileriyle ucu bucağı belli olmayan türev ürünler bileşiminin yarattığı bir finansal krizdir. 2008 krizinin nedenlerini bir tek yerde aramak doğru olmaz. Buna karşılık bu sorunlu alanın bu kadar büyümesinin temel nedeni kuralların yetersizliği ve denetimin eksikliğiydi. Kuralların yetersiz kalması ve denetim eksikli-

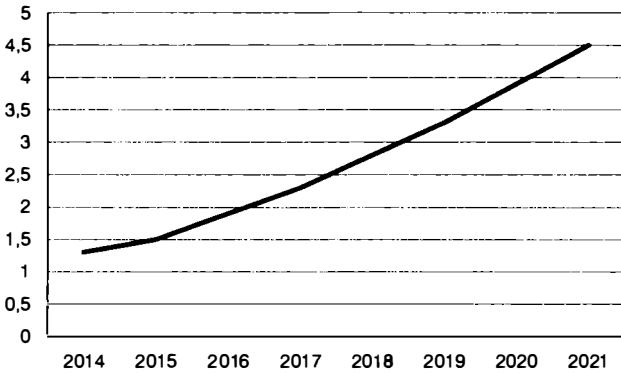
ği bir önceki dönemin yarattığı kuralları azaltma, serbestleştirme, deregülasyon modasının etkisiyle ortaya çıkan bir gelişmedir. Örneğin türev ürünlerin kurala bağlanması tekliflerine büyümenin önü kesileceği korkusuyla şiddetle karşı çıkmıştı.

Krizin gelişmekte olan ülkeleri de etkilemesinin birçok nedeni bulunuyor. Her şeyden önce krizle birlikte bu ülkelere yönelik sıcak para geri çekilmeye başladı. Bir yandan sıcak paranın geliş kaynağı olan ekonomilerde yaşanan finansman ihtiyacı bir yandan da krizin gelişmekte olan ülkeleri de etkileyeceği ve para çıkışının sıkıntı yaratabileceği korkusu sıcak paranın gelişmekte olan ülkeleri terk etmesine yol açtı. Gelişmiş ülkelerde büyümenin düşmesi, talebin de gerilemesine yol açınca, gelişmekte olan ülkelere yapılan ithalatta azalma başladı. Bu, gelişme yolundaki ülkelerin dış ticaret gelirlerinin düşmesine ve dolayısıyla büyüme hızlarının gerilemesine yol açtı. Bütün bu karşılıklı daralma eğiliminin bir sonucu olarak bu kez petrol, metal fiyatları çok hızlı bir çöküş içine girdi. Bu da ayrıca deflasyonist bir etki yaratmaya başladı.

Küresel krize giden yolda, dönemin modası olarak uygulanan arz yönlü ekonomi yaklaşımının vergi oranlarının düşürülmesi; bütçe açıklarının artmasına ve kamu borçlanmasının yükselmesine, çevre önlemlerinin azaltılması; çevrenin daha çok tahrip olmasına, deregülasyona gidilmesi gibi öneriler kuralların zayıflatılmasına ve bunun sonucunda etik dışı kazanç yollarına sapılmasına kaynaklık etmiş görünüyor.

TİCARETİN YENİ ŞEKLİ: E-TİCARET

21'inci yüzyılda dijital devrimin giderek hız kazanması ve yaygınlaşması sonucunda e-ticaret de hızla yayılmaya başladı. Dijital devrimin yol açtığı değişiklik insanların zamanının önemli bir bölümünü mobil cihazlarının başında geçirmelerine yol açtı. Bunun bir sonucu olarak girişimciler, mobil cihazlar için özel uygulamalar geliştirerek bu yeni kanal üzerinden ticareti ve finans hizmetlerini yaygınlaştırmaya yöneldiler.

Grafik 5: E-Ticaretin Gelişimi. (Sol eksen trilyon USD, 2018 ve devamı tahmin.)

Sadece 4 yılda e-ticaret alanındaki çarpıcı artışı Grafik 5'ten izlemek mümkün. İlerleyen zaman içinde e-ticaretin genel ticaret içinde payının hızla artacağı tahmin ediliyor. 2021 yılında bu tutarın 4,5 trilyon dolara ulaşması bekleniyor.

NEOKLASİK RASYONALİZME TEPKİLER: POST OTİSTİK EKONOMİ ELEŞTİRİSİ

Paris'teki Ecole Normale Supérieure Üniversitesi öğrencileri arasından bir grup ekonomi öğrencisi, 2000 yılında bir bildiri yayınlarak günümüz ekonomi öğretisinde geçerli olan neoklasik ekonominin kabullerine karşı çıktılar.

Bu bildiri, Fransa'da başlayan ve tüm dünyaya yayılan, post otistik ekonomi hareketinin başlangıcı oldu. Hareketin çıkış noktası, ekonomide gereksiz matematik kullanımı ve bunun da katkısıyla ekonomi biliminin gerçek yaşamdan koparıldığı ve bu nedenle de sorunlara çözüm bulamadığı yaklaşımıdır. Bu hareket, ekonominin yaşama yaklaşımında yanlışların, eksiklerin olduğunu, o nedenle de ekonomi eğitiminin değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Dünya ekonomisi, 2008 yılının ortalarında Lehman Brothers gibi bazı büyük finans kuruluşlarının iflas etmesi sonucu, derinleşerek yayılan bir ekonomik krizle sarsılınca post otistik ekonomi yaklaşımı daha bir dikkat çekmeye başladı. Başlangıçta ABD'nin mortgage kredilerine bağlı bir çalkantı olarak çıkan kriz, kısa sürede dünya finans piyasalarında büyük ve derin etkiler yarattı. Birçok finans kurumu battı, bazılarına devletler el koydu ya da destek vermek zorunda kaldı.

Küresel ekonomik krizin sinyallerini iktisatçıların algılayamamış olmasıyla, zaten sorgu altında bulunan neoklasik ekonominin baştan aşağıya sorgulanması gündeme geldi. O zamana kadar bir kenara itilmiş duran post otistik ekonomi gündeme geldi ve ekonomi biliminde reform yapılması görüşü giderek ön plana çıkan bir yaklaşım oldu. Hatta mesele, ekonomi teorisinde ve uygulamasında egemen görüş olan neoklasik ekonomi yaklaşımının küresel krizin nedeni olduğu anlayışına kadar uzandı.

YENİ MERKANTİLİZM

Günümüzde ekonomilerin uluslararası döviz rezervi biriktirmesini bir noktaya kadar olası sıkıntılara karşılık tampon oluşturmak biçiminde kabul etsek bile o noktadan sonrasını merkantilist geleneğin farklı biçimde yansıması olarak düşünmek gerekiyor.

Merkantilizmin geçerli olduğu çağlarda elde tutulan değerli madenler, gerçek bir değeri temsil ediyor, altın ya da gümüş sikkeye dönüştürüldüğünde doğrudan paraya çevrilebiliyor. Oysa günümüzdeki şekliyle merkantilizme kaynaklık eden değerler büyük çoğunlukla ABD veya Avrupa ekonomisinin itibarına dayalı kâğıtlardan oluşuyor. Sonuçta ABD ve Avrupa'dan kaynak çekmeye çalışan ekonomiler, elde ettikleri dövizlerin önemli bir bölümünü, rezerv tutmak amacıyla, bu ekonomilerin paralarına ve tahvillerine yatırarak onların harcamalarını finanse etmiş oluyorlar.

2018 yılı itibariyle 33 yükselen piyasa ekonomisinin merkez bankalarının bulundurduğu uluslararası döviz ve altın rezervlerinin toplamı yaklaşık 7,6 trilyon dolar. Bunlar arasında rekor Çin'e ait. Çin'in uluslararası döviz rezervi 3,1 trilyon dolar (2006 sonunda 1 trilyon dolardı). Onu 505 milyar dolarlık rezervle Suudi Arabistan izliyor. Tayvan ve Rusya 457'şer milyar dolarla üçüncü, Hong Kong 432 milyar dolarla dördüncü sırada yer alıyor.

Bu rezervlerin bir bölümü ülkenin kasalarında, bir bölümü yabancı devlet hazinelerinin çıkardığı kâğıtlarda, bir bölümü de yabancı devletlerin merkez bankalarında tutuluyor. Rezervlerin büyük bölümünün ABD Hazine tahvillerine yatırıldığı göz önünde tutulursa ABD'nin yüksek cari açığının nasıl finanse edildiği sorusu kendiliğinden yanıtlanmış oluyor.

KÜRESELLEŞMENİN GETİRDİĞİ EKONOMİK GELİŞME

Küreselleşmenin dünya ekonomisine getirdiği en büyük katkı sermaye hareketlerinin serbest kalmasıydı. Bu yolla sermaye dünyaya yayıldı ve her tarafta büyümeyi körükledi.

Tablo 11, bize küreselleşmenin getirdiği büyük sıçramayı açıkça gösteriyor. Dünya nüfusu 30 yıldan kısa sürede yüzde 43, dünya GSYH'si yüzde 194 ve kişi başına gelir de yüzde 105 artış sergilemiş bulunuyor. Sanayi devriminden sonra bu şekilde bir büyü-

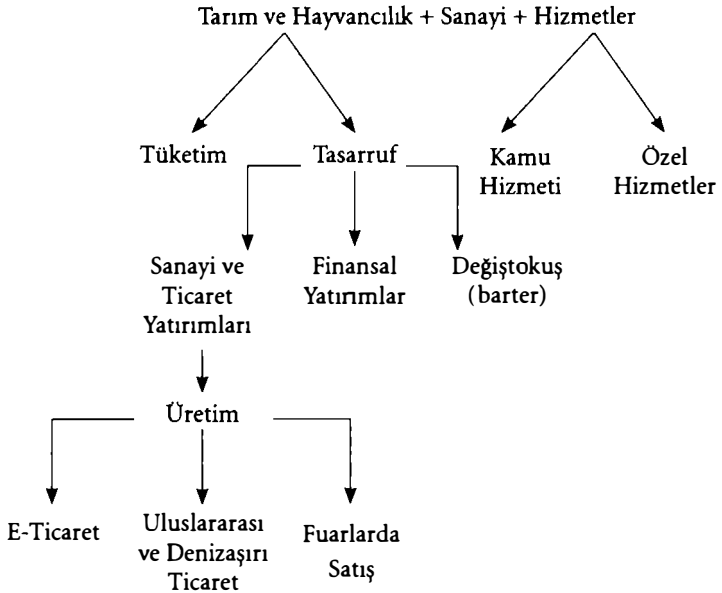
Tablo 11: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1990-2017 Arası)

	1990	2017	Değişim (%)
Dünya Nüfusu (Bin)	5.269.029	7.550.262	43
Dünya GSYH'si (Milyon USD)	27.134.084	79.865.481	194
Kişi Başına Gelir (USD)	5.150	10.578	105

(Kaynak: Angus Maddison, 2008.)

menin tekrarlanması kolay bir şey değildir. Bununla birlikte büyümede yaşanan bu sıçramanın küresel krize yol açtığı da dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

Bu dönemin ekonomik yapısını şöyle bir şemayla özetleyebiliriz:

Doğu'nun İkinci Yükselişi

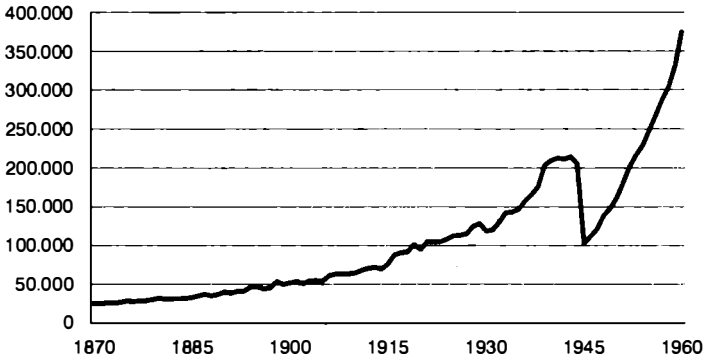
DOĞU'NUN İKİNCİ YÜKSELİŞİ JAPONYA'YLA BAŞLADI

Japonya'da 1867'de imparator olan Meiji (asıl adı Mutsuhito) Batılılaşmaya ve modernleşmeye yöneldi. Feodal toprak düzenini ve iltizam usulüyle vergi toplamayı kaldırdı. Okulları Batılı tarzda modernleştirdi, yeni ve batılı tarzda bir anayasa kabul ettirdi, parlamentoyu kurdu ve kabine oluşturdu. Özetle söylemek gerekirse Atatürk devrimlerine çok benzeyen düzenlemeler yaptı. Bu reformlar, Japonya'ya hızlı bir ekonomik çıkış sağladı. Özellikle eğitim reformu Japonya'nın ekonomik alanda hızla kalkınmasının yolunu açtı.

Japonya özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomide çok büyük atılımlar yaparak kısa sürede Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerini (Almanya, İngiltere, Fransa) geride bırakarak ABD'nin ardından Euro Bölgesi ortaya çıkıncaya kadar ikinci sırada yer aldı.

Grafik 6, bize Japonya ekonomisinin Meiji Restorasyonu'nun ardından 1870-1945 arasındaki dönemde düzenli bir çıkış sergilediğini, bu çıkışın İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte tersine döndüğünü ve ardından yeni bir çıkış yaşadığını gösteriyor.

Özellikle elektronik sanayisinde Batılı gelişmiş devletleri geride bırakan Japonya, bu hızlı yükselişini 1990'ların başında girdiği durgunlukla yitirerek tipik bir hızlı yükselip durma sendro-

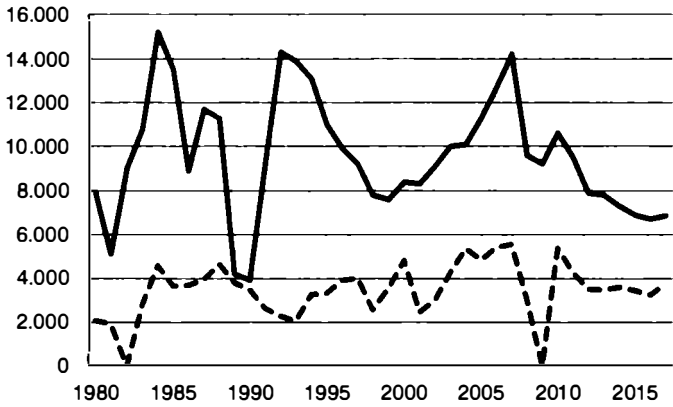
Grafik 6: Japonya'nın 1870'den 1960'a Kadar Yükselişi.

mu yaşadı. Bunun altında yatan temel nedenlerden birisi de in-
 şaat kesiminin yarattığı sürdürülemez hızlı büyümeydi. Bir süre
 sonra bu büyüme sürdürülemez hale gelince Japonya durgunlu-
 ğa girdi.

ÇİN

15'inci yüzyılın ortalarında dünyanın en büyük gücü oldu-
 ğuna inanarak kapılarını uluslararası ticarete kapatan ve hızla
 güç kaybederek dünya ekonomisinde geri sıralara düşen Çin, bu
 konumunu 20'nci yüzyılın son çeyreğine kadar sürdürdü. Mao
 Zedong'un ölümü sonrası yerine iktidara geçen Deng Xiaoping,
 iktidarda bulunduğu 1978 ile 1989 yılları arasında piyasa ekono-
 misi kurallarını yaşama geçirmeye ve Çin'i dışarıya açmaya yö-
 neldi. Böylece Çin, 500 yıldan fazla süreyle dünyaya kapattığı ka-
 pıları yeniden açmış oldu.

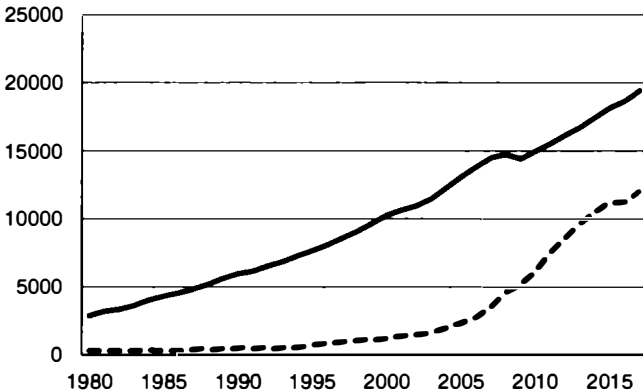
Deng Xiaoping ile birlikte tam anlamıyla bir yapısal dönüşü-
 me giren Çin, sosyalizmden taviz vermeden piyasa ekonomisi-
 ne geçmeyi deneyen ikinci ülke oldu. (İlki Yugoslavya'nın piyasa
 sosyalizmi denemesiydi.) Yugoslavya'nın aksine Çin bu deneme-
 de büyük bir başarı sağladı ve büyüme hızını artırdı.

Grafik 7: Çin'in (siyah çizgi) ve Dünyanın (kırık çizgi) 1980'den 2017 Arasındaki Büyüme Oranları.

Grafik 7'de Çin'in dünya ortalamasının ne kadar üzerinde bir büyüme ortalaması yakaladığı açık biçimde görülebiliyor.

Çin'in 1970'lerin sonuna doğru dışa açılma ve piyasa ekonomisine geçişle başlayan çıkışı, ilerleyen yıllarda çok daha belirgin sonuçlar vermeye başladı.

Grafik 8: Çin (kırık çizgi) ve ABD'nin (siyah çizgi) 1980-2017 Arası GSYH Gelişmeleri.

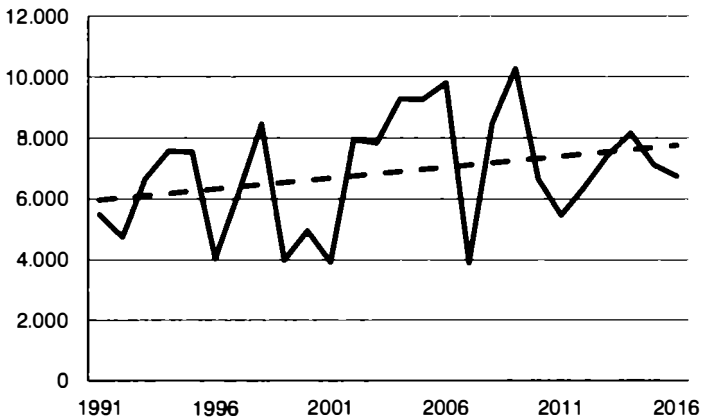
Grafik 8'de de görüldüğü gibi Çin, asıl atılımı 2000'lerden sonra gerçekleştirdi ve ABD'nin GSYH'sine yaklaştırmaya başladı. Ölçümü satın alma gücü paritesiyle yaparsak Çin'in GSYH büyüklüğünde ABD'yi geçtiğini görebiliriz.

HİNDİSTAN

Küreselleşmeyle birlikte Hindistan da çıkışa geçti. 1991 yılından başlayarak birçok alanda yapısal reformlara girişildi. İthal ikamesi politikasından vazgeçilerek gümrük tarifeleri indirildi, birçok kamu tekeline son verildi, doğrudan yabancı sermaye yatırımları teşvik edildi, işgücü piyasası katılıktan çıkarıldı, tarımsal destekler düşürüldü ve Hindistan serbest piyasa ekonomisi olmaya doğru önemli adımlar attı.

Hindistan'ın bu çabaları kısa sayılabilecek bir sürede sonuç verdi ve Çin'den sonra dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisi konumuna yükseldi. 1991'den 2016'ya kadar Hindistan'ın ortalama yıllık büyüme oranı yüzde 6,9 olarak gerçekleşti.

Grafik 9'daki hareketler, inişli çıkışlı görüldüğü halde eğilim (kırıklı çizgi) yukarıya doğrudur.

Grafik 9: Hindistan GSYH'sinin Büyüme Hızı

İKİ EKONOMİNİN ÖYKÜSÜ: GÜNEY VE KUZEY KORE

Japonya, 1905 yılında Rusya'yı yenerek Kore'ye egemen oldu. Bu egemenliğini İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar sürdürdü. İkinci Dünya Savaşı sonuçlanırken Birleşmiş Milletlerin geliştirdiği güvenlik planı gereğince 38'inci paralelin kuzeyini Rusya (o zamanki adıyla Sovyetler Birliği), güneyini de ABD kuşatarak Japonların elinden aldılar. İlerleyen yıllarda bu kuşatmalar işgale dönüştü. 1948 yılında bu iki bölgede iki ayrı hükümet kuruldu ve Kore resmen ikiye bölündü. Kuzeyde kurulan Sovyet stili sosyalist modele dayalı devlet Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (kısaca Kuzey Kore diye anılıyor), güneyde kurulan Batı stili kapitalist modele dayalı devlet de Kore Cumhuriyeti (kısaca Güney Kore diye anılıyor) adlarını aldılar. 1950 yılının haziran ayında Kuzey Kore Sovyet tanklarını ve silahlarını kullanarak Güney Kore'yi işgale girişti. Birleşmiş Milletler Güney Kore'ye asker yolladı. Savaş, yaklaşık 3 milyon insanın ölümüyle ve iki tarafın da hiçbir kazanım elde edememesiyle sonuçlandı. O tarihten bu yana Güney ve Kuzey Kore, ilk kuruluşlarındaki ideolojiyle yollarına devam ediyorlar.

1950'de Güney ve Kuzey Kore arasında pek bir fark olmadığı varsayımıyla yola çıkarsak bugün geldikleri nokta önemli bir karşılaştırma noktası olacaktır. Güney Kore ile ilgili verilere 1980'e kadar geri gidip ulaşabilmemize karşılık Kuzey Kore ile verilerin son durumunu bile toparlamamız pek kolay olmuyor. Çünkü Kuzey Kore bugün dünyanın en kapalı ekonomilerinden birisi konumunda bulunuyor. IMF üyesi de olmadığı için verileri elde etmek kolay değil. Ayrıca bu verilerin bazıları birkaç yıl öncesine ait, bazıları tahmin içeriyor, bazıları da doğruluğu tam olarak bilinmeyen veriler.

Tablo 12'ye göre Güney Kore, Kuzey Kore'den yaklaşık 20 bin kilometrekare (yaklaşık yüzde 17) daha küçük bir ülke olduğu halde nüfusu Kuzey Kore'nin yaklaşık iki katıdır. Güney Kore, Kuzey Kore'nin yaklaşık 35 katı daha büyük bir GSYH'ye sahiptir. Güney Kore'nin nüfusu, Kuzey Kore'nin nüfusunun iki

Tablo 12: Güney ve Kuzey Kore Karşılaştırması

Göstergeler / 2016	Güney Kore	Kuzey Kore
Yüzölçümü (kilometrekare)	100.210	120.530
GSYH (Milyar USD)	1.411	40
Nüfus	51	25
Kişi Başına Gelir (USD)	27.666	640
Kişi Başına Gelir (SAGE, USD)	36.390	1.700
Büyüme (%)	2,8	3,9
Enflasyon (%)	1,1	55
İşsizlik Oranı (%)	3,7	4,3
Bütçe Dengesi / GSYH (%)	0,3	-0,4
Toplam Kamu Borcu / GSYH (%)	38	50
Dış Ticaret Dengesi / GSYH (%)	5,8	-2,6

(Kaynaklar: Güney Kore verileri için IMF, WEO Database, April 2017, Kuzey Kore verileri için CIA Factbook, Trading Economics.)

katı olmasına karşılık Güney Korelilerin kişi başına geliri Kuzey Korelilerin gelirinin 45 katına yakındır. Kişi başına gelire satın alma gücü paritesi açısından bakarsak bu fark 21 kata düşmektedir. Kuzey Kore'nin açıklanmış son enflasyon verisi 2013 yılına aittir ki o da bize o yılki enflasyonun yüzde 55 gibi çok yüksek bir orana işaret ettiğini göstermektedir. İki ekonomi arasındaki ekonomik farklardan birisi de Güney Kore'nin dış ticaret fazlası vermesine karşılık Kuzey Kore'nin dış ticaret açığı vermesidir.

Güney Kore'nin olanaklarını ülkeyi refaha götürmek için seferber ederek insanların zenginliğe taşıdığını buna karşılık Kuzey Kore'nin varlığını savunma harcamalarına yönlendirerek halkını fakir bıraktığını görüyoruz.

DOĞUNUN İKİNCİ YÜKSELİŞİNİN SAYISAL ÖZETİ

Doğunun ikinci yükselişi Japonya ile başlamış olsa da sonrasında önderlik Çin'e geçti.

Tablo 13'e bakıldığında Japonya'nın kişi başına gelir artışı 1950-1990 arasındaki olağanüstü ivmesini 1990-2017 arasında yitirmiş olduğu buna karşılık Çin ve Hindistan'ın aynı dönemde ciddi bir ivme yakalamış olduğu görülüyor.

Tablo 13: Doğunun İkinci Yükselişinin Sayısal Görünümü (Kişi Başına Gelirler)

	1950	1990	2017
Çin	448	979	16.660
Hindistan	619	1.165	7.183
Japonya	1.921	19.782	42.832

(Kaynak: 1950 için Angus Maddison, 2008; 1990 ve 2017 için IMF WEO, April, 2018.)

17. BÖLÜM

Türkiye'nin Dünya Ekonomisindeki Yeri

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş dönemlerinde (1500-1600) kişi başına geliri, dünya ortalamasının üzerindeydi.

Tablo 14: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisindeki Yeri

Yıllar	1500	1600	1700	1820	1923
Dünya GSYH'si (Milyon USD)	248.321	331.344	371.058	693.502	3.000.000
Osmanlı GSYH'si (Milyon USD)	3.780	4.740	5.040	6.478	9.882
Osmanlı GSYH/ Dünya GSYH (%)	1,5	1,4	1,4	0,9	0,3
Dünya Nüf. (Bin)	438.428	556.148	603.490	1.041.708	1.863.466
Osmanlı Nüf. (Bin)	6.300	7.900	8.400	10.074	13.877
Osmanlı Nüfusu/ Dünya Nüfusu (%)	1,4	1,4	1,4	1,0	0,7
Dünyada Kişi Başı Gelir (USD)	566	596	615	666	1.525
Osmanlı'da Kişi Başı Gelir (USD)	600	600	600	643	712
Osmanlı KBG/ Dünya KBG (%)	106	101	98	97	47

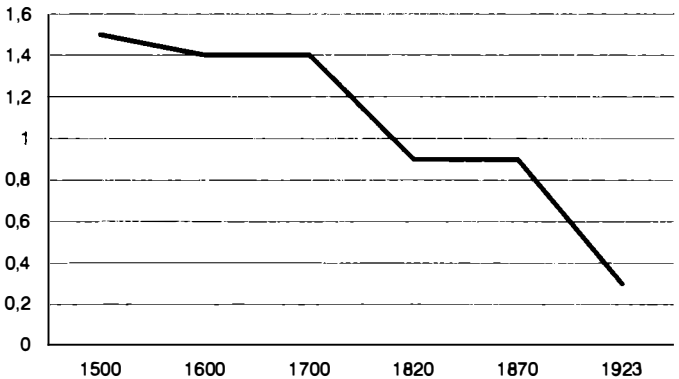
(Kaynak: Angus Maddison, 2008.)

Tablo 14'te, 1700'lere gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisindeki yerini yavaş yavaş kaybetmeye başladığını, 1900'lere doğru bu kaybın giderek belirginleştiğini görüyoruz.

Grafik 10, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi içindeki yerinin özellikle 1700'lerden sonra hızlı bir gerileme içine girdiğini gösteriyor. Ekonomideki gerilemenin 1699 yılındaki Karlofça Antlaşması ile başlayan genel gerileme dönemiyle çakıştığı görülüyor.

Osmanlı İmparatorluğu, Karlofça Antlaşması ile kaybedilen topraklarını geri almak için peş peşe savaşlara girdiyse de bu savaşlarda daha fazla toprak kaybına uğradı. Bu kayıplara karşın 18'inci yüzyılın ilk yarısında imparatorluğun ekonomisinde önemli bir atılım ve gelişme ortaya çıktı. Sanayi imalatında artış ve yaygınlaşma özellikle dikkat çekicidir. Demir üretiminde işçi bulmakta çekilen güçlük işçi ücretlerinin artmasına yol açmış görünüyor. Devlet, bu dönemde ithal ikamesi politikası izledi.¹⁰¹

Yüzyılın ilk yarısındaki bu çıkışa karşılık ikinci yarıdan itibaren gelişme tersine döndü ve yerini yaygın bir daralma ve gerilemeye bıraktı. Gerileme yalnızca sanayi üretiminde değil tarımsal üretimde de ortaya çıktı. Bu durumu Osmanlı maliyesinin vergi gelir-

Grafik 10: 1500-1923 Arasında Osmanlı İmparatorluğu GSYH'sinin Dünya GSYH'si İçindeki Payının Gerileyişi.

lerindeki gerilemeden de görmek mümkündür. Kamu maliyesinde yaşanan açıkları kapatmak için paranın taşıması (değerinin düşürülmesi) ve esham (borçlanma) en yaygın başvurulacak yollardan birisi oldu.¹⁰² Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkıldığı 1923 yılına doğru tam anlamıyla bir çöküş yaşadığı grafikten de görülebiliyor.

1854 Kırım Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu’nun dönüm noktalarından birisidir. İlk dış borcu bu savaşın finansman giderlerini karşılamak için alan imparatorluk, sonrasında sürekli dış borçlanmalara girmiş ve bu dış borçlar, devletin üzerinde mütahiş bir baskı yaratmıştır. Borçları sürekli yenileriyle ödeyen Osmanlı İmparatorluğu, sonunda baskılara dayanamamış 1881 yılının sonunda Muharrem Kararnamesi’yle Düyun-u Umumiye İdaresi’ni kurarak devletin maliyesinin yönetimini büyük ölçüde yabancılara (İngiltere, Hollanda, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya) teslim etmek zorunda kalmıştır.

Tablo 15: 1913 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun Borç Yapısı

Osmanlı Lirası	1913
GSYH	210,0
Devlet Borçları	153,7
Devlet Borcu/GSYH (%)	73,1

(Kaynak: Vedat Eldem, 1994, s. 182.)

Tablo 15, Osmanlı İmparatorluğu’nda borç yükünün, Birinci Dünya Savaşı’na girmeden hemen önce, yüzde 73,1 gibi son derecede yüksek bir orana ulaştığını gösteriyor.

OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDAN DEVRALINAN EKONOMİ

Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndan devraldığı ekonomik yapı çökmüş durumdaydı. Üretimin büyük bölümü tarıma, o da hava koşullarına bağlıydı. Kapitülasyonlar ve dış borçlar ülkeyi tam bir açmazda bırakmıştı.

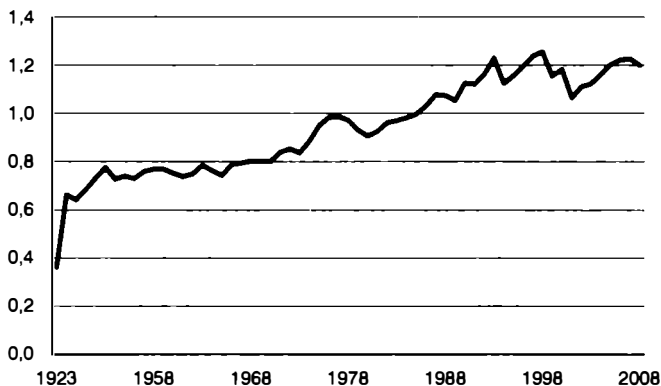
1923 yılında GSYH kabaca 570 milyon dolar, kişi başına düşen gelir yıllık 48 dolar, ihracat 51 milyon dolar, ithalat 87 milyon dolar, GSYH’de sanayinin payı yüzde 11’di. Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Antlaşması’yla Osmanlı İmparatorluğu’nun Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından yönetilen dış borçlarının en yüksek bölümünü devralmak zorunda kalmıştı.

Birinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından girdiği Kurtuluş Savaşı’ndan yeni çıkmış olan Türkiye’de, insanlar yorgun, bitkin, fakir ve dünyadan soyutlanmışlardı. Bütün bu yorgunluk, bitkinlik, fakirlik ve yalnızlığa karşın Türkiye Cumhuriyeti, ilk dönemde büyük atılımlar yaptı, milli gelirini hızla büyüttü, sanayisini, ihracatını geliştirdi, bütün fakirliğine karşın sırtına yüklenen Osmanlı borçlarını son kuruşuna kadar ödedi ve bugünlere geldi.

**Tablo 16: Türkiye’nin GSYH ve Kişi Başına Geliri
(Cari Fiyatlarla)**

Yıllar	GSYH (Milyon USD)	Kişi Başına GSYH (USD)
		Kişi Başına
1923	570	48
1930	746	51
1940	1.742	98
1950	3.462	167
1960	9.866	359
1970	19.029	539
1980	68.391	1.540
1990	152.001	2.682
2000	270.900	4.229
2010	748.396	10.560
2017	861.000	10.597

(Kaynak: TÜİK.)

Grafik 11: 1923-2008 Arasında Türkiye'nin GSYH'sinin Dünya GSYH'si İçindeki Payının Artışı.

Grafik 11, Türkiye'nin devrıldığı çökmüş ekonomiyi yavaş ama kararlı adımlarla yukarıya taşıyışını gösteriyor. Son dönemdeki çöküş ve toparlanma 2001 krizini gösteriyor.

Uzunca sayılabilecek bu yolculukta Türkiye, önce liberal ekonomiyi denedi. Bunu yürütebilecek kaynakları olmadığını görünce devletçiliğe yöneldi. Türk parasının kıymetini koruma mevzuatına dayalı en katı döviz rejimlerinden birisini uzun süre uygulamada tuttu. Tekrar liberal ekonomiyi döndü. Kaynaklarını boşa harcayınca planlı ekonomiye geçti. Fiyatları, ücretleri, kiralari kontrol etmeye çalıştı. Sermaye hareketlerinin son derece kısıtlı olduğu bir ortamda sabit döviz kuru ve sabit faiz uygulaması yaptı. Sonra yeniden liberal ekonomiyi denemeye başladı. Deregülasyon ve arz yönlü ekonomiyi uygulamaya başladı. Bütün bu aşamaları geçerken birçok kez ekonomik kriz yaşadı ama bunların hepsini de kısa sayılabilecek sürelerde atlatmayı başardı. Bugün geline aşamada Türkiye, küreselleşmenin getirdiği değişikliklere uygun olarak dalgalı döviz kuru, serbest faiz, serbest piyasa sisteminin içinde bulunuyor.

TÜRKİYE EKONOMİSİNİN KÜRESEL SİSTEMDEKİ YERİ

Türkiye ekonomisi Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı yapıyı zaman içinde ileriye taşıdı. Bunu bir tablo eşliğiyle izlememiz mümkün. (Tablo 17'de yer alan GSYH ve kişi başına GSYH değerlerinin, bir önceki tablodan farklı olarak satın alma gücü paritesine göre hesaplandığı için o tablodaki verilerden farklılık gösterdiğine dikkat etmek gerekir.)

Türkiye'nin Osmanlı'dan devraldığı değerlere göre 1923 yılında GSYH'si dünya GSYH'sinde yüzde 0,4 yer tutarken bugün yüzde 1,8 yer tutmaktadır. Kişi başına gelirde de 1923 yılında dünya ortalamasının yüzde 47'sine sahipken bugün yüzde 164'üne sahip durumdadır.

Türkiye Cumhuriyeti, çökmüş bir ekonomiyi 100 yıla yakın bir sürede canlandırarak dünyada önemli bir noktaya getirdi.

Tablo 17: Türkiye'nin Dünya Ekonomisindeki Yeri

	1923	1950	2000	2017
Dünya GSYH'si (Milyar USD)	2.733.190	5.335.860	49.960.641	124.044.182
Türkiye GSYH'si (Milyar USD)	9.882	34.279	680.235	2.173.227
Türkiye GSYH/ Dünya GSYH (%)	0,4	0,6	1,4	1,8
Dünya Nüfusu (Bin)	1.863.466	2.527.960	6.076.558	7.550.262
Türkiye Nüfusu (Bin)	13.877	21.122	67.329	80.811
Türkiye Nüfusu/ Dünya Nüfusu (Bin)	0,7	0,8	1,1	1,1
Dünya Kişi Başına Geliri (USD)	1.524	2.111	8.222	16.429
Türkiye Kişi Başına Geliri (USD)	712	1.623	10.509	26.893
Türkiye KBG/Dünya KBG (%)	47	77	128	164

(Kayak: Angus Maddison, 2008; IMF, WEO, April, 2018.)

Resim 17: Türkiye Cumhuriyeti tarafından Lozan Antlaşması'yla devralınan Osmanlı borçlarına karşı çıkarılan borçlanma tahvili (1934).

18. BÖLÜM

Geleceğe İlişkin Öngörüler

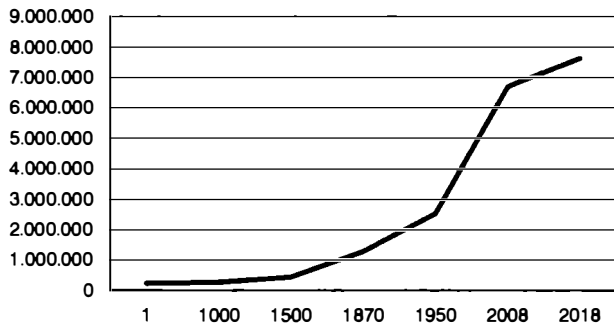
NÜFUS ARTIŞI, GSYH ARTIŞI VE REFAH ARTIŞI

Eldeki tahminler düzenli olarak ilk yıla kadar geri gidiyor. Tahminler Angus Maddison'a ait.¹⁰³ Buna göre dünya nüfusu, coğrafi keşiflerin hızlandığı 1500'lerden başlayarak bir yükseliş içine girmiş, sonra sanayi devriminin başladığı 1870'lerde yeni bir çıkış sergilemiş ama asıl artış İkinci Dünya Savaşı sonrasında ve özellikle dijital devrim sonrasında yaşanmış görünüyor.

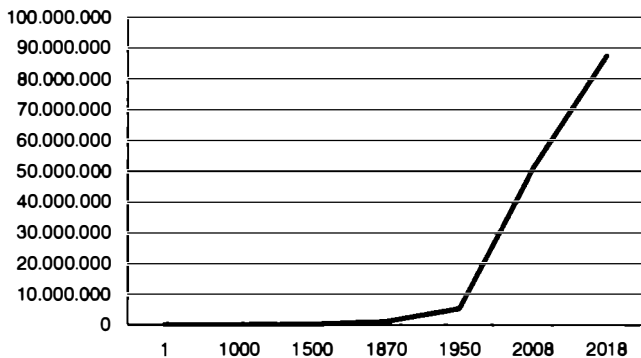
Bu artışta birçok gelişmenin etken olduğunu düşünebiliriz: Beslenme ve barınma gibi ihtiyaçların daha rahat karşılanabilmesi, birçok hastalığın tedavisinin sağlanması bunların en başında gelenlerdir.

Üretim ve dolayısıyla toplam geliri ve gideri temsil eden dünya GSYH'sindeki artış, sanayi devrimine kadar nüfus artışının gerisinde kalmış olsa da sonrasında onu geçmiş ve hızlanmıştır.

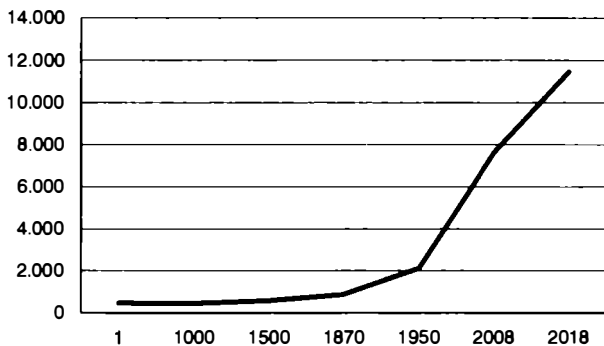
Kitlesel üretimin devreye girmesi, istihdamın yaygınlaşması, pek çok yeni iş alanının ortaya çıkması, harcama kalıplarının değişerek toplumların hızla birer tüketim toplumu haline gelmesi gibi nedenler GSYH artışında çok etkili olmuştur. Tıpkı nüfus artışında olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem, yani dijital devrimin devreye girdiği dönem, dünya GSYH'sinin en hızlı arttığı dönem olmuştur.

Grafik 12: Dünyada Nüfus Artışı (sol eksen bin kişi).

Grafik 13: Dünyada GSYH Gelişimi (sol eksen bin dolar).

Grafik 14: Dünyada kişi Başına Gelir Artışı (sol eksen bin dolar).

Nüfustaki artışa karşılık dünya GSYH'sinin daha hızlı artması kişi başına gelirlerde hızlı artış yaratmış, dünya refahı yükselmiştir.

Grafik 14'te de görüldüğü gibi, kişisel refahın artışı da özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlanmış, 2008 küresel kriziyle birlikte ivme kaybetmiş görünüyor.

KAPİTALİZM GELECEKTE DE KRİZ YARATIR MI?

Ekonomik sistem büyük ölçekli dönüşümlerin içine girdiğinde bir süre sonra krize neden olmaktadır. 1873 tarihli 'Uzun Depresyon', merkantilizmden sanayi kapitalizmine geçişin sancuları sonucunda çıkmıştır. Ticaret kapitalizminden sanayi kapitalizmine geçiş kuralları ve denetimiyle birlikte uygulanması gereken büyük bir dönüşümdür. Ne var ki uygulama böyle olmamış, kurallar ve denetim hep çok gecikmeli olarak gelmiş, bu sürede de kriz yaratan ortam gelişmiştir. Sanayi kapitalizminin yarattığı aşırı üretimin denizaşırı ülkelere pazarlanmasıyla sorun aşılabilmektedir. Lenin bu aşamayı emperyalizm olarak adlandırıyor.

1929 tarihli 'Büyük Depresyon', ticaretin bütün dünyada serbestleştiği ve finansal kapitalizme geçiş aşamasının yaşandığı bir dönemde çıkmıştır. Ekonomik sistemde yine büyük bir dönüşüm yaşanmaya başlamış, uygulama, yine kuralları ve denetimi beklemeksizin ilerlemiş ve sonuçta kriz yaratmıştır.

2008 küresel krizi ise kapitalizmin küreselleşmesinin ardından çıkmıştır. Bu kez yaşanan büyük dönüşüm sermaye hareketlerinin serbest kalması ve bütün dünyanın tek bir oyun alanına dönmesi aşamasında ortaya çıkmıştır. Kurallar ve denetim bu yeni dönüşüme ayak uyduramamış ve başıboş kalan sistem yine kriz yaratmıştır.

Bundan sonraki dönemlerde benzer krizlerle karşılaşmanın tek yolu bu tür büyük dönüşümlerde kuralları ve denetimi bu dönüşüme uygun biçimde önceden düzenlemekten geçiyor.

Ne var ki, kapitalizmin yönlendiricisi konumundaki büyük devletler, yaratıcılığı öldürebileceği gerekçesiyle, sistemi baştan

bu tür kurallara bağlamaya taraftar görünmüyorlar. Genellikle bu tür kurala bağlanma eğilimleri kriz yaşandıktan sonra güncellik kazanıyor.

Gündemde 'Sanayi 4.0' dönüşümü var. Bu dönüşümün kuralları, hukuki ve ekonomik çerçevesi belirlenmemiş. O nedenle bu dönüşümün de bir kriz yaratma olasılığı oldukça yüksek.

KUR SAVAŞLARI VE TİCARET SAVAŞLARI

Uluslararası ekonomi, ülkeler arasında gerçekleşen üç temel ilişki üzerine kuruludur: (1) Mal ve hizmet alışverişi (dış ticaret), (2) Sermaye hareketleri, (3) Emegın dolaşımı.

Uluslararası mal ve hizmet ticareti, daha önce değinildiğı gibi, binlerce yıl önce kent devletlerinin kurulmasıyla ortaya çıktı. Arkeolojik kazılarla bulunan kil tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla bundan yaklaşık 4.000 yıl önce Asurlu tüccarların Anadolu halkı (Hattiler) ile yaptığı büyük çaplı uluslararası ticaret bunun bir örneğidir. Bugün gelinen aşamada uyuşturucu, silah vb. gibi mallar dışında kalan mallar ve hizmetler, belirli vergiler (gümrük vergisi gibi) ödendikten sonra serbestçe ithal veya ihraç edilebiliyor.

Sermaye hareketlerinin serbest kalması yani paranın uluslararası dolaşımı, mal ve hizmetlerin uluslararası dolaşımıyla kıyaslanamayacak kadar yeni bir gelişme olarak 20'nci yüzyılda ortaya çıktı. Sermayenin uluslararası dolaşımının serbestliğı gelişmiş ekonomiler arasında başladı ve yirminci yüzyılın son çeyreğinde bu serbestlik çok daha geniş bir coğrafyaya yayıldı. Bugün neredeyse bütün dünya sermaye hareketlerinin serbest olduğu bir düzen içinde bulunuyor. Üstelik bu dolaşıma bir vergi de uygulanmıyor. ABD'de bir bilgisayardan bir düğmeye basmakla, para Çin'e, Rusya'ya, Türkiye'ye veya İngiltere'ye gidebiliyor ve orada sermaye yatırıma ya da portföy yatırıma dönüşebiliyor.

Emegın dolaşımı birkaç istisnai bölge dışında serbest değil. Hatta neredeyse dolaşımını yasaklayacak kadar katı koşul ve kurallara tabi.

Özetle bu üç faktör içinde dolaşımı en serbest olanı sermaye, vergi gibi bazı yükümlülükler ödenmesi kaydıyla serbest olanı mal ve hizmet ticareti, kısıtlı olanı ise emek.

Günümüzde sermaye hareketlerine kısıtlama getirilmek istendiğinde genellikle eskiden olduğu gibi sermaye denetimi gibi yollara başvurulması yerine kurlarla oynanıyor. O nedenle de bu tür eylemler kur savaşları olarak adlandırılıyor. Bir ekonomin ihracatında düşüş, ithalatında artış, dolayısıyla dış ticaret açığında yükseliş varsa o ülke parasının değerini düşürme yoluna gidiyor. Eskiden sabit kur rejimi varken bu devalüasyonla yapıldı, şimdi artık dalgalı kur rejimi olduğu için farklı yöntemlerle yapılıyor.

Mal ve hizmet ticaretine getirilen kısıtlamalar çok daha çeşitli yöntemler denenerek yapılıyor. Gümrük vergilerinin yükseltilmesi, tarife dışı engeller (ithalatı zorlaştıracak kurallar, denetimler), anti dumping ve telafi edici vergi önlemleri gibi uygulamalar bu yöntemlerin en bilinenleri.

Bretton Woods sistemi ve onun getirdiği kurumlar olan İMF, Dünya Bankası ve GATT (sonra Dünya Ticaret Örgütü) önceki dönemde ortaya çıkan ticaret savaşlarının yarattığı refah kayıplarını gidermeyi görev edinmişti. İkinci Dünya Savaşı öncesinde kimi ülke ithal ikamesi modeli uyguladığı için, kimi ülke dış ticaret açığını kapatmak için mal ve hizmet ticaretine çeşitli kısıtlamalar uygulamış ve bu uygulamalar dünya refahının düşmesine yol açmıştı. Bretton Woods sistemi dünya ticaretinin gelişmesinin dünya refahının artmasına katkıda bulunacağı kabulüne dayanıyordu. Aslında bu kabul kapitalizmin 'karşılaştırmalı üstünlükler teorisine dayalı refah artışı kabulünün' de temelini oluşturuyor. Dünya Bankası, önceleri savaşta yıkılan Avrupa'yı ayağa kaldırarak dünya ticaretine katılmasını sağlamayı hedef edinmişti. Bu misyon tamamlandıktan sonra gelişmekte olan ülkelerin altyapı yatırımlarını uygun koşullarla kredilendirerek onların dünya ticaretine aktif katılımını sağlamaya yöneldi. İMF, ödemeler dengesi sıkıntısına düşen ülkelerin dünya ticaretinden çekilmesini önlemek için geçici destekler vermeyi hedef alıyordu. GATT ile başlayan ve Dünya Ticaret Örgütü ile devam eden oluşum da

dünya ticaretinin kurallarını belirliyordu. Bretton Woods sistemi uzun süre dış ticaret kısıtlarına başvurulmaksızın yürütülebilen bir düzen kurmuştu. Küreselleşme bu düzenin doruk noktasıydı. Bu noktaya varıldığında artık dünya ticaretine eski sosyalist ülkeler de katılmış, olay genişlemiş ve geri döndürülemez bir aşamaya ulaşmıştı. Yirmi birinci yüzyılın başlarında görünüm böyleydi.

Ne var ki yaşam kitaplarda ya da planlarda öngörülenden çok daha karmaşık ilişkiler yaratabiliyor. Mal ve hizmet ticaretinin, serbest kalan sermaye hareketlerinin eşliğinde, geri dönülemez bir serbestliğe ulaştığı düşünülürken işler tersine dönmeye başladı.

Önce kur savaşları başladı. ABD ile Euro Bölgesi arasında ya da belki daha doğru bir ifadeyle dolar ile euro arasındaki rekabetle kur savaşları gün yüzüne çıktı. Sonra iş ciddileşmeye başladı. Zaman zaman iki taraf da güçlü bir para birimi istemediklerini dile getirir oldular. Çünkü para biriminin böyle bir ortamda güçlenmesi demek ihracatın düşmesi, ithalatın artması ve dolayısıyla ticaret açığının yükselmesi demektir. Biraz daha zaman ilerleyince bu kez kur savaşlarına Japonya da katıldı. Japonya'nın derdi Çin ve Kore ile idi. Onların para birimlerini düşük tutması aşağı yukarı benzer ürünleri ihraç eden Japonya'nın ihracatını sıkıntılı bir duruma sokuyordu. 2016'da Japonya Yen'i düşük değerde tutmaya çaba gösterdi. 2017'den itibaren görünüm değişti ve üç ülke de paralarını bu şekilde kollamayı bıraktılar.

ABD yönetimi öteden beri karşılıklı ticarete açık verdiği ekonomilere belirli ölçülerde baskı uyguluyordu. Bu baskı özellikle de Çin'e yönelikti. Bunu tam olarak bir ticaret savaşı diye nitelendirmek o zaman için pek doğru olmazdı. Çünkü baskılar daha çok sözlü olarak kuruluyor ya da Dünya Ticaret Örgütü üzerinden yürüyordu. Trump'ın, başkan seçildikten sonraki söylemleri ve bunları giderek yaşama geçirmesi çoğu kez su yüzüne çıkmamış olan ticaret savaşlarını bu kez açığa çıkarmaya başladı. Son dönemde iki önemli gelişme yaşandı. ABD, korumacılığa dönüş eylemlerini uygulamaya sokmaya yöneldi ve yurtdışına giden Amerikan sermayesinin ülkeye geri getirmek için vergi indirimleri başta olmak üzere teşvik uygulamalarını devreye soktu. Trump,

Davos toplantısının hemen öncesinde “Önce Amerika” sloganını ortaya attı. Bu slogan, sonradan farklı anlamlar verilmeye çalışılmış olsa bile ABD’yi serbest ticaret şampiyonluğundan indirecek kadar önemli bir değişime işaret ediyor. Buna karşılık Çin, serbest ticareti savunmaya yöneldi

Çin, hızlı bir yükselişin ardından 15’inci yüzyılın ortalarında dünyaya kapılarını kapatarak, dış ticareti kısıtlayarak bir anlamda ticaret savaşı başlatmış ve bunun sonucunda o zamana kadar dünyanın en güçlü ülkesi konumundaki yerini kaybetmişti. Benzer bir durumu ABD’nin yaşayıp yaşamayacağını zaman gösterecek.

ÇEVRE SORUNLARI

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan büyük nüfus artışı, yaş ortalamasının artması ve tüketim artışı çevre sorunlarını doruk noktalara taşımış bulunuyor.

Dünya nüfusunun hızlı artışı, sağlıklı kentleşme, nükleer gücün çeşitli alanlarda kullanımının yaygınlaşması, savaşlar, çevreye zarar veren çeşitli tarım ilaçları, temizlik amaçlı kimyasal madde kullanımının artması çevre kirliliğini artıran başlıca etkenler olarak karşımıza çıkıyor. Bu olumsuz etkenlerin artışı da hava ve su kirlenmesi, sera etkisinin ortaya çıkarak havanın ısınması başta olmak üzere birçok geri döndürülmesi zor sorunlar yaratıyor. İnsanoğlu, bugün daha rahat yaşam koşulları içinde olmak için çevreye zarar vermeyi göze alıyor. Böylece kendisinden sonraki kuşaklar için son derecede olumsuz bir çevrenin ortaya çıkmasına yol açıyor. Artan çevre sorunları, doğal yaşamı bozarak yalnız insanların değil, bütün canlıların yaşamlarını olumsuz yönde etkiliyor.

Ekoloji Yunancada yurt, yuva, ev, barınak, yaşanacak yer anlamına gelen eko ile bilim anlamına gelen ‘logia’ kelimelerin birleştirilmesiyle türetilmiş bir kelimedir. İlk kez Alman zoolog Ernest Haeckel tarafından 1869 yılında kullanılmıştır. Ekoloji canlıların, öteki canlılar ve cansız çevreyle olan ilişkilerini inceleyen bilim dalıdır. Bu konuda yapılmış tüm çalışmalara ve uyarılara karşın insanoğlu çevreyi hızla kirletmeye, bozmaya devam etmektedir.

Her ne kadar Sanayi 4.0 ile birlikte çevreye yönelik zararların azalacağı iddiası olsa da geleceğe damga vuracak olumsuz gelişmelerden birisi kapitalizmin yaratabileceği yeni krizlerden çok yaratmaya devam ettiği çevre sorunları olacaktır.

PREKARYA

Prekarya *precariousness* (güvencesiz) ve *proletariat* (emeğini satarak geçimini sağlayanlar) kelimelerinin birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. İktisatçı Guy Standing, 20'nci yüzyılın son çeyreğinde küreselleşmeyle neredeyse bir arada ortaya çıkan neoliberal yaklaşımın yarattığı yeni yaklaşımların işçi sendikalarına güç kaybettirdiğini ileri sürüyor. İşçi sendikaları artık eski pazarlık ve emekçiyi koruma gücünü yitirdiği için bu durum, eskisine göre çok daha az güvenceye sahip bir çalışanlar sınıfı yaratmış bulunuyor. Standing'e göre sürekli olarak işini kaybetme endişesi altında yaşayan bu kesim, bir yandan da uç akımlara kapılma eğiliminin yükselmesi sonucu toplum ve demokrasi açısından tehlikeli bir durum yaratıyor.¹⁰⁴

Batı dünyası açısından 'prekarya' yeni bir sınıf olarak doğuyor. Gelişmiş ekonomilerden gelişmekte olan ekonomilere doğru ilerledikçe işler daha da karışıyor. Prekarya tanımı batıdaki durumu anlatmak için yeterli olabilir ama gelişmiş ülkeler dışındaki durumu tanımlamaya yetmiyor. Gelişme yollundaki ekonomilerde iş güvencesi düşük olarak çalışanların yanında bir de güvenceden tamamen yoksun durumda çalışanlar var. Mesela Türkiye'de hiçbir sosyal güvenceye tabi olmaksızın çalışanların toplam işgücündeki payı yüzde 34'ü buluyor. Yani çalışanların üçte biri işini kaybettiği anda hiçbir güvenceye sahip değil. Sadece çalıştığı sürece bir ücret elde etme şansı var. Eğitimde olmadığı halde herhangi bir işte çalışmayanların oranının fazla olması bir başka sorun. Bu oran Türkiye'de yüzde 25'i aşıyor. 15-24 yaş arasındaki nüfusu tanımlayan genç nüfusta işsizlik oranı ise yüzde 20'yi geçmiş durumda.

Gelişmiş ülkelerde iş bulmuş ama iş güvencesi giderek azalmış

olanlar, gelişme yolundaki ülkelerde ise bunlara ek olarak işi olmayan ya da işi olsa da sosyal güvencesi olmayan insanların sayısındaki artış endişelerin artmasına yol açıyor.

İşsiz, güvencesiz, kayıt dışı bu kesim her türlü manipülasyona açık, yönlendirilebilir bir kesim olarak 21'inci yüzyıla damga vurmaya hazırlanıyor.

PSİKOLOJİNİN EKONOMİYE KATILMASI: DAVRANIŞSAL EKONOMİ YAKLAŞIMI

Ekonomi bilimi ilk kez bilimsel bir çerçevede ortaya atıldığında adına siyasal ekonomi (İngilizcede *political economy*) denmişti. Siyasal ekonomi denmesinin nedeni bu yeni bilim dalının siyasetle ve içinde bulunduğu sistemin ideolojisiyle iç içe konumda bulunmasıydı. Her siyasal sistemin kendi ideolojisine uygun ayrı bir ekonomi yaklaşımı vardır. Ekonomi biliminin evrenselliği konusundaki en önemli eleştiri de buradan gelir zaten.

Siyasal ekonomiye, 'ekonomi' (İngilizcede *economics*) denilmesi Alfred Marshall ile başladı. Marshall'a kadar yazılan bütün ekonomi kitapları 'siyasal ekonomi' adını taşıyordu. Matematiksel analizi ve psikolojiyi ekonomi bilimine birer analiz aracı olarak sokan Marshall, ekonomi biliminin artık ideolojiden soyutlandığını ve fizik (*physics*) ve matematik (*mathematics*) gibi bir bilim haline geldiğini dolayısıyla ekonomi (*economics*) adını almayı hak ettiğini düşünmüş olmalı.

Oysa Marshall bu düşüncesinde haklı değildi. Ekonomi, her ne kadar matematik ile aşırı derecede desteklenir olsa da, her ne kadar birçok kavramını fizik biliminden devşirmiş olsa da hiçbir zaman bir ideoloji bilimi olmaktan dolayısıyla da siyasetin etkisinden uzaklaşmadı. Bugün okullarda okutulan, tartışmalara temel oluşturan, çeşitli konular üzerinde gözü kapalı olarak konuşabildiğimiz bir çerçeve sunan ekonomi bilimi kapitalist sistemin ekonomik yapısı üzerine kurulu bir bilimdir.

Neoklasik ekonomi teorisi tam olarak kapitalizmin kabulleri üzerine inşa edilir: (1) İnsanlar rasyoneldir dolayısıyla en doğ-

ruyu ve kendilerine en fazla yararlı olanı seçerler. (2) Piyasa sistemi rasyonelliğin ve en yararlıının öne çıkmasına yol açar. (3) Piyasa sistemi bütün dengeleri kendiliğinden en iyi düzeyde oluşturur (görünmez el teorisi). (4) Karşılıklı ticaret herkesin refahını artırır (Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi).

Belki 50 yıl öncesine kadar bu kabullerin doğruluğunu pek tartışmayan iktisatçılar, bunların doğruluğunu giderek daha fazla sorgular oldular. Her gün yanıtlanması daha zor yeni sorular geliyor gündeme. İnsanlar gerçekten rasyonel mi? Bütün kararlarını kendilerine en fazla yararlı olan seçeneği tercih ederek mi alırlar? Piyasa sistemi rasyonelliği ve en yararlıının öne çıkmasını sağlar mı? Ekonomideki dengeler, kendiliğinden en iyi biçimde kurulur mu? Ticaret gerçekten herkesin refahını artırır mı? Yanıtlarımız olumluysa kapitalist sistemin sürekli içine düştüğü bu krizler neyin nesi? Eğer ekonomi bilimi ideolojiden soyutlanmışsa niçin bu krizleri önleyemiyor?

Bugün bu soruların yanıtını ekonomi bilimi tek başına veremiyor. O nedenle her geçen gün psikoloji, ekonomi bilimine ve özellikle mikroekonomiye daha fazla giriyor. Son yıllarda bu çerçevede geliştirilmiş olan ayrı bir ekonomi yaklaşımı ortaya çıktı: Davranışsal ekonomi.

Alfred Marshall ve neoklasik okulun kurucularının yaklaşımlarını önceki dönem ekonomi yaklaşımlarından ayıran en temel özellik onların matematiğin yanında psikolojiyi ekonomiyle birleştirerek olaya yaklaşmış olmalarıydı. Bütün mesele bu birleşmenin doğru yapıp yapılmadığında yatıyor. Çünkü Marshall ve neoklasiklerin psikolojiyi birleştirdikleri ekonomi bilimi, bütün iddialarına karşın siyasetten ve ideolojiden soyutlanmış değildi.

SANAYİ 4.0

Dünya ekonomisinin küreselleşmesi en açık etkisini iki alanda gösterdi: (1) Sermaye akımlarının serbestleşmesi. (2) Üretim yer değiştirebilmesi. İlkini sonucu olarak sermaye, en çok para kazanabileceği alanlara ve yerlere gitmeye başladı. İkincinin

sonucu olarak da üretim, en ucuza gerçekleştirilebileceği yerlere kaydırıldı. Üretimin en ucuza yapılabileceği yerler, ucuz emek ve sağlanan vergi kolaylıkları nedeniyle başta Çin olmak üzere Uzakdoğu ülkeleriydi. 1980'lerden başlayarak ABD ve Avrupa sermayesi, üretim merkezlerini bu ülkelere kaydırды. Çin ve diğer Uzakdoğu ülkeleri bir süre Amerikalı ve Avrupalı firmaların üretim üssü olarak çalıştı. Halen de kısmen bu şekilde çalışmaya devam ediyorlar. Ne var ki artık bu ülkeler bu ürünleri kendileri de yapmaya yöneldiler. Çin ve diğer Uzakdoğu ülkeleri, yavaş yavaş başkaları için üretim yapmaktan çıkmaya ve kendi markaları altında üretim yapmaya başladılar.

Tablo 18: Sanayi Ürünü Satış Gelirlerinde Değişim (Milyar USD)

Ülke	2006	2011	Değişim (%)
Euro Bölgesi	550	620	13
ABD	280	280	0
Almanya	190	220	16
Rusya	10	15	50
Çin	170	580	241

(Kaynak: Ali Rıza Ersoy, 2016.)

Tablo 18, bize Çin'in sanayi malı üretiminde sergilediği çarpıcı gelişimi gösteriyor. Alman hükümeti bu gelişme üzerine Doğu'nun Batı'yı geçtiğini ve aranın hızla açılmakta olduğunu görerek 2011'de Hannover Fuarında 'Sanayi 4.0'ı gündeme getirdi.

Sanayi 4.0, asıl olarak imalat sanayisinde bilgisayarlaşmanın en üst düzeye çıkarılması ve dolayısıyla üretimin yüksek teknolojiyle donatılmasını hedefleyen bir yaklaşım. Burada üç temel amaç güdüyor: (1) Üretimde insan emeğinin en aza indirilmesi ve bu yolla üretimdeki hataların ortadan kaldırılması. (2) Üretimin en üst düzeyde esnekliğe kavuşturulması ve bu yolla tüketiciye özel ürün yapabilme imkânının elde edilmesi. (3) Üretimin hızlandırılması.

Resim 18: Sanayi 4.0, resimde sembolize edildiği gibi, insanla makinenin işbirliği yaparak tüketicinin istediği özel ürünlerin üretilebilmesini hedefliyor.

Bu amaçlara ulaşıldığında Çin ve diğer Uzakdoğu ülkelerinin ucuz emekle elde ettikleri rekabet üstünlüğü ortadan kalkacak. Üreticiyle tüketicinin anlaşması çok daha kolay olacak. Örneğin beyaz boya üzerine siyah puanlı desenleri olan bir otomobil isteyen tüketiciye, aşağı yukarı aynı fiyat kalıpları içinde kalınarak, özel üretim yapılması mümkün olacak. Üretim hızlanacak ve bu yolla siparişin beklenme süresi son derece azalacak.

Almanya tarafından ortaya atılmış olsa da bugün ABD, Avrupa ülkeleri ve Uzakdoğu ülkeleri de Sanayi 4.0 üzerinde ciddi çalışma yapıyorlar.

GELECEĞİN DÜNYASINA GİDİŞ

Pricewaterhouse Coopers şirketi (PwC) iktisatçıların hazırladığı bir rapora göre (PwC, The Long View: How Will the Global Economic Order Change by 2050, February 2017) 2050 yılında küresel sistemde sıralamalar ve büyüklükler ciddi şekilde değişecek. Bu değişiklik kıtalararası ağırlığı değiştireceği gibi ülkelerin ekonomik güç sıralamasını da değiştirecek.

Tablo 19: Dünya Ekonomisinde Güç Dengesi Değişimleri

Dünya GSYH'sinde Paylar (%)	1500	1913	1973	2009	2050
Kuzey Amerika	0,5	21,3	25,3	23,2	15,0
ABD	0,3	18,9	22,1	20,4	12,0
Güney Amerika	2,9	4,4	8,7	8,5	13,0
Amerika Toplamı	3,4	25,7	34,0	31,7	28,0
Avrupa	23,9	46,4	38,4	32,0	17,0
Asya	65,0	24,9	24,2	31,0	45,0
Çin	24,9	8,8	4,6	12,6	22,0
Hindistan	24,4	7,5	3,1	5,1	14,0
Afrika	7,8	2,9	3,4	5,3	10,0

(Kaynak: 1500-2009 yılları için Maddison, 2008; 2050 yılı için PwC, 2017.)

Tablo 19'a göre 20'nci yüzyılın son çeyreğine kadar küresel GSYH'de payını artırabilen Kuzey Amerika ile aynı yüzyılın ilk yarısına kadar payını artırabilmiş olan Avrupa kıtaları 21'inci yüzyılda ciddi güç kaybına girecek ve 2050'de ağırlığı Asya kıtasına kaptıracaklar. Çin, küresel GSYH'den en büyük payı alan ekonomi konumuna gelirken ABD ve Avrupa hızla ivme kaybedecek.

Raporda öne sürülen iddiaya göre E7 olarak adlandırılan Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Meksika, Endonezya ve Türkiye ekonomileri 2020 yılında şu andaki G7 (ABD, Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve Kanada) ekonomilerinden daha büyük olacak.

PwC'nin tahminlerine göre Tablo 20, 2000 yılından 2050 yılına gelindiğinde Çin'in ilk sıraya yerleştiğini, Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ilk sıralardan düştüğünü gösteriyor. Hin-

Tablo 20: Ülkelerin GSYH Büyüklük Sıralaması

Sıra	2000	Sıra	2050
1	ABD	1	Çin
2	Japonya	2	ABD
3	Almanya	3	Hindistan
4	İngiltere	4	Endonezya
5	Fransa	5	Japonya
6	Hindistan	6	Brezilya
7	İtalya	7	Almanya
8	Brezilya	8	Meksika
9	Kanada	9	İngiltere
10	Güney Kore	10	Rusya
11	Rusya	11	Fransa
12	Avustralya	12	Türkiye
17	Türkiye	13	Güney Kore

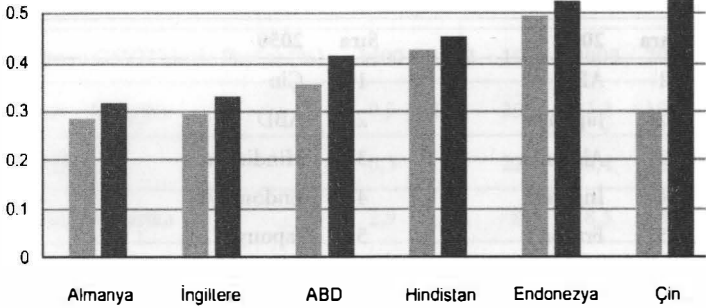
(Kaynak: PwC, 2017.)

distan, Brezilya, Rusya ve Meksika üst sıralara geçiyor. 2000’de 17’nci sırada olan Türkiye de 2050’de 12’nci sıraya çıkıyor.

Kuşkusuz bunların hepsi birtakım varsayımlara dayanan tahminler. Tahminlerin tutması varsayılanların gerçekleşmesine bağlı.

Astrofizikçi Michio Kaku, 21’inci yüzyılın son çeyreğine doğru ‘kusursuz kapitalizmin’ ortaya çıkacağını öne sürüyor. Kaku’ya göre kusursuz kapitalizm, üreticinin de tüketicinin de piyasa ve piyasadaki işlemler hakkında sonsuz bilgiye sahip olduğu ve dolayısıyla fiyatların kusursuz biçimde belirlendiği sistemin adıdır.

Michio Kaku’nun betimlediği kusursuz kapitalizmde gelir dağılımının nasıl olacağı hakkında bir bilgi yok. Buna karşılık PwC’nin raporunda yer alan Grafik 15, gelir dağılımının giderek bozulduğunu gösteriyor.

Grafik 15: 1986'dan 2015'e Gelir Dağılımında Değişim (Açık renk sütunlar 1980, koyu renk sütunlar 2015 yılına ait Gini katsayılarını gösteriyor.) (Kaynak: PwC, 2017, s. 46.)

Giderek büyüyen ama gelir dağılımının bozulduğu bir kapitalizmin, Kaku'nun betimlediği kusursuzluğa nasıl erişeceği teorisi tartışmalı bir konu olarak duruyor.

GELECEĞİN DÜNYASINA GİDİLİRKEN TÜRKİYE

PwC'nin tahminleri Türkiye için cesaret verici görünüyor. Ne var ki son yıllarda gelişim tersine dönmüş ve Türkiye'nin 2001 krizi sonrasında başlayan atağı yanlış yollara girmiş görünüyor. Bunu ekonomide yaşanan ivme kaybından görmek mümkün. Öte yandan bu ivme kaybının yarattığı bir sonuç olarak ekonomide yaşanan yapısal değişimin de yanlış bir yönde geliştiğini söyleyebiliriz.

Tablo 21 bize, üzerinde önemle durmamız gereken sanayide ve özellikle de imalat sanayisinde yaşanan ciddi ivme kaybını gösteriyor. Tarım kesiminin üretimdeki payı düşerken bu pay sanayide değil inşaat ve hizmetler kesiminde artışa yol açmış görünüyor. Dünya bir yandan 'Sanayi 4.0'a doğru yol alırken Türkiye'de sanayi üretiminin payının düşmesi ve yerini inşaat ve hizmet kesiminin alması sağlıklı bir durumu işaret etmiyor.

**Tablo 21: Türkiye Ekonomisindeki Yapısal Değişimin
Son Yıllardaki Durumu (Üretim Kesimlerinin
GSYH İçindeki Payları, %)**

Kesimler	1998	2016
Tarım Kesimi	12,5	6,2
Sanayi Kesimi	25,0	19,6
İmalat Sanayisi	22,3	16,6
İnşaat Kesimi	6,1	8,6
Hizmetler Kesimi	48,5	53,7
Vergi-Sübvansiyon	7,9	11,9

(Kaynak: TÜİK.)

Türkiye bugün ‘Sanayi 2.0 ile 3.0’ın arasında, tarım ve hayvancılık politikasını modernleştirmesi ve ileri götürmesi gereken bir aşamada, dijital devrime katılmakta yolun belirli bir bölümünü ilerlemiş, daha çok katma değeri düşük mallar üreten, markalaşmada beklenen atılımı gösterememiş, hizmet sektörü aşırı şişmiş bir ekonomi görünümünde bulunuyor.

Geleceğin dünyası üretimde Sanayi 4.0’ın tüketimde de dijital ayrıntılı bilginin egemen olacağı bir dünya, kısaca Kaku’nun tanımladığı gibi kusursuz kapitalizmin dünyası olacaksa, bu dünyada yer alabilmenin koşulu ekonomide, imalat sanayisine ve elektronik sanayisine ağırlık verecek bir yapıyı oluşturmaktan geçiyor. Böyle bir gelecekte bilgisiz tüketicinin yerini bilgili tüketici alacak. Ekonomide sağlanması gereken bu yapısal değişikliğin sosyal ve kültürel alanlarda da sağlanması gerekli görünüyor. Bunun yolu ise ileri kültürler düzeyine geçecek siyasal ve sosyal alt-yapı değişikliğinin başarılmasına bağlı.

Notlar

- 1 Morton Schatzman (1991), s. 1.
- 2 William H. McNeill (2001), s. 29.
- 3 Erkan Ildız (2013), s. 7
- 4 Gordon Childe (1990), s. 49.
- 5 Jared Diamond (2001), s. 184 ve 209.
- 6 Sevgi Aktüre (1994), s. 17 (E. E. Lampard Historical Aspect of Urban Civilization s. 522'den.)
- 7 Huot, Thalman, Valbelle (2000), s. 33.
- 8 Gordon Childe (1950), ss. 10-11.
- 9 Marc van de Mieroop (2006), s. 41.
- 10 Huot, Thalmann, Valbelle (1990), s. 27-28.
- 11 William H. McNeill (2001), s. 52.
- 12 Bünyamin Demirgöl, Hakan Türkay (2017), s. 133.
- 13 Feridun Ergin (1983), s. 126.
- 14 Feridun Ergin (1983), s. 127.
- 15 William H. McNeill (2001), s. 41.
- 16 Jared Diamond (2001), s. 281.
- 17 William H. McNeill (2001), s. 44.
- 18 Robert L. Heilbroner (1964), s. 21.
- 19 William H. McNeill (2001), s. 62 ve 123.
- 20 Robert L. Heilbroner (1964), s. 21.
- 21 Carolyn Webber and Aaron Wildavsky (1986), s. 40-41.
- 22 Birgit Brandau, Hartmut Schickert (2003), s. 92.
- 23 J.G. Macqueen, (2001), s. 106.
- 24 Trevor Bryce (2002), s. 76.
- 25 Carolyn Weber and Aaron Wildavsky (1986), s. 48.
- 26 Carolyn Webber, Aaron Wildavsky (1986), s. 18.
- 27 Carolyn Webber, Aaron Wildavsky (1986), ss. 56-64.
- 28 Hitit yasa maddeleri: 39-41.
- 29 Hitit yasa maddeleri: 46-48.
- 30 Trevor Bryce (2002), s. 76.
- 31 Jak Yakar (2000), s. 1.
- 32 Veli Sevin (1999), s.121.
- 33 Karatholuvu Nagarajan (May 2011).
- 34 Louis L. Orlin (1970), s. 57.
- 35 Louis L. Orlin (1970), s. 57.
- 36 Metin Alparslan (2004), s. 5, 6.
- 37 Trevor Bryce (1999), s. 31.
- 38 Ekrem Memiş (2002), s. 75

- 39 Mahfi Eğilmez (2001), s. 22 – 23.
- 40 Trevor Bryce (1998), s. 28.
- 41 Erkan Ildız (2013), s. 34.
- 42 Gordon Childe (Tarihsiz), s. 131.
- 43 Metin Alparslan, (2003), s. 34.
- 44 Mahfi Eğilmez (15.02.2004)
- 45 Harry Hoffner Jr. (1997)
- 46 John M. Keynes (2008, 1936), ss. 115 – 116.
- 47 William H. McNeill (2001), s. 149.
- 48 Aşkın Özdişbay (2004), s. 14.
- 49 Sarah Pomeroy and others (2004), s. 161.
- 50 Feridun Ergin (1983), s. 16.
- 51 Enver Günay (2015/1), s. 61-62.
- 52 M. Kutluhan Savaş Ökte (2008 C.7), s. 56.
- 53 Tevfik Güran (2017), s. 27.
- 54 Max Weber (2016), s. 235.
- 55 Carolyn Webber, Aaron Wildavsky (1986), s. 115.
- 56 Tevfik Güran (2017), s. 29.
- 57 Tevfik Güran (2017), s. 33.
- 58 M. Kutluhan Savaş Ökte (2008 C.7), s. 60 – 61.
- 59 Alaeddin Şenel (2014), ss. 768-769.
- 60 Alaeddin Şenel (2014) s. 769.
- 61 Ahmet Tabakoğlu, Emeviler Dönemi (tarihsiz)
- 62 Ahmet Tabakoğlu, Abbasiler Dönemi (tarihsiz)
- 63 J.M. Roberts (2016), s.195.
- 64 J.M. Roberts (2016), s.190.
- 65 E.K. Hunt (2002), s. 36
- 66 E.K. Hunt (2002), s.33
- 67 J.M. Roberts (2016), s.197.
- 68 Max Weber (2016), s. 202.
- 69 E.K. Hunt (2002), s. 28.
- 70 Claudio J. Katz (1993) s. 365.
- 71 Max Weber (2016), ss. 209-210.
- 72 Tevfik Güran (2017) s. 61
- 73 Kemal Özden, Mustafa Özmat (2014), s. 76 vd.
- 74 Ertuğrul Yıldırım (2006), s. 53.
- 75 Yusuf A. Kalyoncuoğlu (2018), s. 122.
- 76 Michio Kaku (2013), s. 334
- 77 Gavin Menzies (2014) arka kapak ve <http://www.gavinmenzies.net/Evidence/5-zheng-he-voyage-from-china-to-north-america-and-back-again-the-genetic-legacy/>
- 78 David Arnold (1995) s. 29.
- 79 Nejat Bozkurt (2002/12), s. 161.
- 80 William McNeill (2001), s. 470 71.
- 81 Tevfik Güran (2017) s. 115.
- 82 Angus Maddison (2001), s. 39.
- 83 William H. McNeill (2001), ss. 419 - 420
- 84 Halil İnalçık (2016), s. 3.
- 85 Şevket Pamuk (2000), s. 45.
- 86 Halil İnalçık (2013), s. 28.
- 87 Mehmet Genç (2001), s.s. 205 – 210.
- 88 Herbert Heaton (2005), s. 424.
- 89 Herbert Heaton (2005), s. 300.
- 90 Kadir Caner Doğan, Suat Hayri Şentürk (Aralık 2017), s. 366.

- 91 Filiz Yetiz (Nisan 2016),
s. 109
- 92 Michel Beaud (2003), s. 81.
- 93 Tefvîk Güran (2017) s. 147.
- 94 Tefvîk Güran (2017) s. 155.
- 95 Tefvîk Güran (2017) s. 215.
- 96 Karl Marx, Friedrich Engels
(2018), s. 52
- 97 Robert L. Heilbroner (1970),
ss. 10 – 16.
- 98 Herbert Heaton (2005),
s. 625.
- 99 Y.K. Gökçe (1993), s. 17
- 100 Coşkun Can Aktan ve İstiklal
Vural. (Tem-Eylül 2005), s. 70.
- 101 Mehmet Genç (2001), s. 213.
- 102 Mehmet Genç (2002), ss. 214 –
221.
- 103 Angus Maddison (2008.)
- 104 Guy Standing (2015), s. 63.

Kaynakça

- Abulafia, David, (Haz), *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2005.
- Aktan, Coşkun Can - Vural, İstiklal, *Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma*, Sivil Toplum Dergisi, Temmuz-Eylül 2005.
- Aktüre, Sevgi, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Alparslan, Metin, *Hititler Çağında Anadolu ve Çevresinde Ticaret, Osmanlı Öncesi ile Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirisi*, 2004.
- Amemiya, Takeshi, *Economy and Economics of Ancient Greece*, Routledge, 2007.
- Arnold, David, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, Alan Yayıncılık, 1995
- Beaud, Michel, *Kapitalizmin Tarihi*, Dost Yayınları, Ankara, 2003
- Bozkurt, Nejat, *Ticaretin felsefesi, tarihçesi ve etikle olan sıkı bağına ilişkin bazı saptamalar*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi 2001/12.
- Bradford, Ernle, *Akdeniz*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Braidwood, Robert J., "The Agricultural Revolution", *Scientific American*, 1960.
- Brandau, Birgit - Schickert, Hatmut, *Hititler*, Arkadaş Yayınları, 2003.
- Bryce, Trevor, "The Kingdom of the Hittite", *Clarendon Paperbacks*, 1999.
- , *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, 2002.
- Bryson, Bill, *Hemen Her Şeyin Kısa Tarihi*, Boyner Yayınları, İstanbul, 2004.
- Childe, Gordon, *Kendini Yaratan İnsan*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2004.
- , *Tarihte Neler Oldu*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- , *The Urban Revolution*, *The Town Planning Review*, Vol. 21, No. 1 (April 1950), pp. 3-17
- Cipolla, Carlo M., *The Economic History of World Population*, Penguin Books, Great Britain, 1976.

- Clark, Gregory, *Fukaralığa Veda (Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Darwin, Charles, *İnsanın Türeyişi*, Onur Yayınları, 2002.
- Demirgil, Bünyamin - Türkay, Hakan, *Tarihsel Süreç İçinde Faizin Kuramsal Açısından Gelişimi*, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 18, Sayı 2, 2017.
- Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, TÜBİTAK Yayınları, 2001.
- Doğan, Kadir Caner - Şentürk, Suat Hayri, *İngiltere’de On Yedinci Yüzyıl Devrimler Çağı ve Parlamentarizmin Gelişimi Doğrultusunda Bütçe Hakkı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 7 Sayı: 14 / Aralık 2017
- E. Segal, M. İlin, *İnsan Nasıl İnsan Oldu?*, Say Yayınları, 2014.
- Eğilmez, Mahfi - Kumcu, Ercan, *Ekonomi Politikası*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- , *Değişim Sürecinde Türkiye*, Remzi Kitabevi, 2018.
- , *Hitit Ekonomisi*, Türk Eskiçağ Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ekinci, Mehmet Fatih, *Türkiye’nin Mali İntiharı*, Platine Yayınevi, 2008.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Ergin, Feridun, *Para ve Faiz Teorileri*, Beta Yayınları, 1983.
- Ersoy, Ali Rıza, “On the Way to Industry 4.0”, March 2016
- Freud, Sigmund, *Hız. Musa ve Tektanrıcılık*, çev. Kamuran Şipal, Cem Yayınevi.
- Fusfeld, Daniel, *The Age of the Economist*, Scott, Foresman and Company, USA, 1966.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, 2002.
- George, Margaret, *The Autobiography of Henry 8: With Notes by his Fool Will Sommers*, Ballantine Books, 1987.
- Goetzmann, William N., “Financing Civilization”, www.yale.edu
- Gould, Stephen Jay, *Darwin ve Sonrası*, TÜBİTAK Yayınları,
- Gökçe, Y. K., *Sendikal Bürokrasi ve Çözüm Önerileri*, Başka Yayınları, 1993.
- Guiseppe, Robert, *A History of Ancient Greece*, 1998.
- Günay, Enver, “Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri”, *International Journal of Academic Value Studies*, 2015/1.

- Güran, Tefik, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, 2017.
- , *Türkiye'nin Mali İntiharı*, Platine Yayınevi, 2008.
- Harari, Yuval Noah, *Sapiens*, 2015.
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, Paragraf Yayınevi, 2005.
- Heilbroner, Robert L., *İktisadi Sorun*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1970.
- Hoffner, Harry A., Jr., *The Laws of the Hittites*, Brill, Netherlands, 1997.
- Hunt, E.K., *İktisadi Düşünce Tarihi*, Dost Yayınları, Ankara, 2005.
- Huot, Jean-Louis - Thalman, Jean-Paul - Valbelle, Dominique, *Kentlerin Doğuşu*, İmge Kitabevi, 2000.
- Huot - Thalman - Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Ildız, Erkan, *Eski Çağda Bankacılık ve Bankerlik*, TBB Yayını, 2013.
- İME, World Economic Outlook, April 2018.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, 2018.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- , *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayını, 2013.
- Kaku, Michio, *Geleceğin Fiziği*, ODTÜ Yayıncılık, 2013.
- Kalyoncuoğlu, Yusuf A., *Mayıs Çiçeği ve Hazine Yelkenlileri*, Scala Yayıncılık, 2018.
- Katz, Claudio J., *Karl Marx on the Transition from Feudalism to Capitalism*, Theory and Society içinde, Springer, 1993.
- Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kemal Özden - Özmat, Mustafa *Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları*, İdeal Kent Sayı 12, Nisan 2014.
- Keynes, John Maynard, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Atlantic Publishers, 2008 (1936.)
- Lewin, Roger, *Modern İnsanın Kökeni*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2000.
- Lloyd, Seton, *Türkiye'nin Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2003.
- M. Kutluhan Savaş Ökte, *Antik Çağda İktisadi Düşünce*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar 2008, C.7.
- Maddison, Angus, "Historical Statistics of the World Economy", OECD, 2008.
- Maddison, Angus, "The World Economy", OECD, 2001.

- Marks, Karl – Engels, Friedrich, *Komünist Manifesto*, İletişim Yayınları, 2018.
- McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, İmge Yayınları, Ankara, 2001.
- Mcqueen, J.G., *Hititler*, Arkadaş Yayınları, 2001.
- Mellaart, James, *Çatalhöyük Anadolu'da Neolitik Bir Kent*, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- , “The Neolithic of the Near East”, www.ancientneareast.tripod.com
- Menzies, Gavin, *1421*, Kalkedon, 2014.
- Moynahan, Brian, “The Russian Century”, Seven Dials, 1999.
- Nagarajan, Karatholuvu, “The Code of Hammurabi: An Economic Interpretation”, *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 2, No 8, May 2011.
- Orlin, Louis L., *Assyrian Colonies in Cappadocia*, Mouton Publishers, 1970.
- Özdizbay, Aşkı, *Eski Yunan'da Tarım*, TEBE Yayınları, 2004,
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Pomeroy, Sarah B. and others, *A Brief History of Ancient Greece*, Oxford University Press, 2004
- Pricewaterhouse Coopers (PwC), “The Long View, How will the Global Economic Order Change by 2050?” pwC, February, 2017.
- Roberts, J.M., *Avrupa Tarihi*, İnkılâp Yayınevi, 2016.
- Schatzman, Morton, “Review: Freud's Debt to Darwin”, *New Scientist*, The University of Melbourne.
- Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, 1999.
- Standing, Guy, *Prekarya Yeni Tehlikeli Sınıf*, İletişim Yayınları, 2015.
- Şenel, Alaeddin, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2001.
- , *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2014.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Emeviler Dönemi, Abbasiler Dönemi*, tarihsiz makaleler <https://islamekonomisi.org/abbasiler-750-1258/>,
- van de Mieroop, Marc, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, Dost Yayınları, Ankara, 2004.
- Webber, Carolyn - Wildavsky, Aaron, “A History of Taxation and Expenditure in the Western World”, Simon and Schuster, New York, 1986.

Weber, Max, *Genel Ekonomi Tarihi III. Bölüm*, Max Weber içinde, Say Yayınları, 2016.

www.mahfiegilmez.com

Yakar, Jak, “Etnoarkeolojinin Işığında Hatti’de Kırsal Ekonominin Rekonstrüksiyonu”, *Türk Eskiçağ Enstitüsü Haberler Dergisi*, Mayıs 2000 içinde.

Yetiz, Filiz, *Bankacılığın Doğuşu ve Türk Bankacılık Sistemi*, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Nisan 2016; 9(2).

Yıldırım, Ertuğrul, *İbn-i Haldun’un İktisadi ve Mali Düşünceleri*, Dumlupınar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2006.

Meraklısı İçin

Nobel Ekonomi Ödülü

Alan İktisatçılar

- 2017 – Richard Thaler:** Davranışsal ekonomi üzerine çalışmalar.
- 2016 – Bengt Holmström:** Sözleşme teorisine yaptığı katkılar.
- 2015 – Angus Deaton:** Tüketim, fakirlik ve refah üzerine çalışmalar.
- 2014 – Jean Tirole:** Piyasa güçleri ve düzenlemeler üzerine çalışmalar.
- 2013 – Eugene Fama, Lars Peter Hansen, Robert J. Shiller:** Varlık fiyatları üzerine ampirik çalışmalar.
- 2012 – Alvin E. Roth, Lloyd Shapley:** İstikrarlı tahsis teorisi ve piyasanın biçimlendirilmesi uygulamaları üzerine çalışmalar.
- 2011 – Christopher A. Sims, Thomas Sargent:** Makroekonomide neden ve etkiler üzerine ampirik araştırmalar.
- 2010 – Peter Diamond, Dale Mortensen, Christopher Pissarides:** Arama friksiyonları içeren piyasalara ilişkin çalışmaları.
- 2009 – Elinor Ostrom, Oliver E. Williamson:** Kamu kesimi ve şirketlerin ekonomi yönetimindeki yerine ilişkin analizleriyle ödülü paylaştılar.
- 2008 – Paul Krugman:** Serbest ticaret ve ekonomik faaliyetlerinin lokasyonu arasındaki ilişkiyi ortaya koyan teorisiyle ilgili çalışma.
- 2007 – Leonid Hurwicz, Eric Maskin, Roger Myerson:** Optimal dağıtım mekanizmalarının özelliklerinin anlaşılmasına ve ekonomistlerin, piyasaların iyi işlediği ve işlemeyen yerlerdeki du-

rumlardan ayırt etmesini sağlamaya yarayan mekanizma tasarımı teorisinin kurucuları oldukları için ödüle layık görüldüler.

2006 – Edmund S. Phelps: Makroekonomik kararların ve politikaların kısa ve uzun vadeli etki ve sonuçları arasındaki karşılıklı ilişkilerle ilgili analizlerinden dolayı ödüllendirildi.

2005 – Robert J. Aumann, Thomas C. Schelling: Çelişkiler ve işbirliği konusunda oyun teorisini kullanarak anlayışımızı derinleştiren çalışmaları bu iki iktisatçının ödülü paylaşmasını sağladı.

2004 – Finn E. Kydland, Edward C. Prescott: Ekonomi politikasının zaman uyumu ve konjonktür dalgalanmalarının ardındaki itici güçlerle ilgili olarak dinamik makroekonomiye yaptıkları katkılar ödülü paylaşımlarıyla sonuçlandı.

2003 – Robert F. Engle III, Clive W.J. Granger: Ekonomik modelleme analizlerinde yaygın olarak kullanılan zaman serisi analizlerinin anlaşılmasına yaptıkları katkılardan ötürü ödülü paylaştılar.

2002 – Daniel Kahneman, Vernon L. Smith: Ödül, Kahneman'a belirsizlik hallerinde karar alma sürecini etkileyen psikolojik etkenlerle ilgili araştırmaların ekonomi bilimine yerleştirilmesi çalışmaları ve Smith'e de deneyimsel çalışma sonuçlarının özellikle alternatif piyasa mekanizmaları açısından ekonomi bilimine yerleştirilmesine yönelik çalışmaları nedeniyle verilmiştir.

2001 – George A. Akerlof, A. Michael Spence, Joseph E. Stiglitz: Asimetrik bilgilenme altında piyasaların nasıl çalıştığının analiziyle ilgili çalışmalarından dolayı ödül bu iktisatçılara arasında paylaştırılmıştır.

2000 – James J. Heckman, Daniel L. McFadden: Ödül, Heckman'a seçilmiş örneklerin analizine ilişkin olarak geliştirdiği yöntem ve teoriler, McFadden'a ise ihtiyari seçimler üzerine geliştirdiği yöntem ve teoriler nedeniyle paylaştırılarak verilmiştir.

- 1999 – Robert A. Mundell:** Optimum parasal bölgeler ve farklı döviz kuru rejimleri altında yürütülecek para ve maliye politikaları konusundaki çalışmaları nedeniyle ödüllendirilmiştir.
- 1998 – Amartya Sen:** Refah ekonomisine yaptığı katkılar dolayısıyla ödülü almıştır.
- 1997 – Robert C. Merton, Myron S. Scholes:** Türev ürünlerin değerinin belirlenmesinde geliştirdikleri yeni yöntem nedeniyle ödül bu iktisatçıya paylaştırılmıştır.
- 1996 – James A. Mirrlees, William Vickrey:** Asimetrik bilgilendirme altındaki teşvikler konusunda ekonomi teorisine yaptıkları temel katkılar dolayısıyla ödüle layık görülmüşlerdir.
- 1995 – Robert E. Lucas Jr.:** Rasyonel bekleyişler hipotezinin geliştirilmesi ve uygulanması yoluyla makroekonomi anlayışımızı derinleştiren çalışmaları nedeniyle ödüllendirilmiştir.
- 1994 – John C. Harsanyi, John F. Nash Jr., Reinhard Selten:** Oyun teorisine yaptıkları katkılardan dolayı ödül bu üç iktisatçı arasında paylaştırılmıştır.
- 1993 – Robert W. Fogel, Douglass C. North:** Ekonomi tarihini yeni bir anlayışla ele alabilmek ve ekonomik ve kurumsal değişimi daha iyi açıklayabilmek için ekonomi teorisi ve nicel analiz tekniklerini bu alana uygulayan çalışmaları dolayısıyla ödüllendirilmişlerdir.
- 1992 – Gary S. Becker:** Mikroekonomik analizin kapsamını piyasa dışı olanlar da dahil olmak üzere insan davranışlarının açıklanmasını çalışmaları dolayısıyla ödülü almıştır.
- 1991 – Ronald H. Coase:** Kurumsal yapıda ulaştırma maliyeti ve mülkiyet haklarının öneminin ortaya konulmasına yönelik çalışmalarlarıyla ödüle layık görülmüştür.
- 1990 – Harry M. Markowitz, Merton H. Miller, William F. Sharpe:** Finansal ekonomi konusundaki öncü çalışmaları bu üç iktisatçının ödülü paylaşmalarını sağlamıştır.

- 1989 – Trygve Haavelmo:** Olasılık teorisinin ekonometrinin bir parçası olarak yerleştirilmesi ve eşanlı ekonomik yapılar üzerine yaptığı çalışmalar nedeniyle ödülü almıştır.
- 1988 – Maurice Allais:** Kaynakların etkin kullanımı ve piyasa teorisine yaptığı öncü katkılar nedeniyle ödüle layık görülmüştür.
- 1987 – Robert M. Solow:** Ekonomik büyüme teorisine yaptığı katkılar dolayısıyla ödüllendirilmiştir.
- 1986 – James M. Buchanan Jr.:** Siyasal karar alma mekanizması ve ekonomi teorisinin sözleşme ve anayasa bazına dayalı olarak ele alınmasına yaptığı katkılardan dolayı ödülü almıştır.
- 1985 – Franco Modigliani:** Finansal piyasalar ve tasarruf üzerine yaptığı öncü çalışmalar kendisine ödülü getirmiştir.
- 1984 – Richard Stone:** Milli gelir hesaplarının geliştirilmesi ve dolayısıyla ekonomik analiz yeteneğimizin artırılmasıyla ilgili çalışmalarıyla ödülü almıştır.
- 1983 – Gerard Debreu:** Ekonomi teorisine getirdiği yeni analiz teknikleri ve genel dengenin formülasyonu üzerine yaptığı çalışmalardan dolayı ödül verilmiştir.
- 1982 – George J. Stigler:** Sanayinin yapısı, piyasaların çalışması ve kamusal regülasyonların nedenleri ve etkileriyle ilgili çalışmaları ödülü almasını sağlamıştır.
- 1981 – James Tobin:** Finansal piyasalar ve onların harcama kararları, istihdam, üretim ve fiyatlara olan etkileri üzerine yaptığı çalışmalarla ödülü almıştır.
- 1980 – Lawrence R. Klein:** Ekonometrik modellerin kurulması ve ekonomik dalgalanmalar ve politikalar üzerine uygulanması çalışmalarından dolayı ödülü almıştır.
- 1979 – Theodore W. Schultz, Sir Arthur Lewis:** Özellikle gelişme yolundaki ülkelerin sorunlarını içerecek biçimde kalkınma teorisine yaptıkları öncü katkılarla ödülü paylaşmışlardır.

- 1978 – Herbert A. Simon:** Ekonomik örgütlerde karar alma sürecinin açıklanmasına yönelik öncü çalışmaları dolayısıyla ödüllendirilmiştir.
- 1977 – Bertil Ohlin, James E. Meade:** Uluslararası ticaret ve uluslararası sermaye hareketleri teorsine yaptıkları katkılar bu iki iktisatçının ödülü paylaşmalarını sağlamıştır.
- 1976 – Milton Friedman:** Tüketim analizi, parasal tarih ve istikrar politikasının karmaşıklığını ortaya koyan çalışmaları nedeniyle ödüllendirilmiştir.
- 1975 – Leonid Vitaliyevich Kantorovich, Tjalling C. Koopmans:** Kaynakların optimum tahsisıyla ilgili çalışmaları nedeniyle ödülü paylaşmışlardır.
- 1974 – Gunnar Myrdal, Friedrich August von Hayek:** Para teorisi, ekonomik dalgalanmalar ve ekonomik, sosyal ve kurumsal olgular arasındaki karşılıklı bağımlılık üzerine yaptıkları çalışmalar bu iki iktisatçının ödülü paylaşmasını sağlamıştır.
- 1973 – Wassily Leontief:** Girdi çıktı analizinin geliştirilmesi ve önemli ekonomik konulara uygulanmasıyla ilgili çalışmalarından dolayı ödüllendirilmiştir.
- 1972 – John R. Hicks, Kenneth J. Arrow:** Genel denge ve refah teorilerine yaptıkları katkılardan dolayı ödül verilmiştir.
- 1971 – Simon Kuznets:** Ekonomik ve sosyal yapı ve gelişme süreci üzerinde yeni ve derinleştirilmiş bir anlayış yaratan ekonomik büyüme konusunda yaptığı ampirik çalışmaları nedeniyle ödülü almıştır.
- 1970 – Paul A. Samuelson:** Statik ve dinamik ekonomi teorisi üzerine araştırmaları ve ekonomi biliminde analitik çalışmanın derecesini sürekli artıran çalışmaları nedeniyle ödüllendirilmiştir.
- 1969 – Ragnar Frisch, Jan Tinbergen:** Ekonomik sürecin analizine dinamik modellerin uygulanmasıyla ilgili çalışmaları nedeniyle ödülü paylaşmışlardır.

